Елена Каневска-Николова

ТРОЙНОТО ЧЛЕНУВАНЕ В РОДОПСКИТЕ ГОВОРИ

УВОД

0.1. ЗНАЧИМОСТ НА ПРОБЛЕМА

Въпросът за цялостно и задълбочено изследване на тройното членуване отдавна стои пред българското езикознание. Преди повече от десетилетие в една своя статия М. Младенов отбелязва: “Все още за съжаление българската диалектология не разполага със сериозно изследване за функционалната морфосинтактична същност на тройното членуване, което би разкрило механизма в употребата на трите члена” (Младенов 1990: 229). Подобни констатации откриваме и по-рано (вж. Велчева-Бояджиева 1963: 133), а и три години по-късно в изследването на говора на Ропката от Сл. Керемидчиева: “Бъдещите задълбочени проучвания в тази област както на този говор, така и на другите родопски диалекти, може би ще дадат точен отговор на причините, пораждащи необходимостта от тройна определеност, и ще формулират законите, които диктуват избора на един или друг определен член” (Керемидчиева 1993: 169).

Тройното членуване в българския език, по думите на Л. Милетич, “представлява особеност, която е единствена в своя род – уникум между сродните славянски и неславянски езици" (Милетич 1933: 4). Това уникално морфологично явление е една от най-характерните особености на родопските говори, чрез която те се свързват с няколко югозападнобългарски говори и с трънския диалект – в тези говори също се срещат тройни членни форми, но с по-различен морфемен състав (-ов, -он, -от). Тази рядка и интересна особеност на родопската граматика може да се определи като "класическа и екзотична", защото, от една страна, тя отвежда към старобългарските писмени паметници, а от друга – липсва в съвременните славянски, а и неславянски езици.

Докато в историческия развой на българския език повечето говори изгубват специфичната успоредна употреба на трите члена с елементи *-с*, *-т* и *-н*, в повечето родопски говори тази "класическа и екзотична" особеност не само се пази, но тя и до днес е жизнена и устойчива. Нейното по-задълбочено изследване ще бъде принос както за историята на българския език, така и за славистиката и балканистиката.

0.2. ТЕРМИНОЛОГИЧНИ УТОЧНЕНИЯ

Първият терминологичен проблем, който възниква, е свързан с назоваването на явлението, обект на настоящото изследване, и уточняването на съдържателния му обем. В изследванията на редица наши и чужди учени е използван терминът *троен член*, който е твърде двусмислен – не става ясно дали визира синтагматично или парадигматично явление. По-коректните термини са *тройно членуване, тройна членна система* или *трикомпонентна система при членуването на имената*, които отпращат към парадигматичния план – възможността за избор на една от трите членни форми и тяхното варирание, като по отношение на родопските говори пълният, разгърнат терминологичен вариант е "тройна членна форма с елементи *-т, -н* и *-с*" (Кочев 1980: 301). За назоваване на всяка една от трите морфологични разновидности приемаме като синонимна употребата на термините *членна морфема -н, -с или -т*; *членна форма с морфемен показател (елемент) -н, -с или -т*, а за краткост просто *член -н, член -с или член -т*.

Съдържателният обем на понятието *тройно членуване* и на синонимните му терминологични варианти включва трите членни морфеми като граматични показатели за определеност, но в редица случаи посочваме възможната им замяна с парафрази, включващи лексикални детерминатори (показателни местоимения), както и случаите с нулев член. По въпроса за наличието и употребата на неопределителния член *един* в

българския език са изказани различни мнения (вж. Маслов 1982: 169-171; Станков 1984: 195-205; 1988: 99-106; Зидарова 1994; Стоянов 1998: 183-194 и др.) – този въпрос остава извън обсега на разглежданата проблематика, застъпва се частично и бегло единствено при представянето на генеричното значение на членните форми в родопските говори.

Другият терминологичен проблем е свързан с липсата на общоприето название на категорията, която обхваща всички имена – съществителни, прилагателни, числителни и голяма част от местоименията, и е основана на формално-семантичната опозиция определеност – неопределеност. И. Куцаров предлага наименованието “положение”, използвано от Ал. Теодоров-Балан, което обединява и двата члена на опозицията (Куцаров 1997: 183-185). Тъй като този адекватен термин все още не се е утвърдил в научната литература, продължаваме да използваме традиционните названия на категорията – названието на маркирания ⁂ член или наименованието на формално-семантичната опозиция в нея, съзнавайки тяхната некоректност.

Категорията определеност/неопределеност в говорите с трикомпонентна система при членуването на имената е свързана с именния деиксис. Според Д. Лайънс понятието *деиксис* се въвежда за описание на ориентационните свойства на езика, свързани с мястото и времето на произнасяне на изказването и показва как граматичната езикова структура може да отразява пространствено-времевите координати на типичната ситуация на изказване, която се определя от ролята на говорещия спрямо другите участници в общуването (Лайънс 1978: 291).

За назоваване на другата голяма говорна група с наличие на три членни форми използваме предимно наименованието *югозападнобългарски говори*, като във връзка с цитираните източници на места се употребява и названието *македонски говори*, което за нас има лингвистичногеографски, а не етногеографски смисъл.

0.3. Въпросът за появата и характера на членните форми в българския език

По въпроса за механизма на възникването на члена в българския език от енклитичната и анафорична употреба на слабите показателни местоимения сь, си, се; онъ, она, оно; тъ, та, то разногласия не съществуват. Постпозицията на българския определителен член е особеност, която го свързва с няколко балкански, скандинавски и кавказки езици[1]. Относно корените и причините за неговото възникване обаче са изказани множество мнения и предположения[2], които могат да се сведат до две концепции. Едната търси чуждо влияние при образуването на българската членна форма, появила се под въздействие на балканските езици, а другата застъпва становището, че членът в българския език се е появил в резултат на неговото естествено и самобитно развитие.

Ив. Гълъбов прави критичен преглед на хипотезите на Миклошич за влияние от страна на трако-илирски и на Ягич за влияние на румънски, както и на твърдението на Нахтигал, че импулсът е дошъл от чужда среда при тясно съжителство и общуване, а развоят се е извършил със собствени средства (Гълъбов 1950: 184). Авторът е категоричен, че "чуждият" импулс не е могъл да дойде и от страна на гръцкия[3], в който членуването е било ясно отделена категория и не е могло да даде подтик българското показателно местоимение да калкира члена (цит. съч.: 185). Като аргумент в подкрепа на твърдението, че българският член е резултат на вътрешен развоен процес, в който няма място някакво чуждо влияние, се посочва фактът, че в редица съвременни говори "членът покрай своето особено значение, пази още демонстративната си стойност", т.е. в тях е съхранен "оня междинен период, през който се е дошло до общобългарското

---

[1] Редица автори обясняват постпозицията на определителния член в тези езици като проява на общ типологичен развой, а някои автори разглеждат явлението като ареално (вж. Илиева 1989: 44-48).

[2] Вж. подробен преглед на различните схващания у Сване 1958: 149-165; Симеонов 1960: 379-385; Минчева 1987а: 30-65; Асенова 1989: 89 и сл.

[3] Вл. Георгиев допуска, че гръцкият дава тласък за развитието на членната форма в българския

положение” (цит. съч.: 201-202).

Наличието на наченки на три члена в старобългарските паметници дава основание на Ив. Гълъбов да поддържа тезата, изказана и обоснована за пръв път от Л. Милетич, че тройното членуване е самородно явление и е било някога общобългарска черта – “българският език още от най-ранните свои писмени паметници познава употребата на члена – троен с последователна енклитична употреба” (Гълъбов 1962: 107). Л. Милетич подчертава значението на родопския член *-с, -са, -со*, който “доказва, че при образуването на новобългарския член са взели участие всичките старобългарски показателни местоимения[1]” (Милетич 1887: 312). Според изтъкнатия езиковед още в старобългарския период е започнало образуването и на третия вид членни форми – от показателните местоимения *онъ, она, оно*[2], чиято редовна употреба в днешните родопски говори се оказва напълно изравнена по аналогия с по-старите членни форми.

Ив. Гълъбов поддържа становището, че започналият в българския език развой “продължава и бива доведен до своя логичен завършък, като членната форма получава богата и широка употреба” (Гълъбов 1962: 107), без да отрича обаче благоприятното влияние на съседните езици с наличие на член в тях. Именно балканската езикова среда благоприятства зародилата се в езика естествена склонност към определяне на предмета да се развие в отделна граматична категория. Днес повече учени, както отбелязва Ив. Харалампиев, споделят мнението, че българските членни форми са се развили без пряко влияние на един или друг език, но се отчита благоприятното катализиращо въздействие на балканската езикова среда (Харалампиев 2001: 128).

език (вж. Георгиев 1952: 83).

1 Местоимението овъ в старите паметници не е член от показателната система и има само значение ‘другия’ при противопоставяне с ‘единия’ (Велчева-Бояджиева 1963: 138).

2 Л. Милетич посочва 6 примера на такава употреба в Супрасълския паметник, 2 примера - в Савиното евангелие и 1 - в Мариинското евангелие (Милетич 1933).

По въпроса за времето, когато са се появили българските членни форми, са изказвани множество мнения, като според едни наченките на членуването трябва да се отнесат към праславянския, според други – към старобългарския, а според трети – към среднобългарския период. Отхвърля се като неприемливо схващането на Й. Курц за появата на определителния член в българския език едва към XV-XVI в. (вж. Курц 1957: 437-448). Според него за член в същинския смисъл на думата по-рано не може да се говори, тъй като в старобългарските текстове наченките на члена не са ясно засвидетелствани (Курц 1962: 16). Повечето учени приемат за безспорен факт появата на българските членни форми в старобългарския период[1], а някои отиват още по-далеч. К. Мирчев (в ранните си работи[2]) и Ив. Гълъбов споделят мнението на Л. Милетич, че наченките на членуването трябва да се отнесат към праславянския. Ив. Гълъбов смята, че “българският член е бил изграден вече преди X–XI в.” (Гълъбов 1962: 76). Това становище се поддържа и от Д. Иванова-Мирчева и Ив. Харалампиев. Тезата, че наченките на членните форми трябва да се търсят не в старобългарския (IX-XI в.), а по-рано, още към VI в., според тях се подкрепя от многобройни факти – широко разпространената употреба на задпоставени слаби показателни местоимения за изразяване на определеност в останалите славянски езици, които обаче не са имали подходяща катализираща езикова среда, за да се развият специални членни форми като в българския; възникването на определителния член като склоняван, т.е. преди отпадането на падежите в българския език; членуването при прилагателните имена чрез присъединяване на слабото показателно местоимение към сложните им форми (Иванова-Мирчева, Харалампиев 1999: 126-128; вж. и Харалампиев 2001: 128-131). Пряко свидетелство за съществуването на членни форми в говоримия

---

[1] За появата на наченки на членна форма от показателните местоимения в старобългарския език вж. Младенов 1979 (1929): 273-274; Трифонов 1931: 7-26; Мирчев 1978: 196-205; Стоянов 1965: 9; Минчева 1987: 26; Кочев 1987: 170; 1988: 9 и др.

[2] Вж. Мирчев 1953: 45-50.

старобългарски език двамата учени откриват в граматичното съчинение "За осемте части на речта" с предполагаем автор Йоан Екзарх[1]. Според К. Мирчев има "известни данни, от които можем да съдим, че българската членна форма е била не в зачатъчно, но в доста напреднало състояние в някои старобългарски диалекти още в X в." (Мирчев 1978: 198), а "данните от езика на Йоан Екзарх ни дават основание да допускаме, че някои източни български диалекти от X и XI в., т.е. от времето, от което произхождат запазените преписи от старобългарските Кирило-Методиеви паметници, сме имали доста напреднала в своя развой членна форма" (цит. съч.: 202). А. Минчева допуска, че към средата на IX в. в южните старобългарски говори "вече е съществувало едно позиционно обусловено (в постпозиция) "отслабено" или анафорично значение на показателното местоимение тъ евент. и на сь[2], което е създавало основа за кореспондиране със семантиката на гръцкия член" (Минчева 1987: 26) – това явление тя окачествява с използваното от К. Мирчев определение "зачатъци на членна форма". Авторката приема, че "процесът на създаване на членна морфема и членна категория в българския език е бил приключил към XII–XIII в." (пак там; вж. и Минчева 1987а: 65). Доказателство за ранната поява на члена са съществуващите в някои днешни говори (родопските и част от югозападнобългарските) членувани падежни форми, показващи, че той се е развил още преди да бъде изместена синтетичната деклинация, а данните от Добрейшовото евангелие са неоспоримо свидетелство, че през XIII в. вече българският член е бил окончателно оформен и е имал съвсем редовна употреба, а членната категория – окончателно изградена (вж. Мирчев 1978: 202-205; Сване 1961: 233-251, 1962: 224-238; Гълъбов 1962: 196; Конески 1965: 129). Споделяйки схващанията на Н. И. Толстой, И. И. Ревзин и Й. Крамски, че за формиране

---

[1] Вж. по-подробно Иванова-Мирчева, Харалампиев 1999: 127; Харалампиев 2001: 130).
[2] Ю. Трифонов привежда два несъмнени примера с член сь от Шестоднева (Трифонов 1931: 15).

на граматичната категория определеност може да се говори със сигурност едва когато определителният член обхване и имената, изразяващи видови понятия (т.нар. генерични съществителни), Св. Иванчев изтъква като важни фактори за обособяването на категорията в старобългарския език нейната морфологизация (постпозитивна) и разпадането на склонението (Иванчев 1983: 66).

Като основна особеност на българския член Ив. Гълъбов посочва "успоредното съществуване на три членни основи с отчасти запазена дейктивност край детерминативната им служба" (Гълъбов 1962: 51). Анализирайки употребата на членните форми в Шестоднева[1] на Йоан Екзарх, авторът изтъква голямата близост до състоянието на члена в родопските говори, което насочва към извода за старинността на тази употреба[2] – "в родопските говори, които и със своя троен член стоят най-близо до говорите, легнали в основата на старобългарските преводи, членовете и до ден днешен пазят своята дейктивност" (цит. съч.: 83). Родопското тройно членуване е съхранило онази старинна фаза от развоя на това езиково явление, при която членните форми пазят своята показателна сила – възможността да посочват и подчертават думата, към която се отнасят. Както много точно отбелязва Ю. Трифонов, няма рязка граница между показателното и определителното значение на членните форми още в старобългарските паметници (Трифонов 1931: 18). Съществуват обаче отделни твърдения, че тройното членуване, запазвайки деиктичната семантика на анафоричните местоимения, които са прототип на членуването, все още не се е превърнало в детерминираност (вж. Толстой 1973: 56-57). Подобно мнение изказва между другото и З. Тополинска – членът изключва деиксиса, затова според нея *-ов* и *-он* не са членове, а постпозитивни демонстративни клитики (Тополинска 1981: 45). Въпреки

---

[1] Според Ю. Трифонов в Шестоднева се откриват "около 60 несъмнени членни форми, а има и други, в които членното значение още не е отделено от показателното" (Трифонов 1931: 21).

[2] Б. Конески споделя мнението, че състоянието с три членни форми трябва да се смята несъмнено за по-стара фаза в развоя на категорията определеност (Конески 1965: 129).

това, всеобщо и многократно повтаряно е мнението, че тройното членуване се основава на морфологично-семантичната опозиция *обща определеност / пространствена определеност*, като в рамките на втория член на тази опозиция се очертава опозицията *близка / далечна определеност*. Успоредното съществуване на показателност наред с определителната им функция прави тройните членни форми уникална особеност, която е непозната и на гръцкия член, и на повечето български говори, в които е настъпило обобщаване на морфемата *т*[1].

Друга важна характеристика на тройното членуване е неговата *жизненост и устойчивост* в днешните родопски говори[2]. Още Л. Милетич, изтъквайки приемствеността от Кирило-Методиевия език, подчертава, че "старобългарският троен член – *сь, тъ, онъ*, продължава да съществува и досега в родопските говори, с изключение на говорите в Чепинско, Батак и Павликянското наречие" (Милетич 1933: 3). На устойчивостта на това "забележително езиково явление, заслужаващо по-задълбочено и всестранно проучване" обръща внимание и А. Саламбашев, като посочва, че "тройният член" се употребява дори от образовани местни хора със сравнително висока езикова и обща култура и е еднакво застъпен в говорите на родопчаните мохамедани и християни (Саламбашев 1963). При проучването на съвременното състояние на момчиловския говор (Каневска-Николова 2001) се установи, че тристепенната система при членуването на имената и при показателните местоимения и наречия пази позициите си дори в речта на младото поколение: Нѝйе см’е кỳпили еднò искỳствено цвѐт’е и еднò мнòгу хỳбаво тạкòвạ, кàк са вѝкаш’е *обвѝфкạнạ*;

[1] Тенденцията тъ да измести останалите форми се открива още в среднобългарските паметници (вж. Велчева-Бояджиева 1963: 134).

[2] Не оспорваме прогнозата на Ив. Харалампиев, че активният процес на диалектна конвергенция ще ускори отпадането на остатъците от троен и склоняван определителен член и тези "периферни езикови явления" постепенно ще изчезнат напълно (Харалампиев 2000: 181), но темпото на развойните процеси при двете явления е различно. В родопските говори отпадат склонените членувани форми, но тройното членуване се запазва, тъй като е функционално-семантично натоварено.

Ц’àл чàс чѝстих, *лелин’е* ги н’àмạ нѝкạкви. Тройното членуване на имената е основен маркер и в момчиловския нормативен тип на книжовната битово-разговорна формация, тъй като се среща твърде последователно в речта на представителите на местната интелигенция.

Устойчивостта на тези морфологични особености е свързана, от една страна, с широкия ареал на употребата им в родопските говори и функционирането им в система[1], а от друга страна – с дистинктивната им функция (разграничаването на предметите по признаците, свързани с опозицията близост/отдалеченост) и развилите се допълнителни значения. Богатата функционално-семантична натовареност на трите членни форми – определителност, показателност, оценъчност – допринася за съхраняването и живата употреба на тази характерна за родопските говори морфологична особеност в речта на всички възрастови и социални групи както в немаркирана, така и в маркирана с признака ‘непознатост на общуването’ ситуация. Тази особеност обикновено се запазва дори когато се отстранят другите контрастни маркери в изказването: Шạ му тр’àвạ зạ *к³штạнạ* лạтèкс (вместо обичайната за смолянския говор употреба кȍштạнạ). Тя е жива и продуктивна и при употребата на нови, книжовни думи[2]: Нạ *вѝдеосу* йе гл’ȍдạхм’е; *Сỳпрạвѝтạн* сạ рạствàрạ вạв вòдạ; Дạ знàиш чи ти йе ейн³й *родѝтелạн* и дạ лèгниш дạ спѝш; Син³н рàбътеше ф *текстѝлън*.

[1] Аналогично обяснение за устойчивостта и стабилността на тройното членуване в диалекта на с. Гари, Дебърско, както и в говора на преселниците от Гари в Шумен дава Кр. Колева: тенденцията към консервация на стари развойни тенденции е надделяла, защото в говора “разгледаните морфологични особености функционират в система” (Колева 1988: 208).

[2] Вж. и примерите, които дава Е. Субашиев за членуването на новите думи, проникващи в смолянския говор – планȍн, сạвèтạн, кампỳтрине, лàдаса, рèйсạн, тапèтисе, асфàлтас и др. (Субашиев 1988: 133).

0.4. Ареал на тройното членуване в родопските говори. Първи сведения

Устойчивостта на тричленната система при членуването на имената в родопските говори се обяснява до голяма степен с широкия ареал на тази характерна морфологична особеност, генетично свързана със системата на тройните показателни местоимения, която има още по-широко разпространение. Тричленната показателна система в родопските говори[1], на която е посветено специално изследване (Костова 1988: 169-193), обхваща цялата родопска област до р. Места, а също и голяма част от Тракия и Егейска Македония – Драмско, Сярско, Зиляховско (БДА-I, к. 169 и 170; БДА-III, к. 198; Кодов 1935: 98; Иванов 1972, к. 101 и 102; 1977: 163-164). На приложената карта 1 в цитираното изследване на Т. Костова ясно се вижда, че ареалът на разпространение на тройните членни форми е значително по-малък от ареала на тройните показателни местоимения, като се включва изцяло в него. Авторката отбелязва, че "най-интересните и богати местоименни системи териториално съвпадат с тройната система на членната форма", като важно място в това отношение заемат диалектите в югозападната част на смолянския говор (цит. съч.: 186).

Според данните от Българския диалектен атлас (т. I, к. 152 и сл.; т. III, к. 166) тричленна система за членуване на съществителните имена е налице в 95 пункта (вж. селищата, подредени по азбучен ред, в приложението). Тъй като редица селища не са отбелязани на тези карти, със сигурност може да се твърди, че това морфологично явление се среща в над 100 населени места в Родопите. Според сегашното административно деление на България те се разпределят в 15 общини: Борино, Девин, Смолян, Чепеларе, Лъки, Баните, Мадан, Рудозем, Неделино, Златоград, Ардино, Кирково, Крумовград, Асеновград, Пловдив. Тройната членна

[1] Тройна система при показателните местоимения, но с коренни морфеми *т-, ов-, он-* има и в Разложко, Кюстендилско, Трънско и редица северозападни български говори, в скопско-черногорския, част от кумановския, долнопреспанския, дебърския и редица други югозападнобългарски диалекти (БДА-III, к. 198; БДА-IV, к. 255; Божков 1984: 70; 1986, к.

система при имената с елементи *т, н* и *с* в членната морфема е характерна не само за родопските говори отсам държавната ни граница, но и за говорите в днешните гръцки области Ксанти и Родопи (Гюмюрджина)[1], с които те образуват "една непрекъсната диалектна цялост" (Секция БДЛГ 1996: 8).

Троен член, но с по-различен морфемен състав (-ов/-�в/-ав,-ва,-во вм. -ас/-ъс,-са,-со; -он/-�н/-ан,-на,-но; -от/-�т/-ат,-та,-то) се употребява и в редица югозападнобългарски говори[2] в дн. Македония (скопско-велешкия, скопско-черногорския[3], прилепско-битолския, кичевско-поречкия, охридско-преспанските, дебърските, положките, а също и говорите на няколко села в областта Славище на запад от Крива Паланка), както и в горанския говор в Призренско, Косово и в говорите в областта Голо Бърдо, Албания, в тимошко-лужнишкия и запланския говор в югоизточна Сърбия и в трънския диалект[4]. Наличие на двойни членни форми (-та, -на; -то, -но) при съществителните имена от женски и среден род в ед.ч. е регистрирано в някои селища в Драмско (мървашкия и чечкия говор)[5]. М. Сл. Младенов оспорва съществуването на двучленна система за членуване на имената главно поради "крайно оскъдния приведен материал" (Младенов 1990:

182-189, 205; Шклифов 1979: 63 и сл.; Колева 1988: 203; Видоески 1999: 143-154).

[1] Вж. посочените примери в Граматиката на П. Теохаридис (Теохаридис 1996), както и цитираните примери от тази граматика в статията на Секцията за българска диалектология и лингвистична география към ИБЕ при БАН по повод на т.нар. "помашки език" (Секция БДЛГ 1996: 4) и в публикацията на А. Йоаниду и Кр. Фос (Йоаниду, Фос 2001: 246-7). Авторите на посоченото съчинение отбелязват, че Теохаридис в своята граматика споменава трите членни форми, без обаче да ги определя като важна особеност на помашките диалекти (цит. съч.: 241).

[2] Вж. Милетич 1933: 3; Цонев 1984-II: 510-11; Младенов 1979: 356-7; Иванов 1984: 66; Селищев 1986: 175, 193, 197; Стойков 1993: 172, 174-180; Конески 1957: 26-28; 1965: 129; Видоески 1999: 189-191.

[3] За говора на Скопско-Черногорската област А. М. Селищев отбелязва, че "членните форми на -ов, -ва, -во… и на -он, -на, -но…" са рядко употребими (Селищев 1986: 175).

[4] Вж. Белич 1905: 442 и сл.; Милетич 1933: 3; Конески 1965: 129; БДА-IV, к. 221; Стойков 1993: 167. В изброените от Л. Милетич северозападни български говори е налице тристепенна система при показателните местоимения, но не и при членуването (с изключение на трънския говор) – вж. БДА-IV, к. 221 и 255; Божков 1984: 51-53, 59-60; Божков 1986, к. 182-189, 205 и 230 а, б, в. В коментара към к. 205 от БДА на Р. Божков неправилно е използван терминът "тройна членна форма" вместо тройни показателни местоимения товà, онòва, овòва.

[5] Вж. Иванов 1972, к. 84; 1977: 154-5. Авторът отбелязва, че в пунктовете, където е налице членна морфема за ед.ч. *-на*, "се среща спорадично и член за мн. число *-не*: пòртине, нугùне,

230), а Й. Н. Иванов в статия със същото заглавие ("Има ли в българския език двойно членуване?") обяснява наличието на това явление с неговото междинно териториално разпространение – между ареалите на тройното и единичното членуване: "чрез постепенен преход[1] членуването в рупския диалектен ареал от първоначално тройно е станало двойно, за да стане единично в най-западните рупски диалекти и в югозападните ни говори" (Иванов 1990: 364). Авторът определя двойното членуване в чечкия говор като остатъчно, отбелязвайки, че "и в Трънско явлението е силно разколебано – тук нямаме класическо тройно членуване" (пак там; вж. и Велчева-Бояджиева 1963: 133). Б. Симеонов също изнася оскъдни данни за съществуването на двоен член в миналото в западнобългарските преходни говори (на север от Трънско), но с елементи *-т* и *-с* (Симеонов 1962: 437-439). Неочакваните за този район членни форми *-со*, *-се*, регистрирани само в две местни названия, според автора са свидетелство, че е имало "говорни области с начални може би четиричленни, тричленни и двучленни корелативни съотношения за изразяване на категорията определеност" (цит. съч.: 437). Оскъдните данни обаче поставят под съмнение наличието на двойно членуване при имената. Според Г. Колев "етапът двучленна система не е характерен за определителната система в българския език" (Колев 1993: 140).

Членната (определителната) система е генетично свързана с първичните детерминативни системи – показателната и адвербиалната (в българските говори тези системи на показателните местоимения и на отместоименните наречия биват тричленни, двучленни и едночленни). Споделяме мнението, изразено от Г. Колев, че първа се опростява хронологически най-късната система – членната (Колев 1993: 150), като при опростяването си тя не следва етапите, през които преминава

ракѝне" (Иванов 1977: 155).

[1] За прехода към двучленна система чрез постепенно ограничаване и елиминиране на един от трите члена вж. и Костова 1988: 185.

опростяването на показателната и адвербиалната система. Липсва успоредност в посоките на опростяване и в двете първични системи – докато при показателните местоименни системи най-напред се отстранява първият член *-с/-в*, при адвербиалните системи опростяването върви от третия член на системата *-н* към първия. Важен е изводът, до който достига Г. Колев, че “ако от системата отпадне по-напред третият член (-н-), то по-късно тя се трансформира в едночленна (еднокоренна) т-система” (Колев 1993: 153).

В ареален план се очертават две основни архаични зони (на с-ареала и на в-ареала[1]), които притежават тричленни показателни, тричленни адвербиални и тричленни определителни системи. Тези две архаични зони и в двата ареала са заобиколени от преходни иновационни зони, характеризиращи се с комбинация от тричленни показателни и едночленни определителни системи, които са предмет на изследване в цитираната публикация на Г. Колев.

Географската разпределеност на тройните членни форми, застъпени в диалекти без непосредствен допир помежду си (вж. карта 1 в приложението), може да се обясни според Б. Конески “като остатък от старото състояние, нарушено в своя географски континуитет с обобщаването на една членна форма” (Конески 1965: 130). От днешното състояние на тези говори се оказва обаче, че “класическото тройно членуване” е съхранено на територията на родопските говори – единствено в тях употребата на тройните членни форми е жива и функционална, докато в посочените по-горе говори тези форми са на изчезване или изцяло са отпаднали от ежедневната разговорна реч.

Първите сведения за съществуването на “троен член” в родопските говори намираме през 1882 г. в бележките на родопския краевед Хр. Попконстантинов за особеностите на “ахъчелебийското наречие”

---

[1] Освен централната архаична зона в северната част на в-ареала има и малки разкъсани зони на архаика в Трънско, Пиротско и Севернокуманско (Колев 1993: 147, 149).

(Българска илюстрация, II, 191-2), както и в публикацията на П. Р. Славейков "Рупското или рупаланското българско население и наречие" (Наука, II, 463-73) въз основа на песни от Широка лъка, Хвойна и Павелско. Три години по-късно другият изтъкнат родопски краевед Ст. Шишков в описанието на родното си Устово, Ахъчелебийски окръг, изтъква "троякия член" като една от най-важните отлики на родопското от другите български наречия (Шишков 1885: 22), а в първата книжка на първото си периодично издание, започващо със статията "Родопското или рупското (рупаланското) наречие", формулира шест характерни особености на централнородопския[1] говор, като на второ място поставя "тройните и свойствени на това наречие членове" (Шишков 1887: 6).

Л. Милетич пръв сред българските езиковеди обръща внимание на съществуването на три члена в "рупаланското българско наречие" (Милетич 1887: 312), позовавайки се на данните, изнесени от П. Р. Славейков, както и на примерите в публикуваните от Ст. Шишков родопски народни песни (Родопски старини, г. I, 1887). Б. Цонев, който възприема предложената от Ал.-Т. Балан диалектна тридялба и съществуването на южнобългарското или родопско наречие наред с източното и западното (вж. Балан 1908), отбелязва, че "покрай общото изравнение на тъмните гласни родопските говори се свързват помежду си с обща употреба на дателен падеж и на троен член" (Цонев 1984-I: 314). Ст. Младенов, обособявайки същинските родопски говори сред останалите югоизточнобългарски или рупски говори, също изтъква тройната форма на определителния член като "извънредно забележителна" морфологична

---

[1] Говорейки за централен родопски говор, Ст. Шишков има предвид преди всичко Ахъчелебийския, т.е. смолянския говор, въпреки че посочените от него граници обхващат твърде голяма географска област - на север включва и Чепинското корито, а на юг помашките села в днешна северна Гърция до Ксанти, на запад стига до вододела на р. Места, а на изток до вододела на Соютлючай (р. Върбица). Освен Ахъчелебийски (Централен родопски) той разграничава още шест основни говора: Рупски, Източен, Даръдерски (Златоградски), Скеченски (Ксантийски), Гюмюрджински и Ортакьойски (Ивайловградски) говор (Шишков 1903: 164-165).

особеност на тази голяма говорна група, както и склоняваните членни форми на косвените падежи (Младенов 1979: 352). Ст. Младенов отбелязва, че “централнородопският говор на Ахъчелеби има най-голямо разпространение от всички родопски говори” (цит. съч.: 351), като включва в неговите предели и околиите на Чепеларе, Даръдере (Златоград), Дьовлен (Девин) заедно с Широка лъка и съседните села, та дори и Чепинската долина.

В студията, посветена на тройния член в българския език, Л. Милетич отново подчертава съществуването на старобългарския троен член *сь, тъ, онъ* в родопските говори, като изключва говорите в Чепинско, Батак и павликянското наречие (Милетич 1933: 3). Ст. Кабасанов също очертава ареала на употребата му – в смолянския (централнородопския), широколъшкия, хвойненския говор и в българо-мохамеданските говори в Кърджалийско[1] (Кабасанов 1964: 419).

Според утвърдената от Ст. Стойков териториална класификация на българските диалекти от шестте родопски говора (смолянски[2], широколъшки, хвойненски, чепински, павликянски и златоградски) само в чепинския и павликянския говор няма тройни членни форми (Стойков 1993: 128). Й. Иванов не опровергава това твърдение (Иванов 1997: 80), но включва в класификацията на родопските (среднорупските) говори[3] още два говора: баташкия (като отделен, а не в рамките на хвойненския говор), за който е характерна само една членна форма, и западнородопския, за

---

[1] Вж. сведенията за тройното членуване в говорите на източнородопските села от Крумовградско, смятани за преходни от централнородопските към тракийските говори (Бернщейн, Чешко 1963; Бояджиев 1988: 111), в говора на с. Тихомир (Кабасанов 1963: 47-50) и в девесилския говор (Маринска 1991: 184 и сл.), а също и езиковите бележки за оцеляла тройна членна форма в жива употреба в говорите на с. Жълтуша и с. Шумнатица (Маджурова 1967: 21; Кидикова 1977: 37), с. Припек и с. Егрек (Савова 1981а; 1981б).

[2] Ст. Стойков също отбелязва, че смолянският говор е най-широко разпространеният родопски говор и обхваща територията на Средните Родопи – границите, които посочва (Стойков 1993: 129), се покриват в общи линии с очертаните от Ст. Шишков (цит. съч.: 164) и от Ст. Младенов (цит. съч.: 351-2), но обособява някои от говорите като самостоятелни.

[3] И. Кочев също посочва, че по-голямата част от среднорупските (родопски) говори “притежават тройна членна форма с елементи *-т*, *-н* и *-с*” (Кочев 1980: 301).

който отбелязва, че покрай членните форми на съществителните имена от ж. р. *-та* и ср. р. *-то* се срещат, макар и рядко, *-на, -но* (бра̀двана, дѐтено, жен^{3}на, сѐлоно) – у едни и същи информатори (цит. съч.: 91). Само една е членната форма и в говора на с. Настан, Девинско (вж. Стойков 1964: 372-3), но е налице тройна система при показателните местоимения, както и в западнородопския, и в източнородопските и тракийските говори, за които не е характерно тройното членуване на имената, но влизат в ареала на тройната демонстративна местоименна система.

И така, границата на тройното членуване на имената в родопските говори (вж. карта 2 в приложението) на изток започва от крумовградското село Горни Юруци, като включва с. Аврен и с. Черничево, които не са отбелязани в коментарите към к. №152-157 (БДА-I, ч1. II, с. 112-115), продължава западно от оста Крумовград-Кърджали, на север стига до асеновградските села Добростан, Добралък, Ситово и Лилково, спуска се на юг покрай Девин и Настан, прави завой на запад, включвайки Ягодина и Буйново, и продължава на юг от държавната ни граница, като обхваща селищата с българомохамеданско население в гръцките области Ксанти и Родопи (Гюмюрджина).

0.5. Схващания относно обусловеността на тройното членуване в родопските говори

Изборът на една от трите членни морфеми при конкретното общуване зависи от много извънезикови (ситуативни) и вътрешноезикови фактори. С основание Е. Субашиев говори за "контекстно-ситуативна обусловеност на тройното членуване" в смолянския говор (Субашиев 1988: 129). Още в началото на 60-те години на миналия век Б. Велчева-Бояджиева отбелязва, че "днешните тричленни показателни системи и т.н. троен член не са свързани само с пространствени определения, но все още закономерностите в тяхната употреба не са достатъчно проучени" (Велчева-Бояджиева 1963: 133). Появилите се през последните десетилетия проучвания във връзка с тази проблематика внасят известна

тия проучвания във връзка с тази проблематика внасят известна конкретизация по отношение на ситуативната обусловеност на родопското тройно членуване.

Ст. Кабасанов изтъква, че “употребата на една или друга членна форма се определя конкретно от характера на случката, за която се говори, и от положението на говорителя спрямо предметите и нещата, за които се говори” (Кабасанов 1964: 419). Авторът уточнява, че в съзнанието на говорещия тези форми се свързват с някакъв диференциращ признак за близост или отдалеченост – не само по отношение на пространството, а и на времето, както и “близост душевна или омраза и пр.” (цит. съч.: 420). Заключението на Сл. Керемидчиева за членуването в говора на Ропката е, че “употребата на различните членни морфеми не е в строга зависимост от разстоянието на говорещия до определения предмет или случка” (Керемидчиева 1993: 158). Авторката обобщава, че определителните членове с елемент *-с* най-често означават близка определеност или изразяват притежателна семантика, докато определителните членове с елементи *-н* и *-т* са израз на една по-обща определеност (пак там: 169).

Р. Маринска също търси обусловеността на членуването с един или друг член не само от пространственото разположение на предмета спрямо говорещия, но и от абстрактното показателно значение на членните форми[1], което има две прояви: “те изразяват показателност в темпорално отношение или пък отразяват мисловна нагласа на говорещия, насочена към самия него, т.е. – до каква степен лицето възприема и оценява дадено явление, предмет като нещо “свое”, “интимно”, като част от личностния си свят” (Маринска 1991: 186).

С идеята за субективността е свързана и концепцията на Т. В. Цивьян за избора на член в родопските и македонските говори с тройна постпозитивна членна система (Цивьян 1990: 139-151). Изхождайки от

[1] Р. Божков говори за абстрактно значение на двойната членна форма -туту в трънския говор при имената от ж.р., завършващи на съгласна, чрез която се подчертава близост с предмета на

теоретичната постановка, че деиксисът помества съобщението в определени пространствени, времеви и други рамки, обезпечаващи комуникативния статус на съобщението – връзката му с конкретната ситуация и контакта между говорещия и слушащия, авторката намира богат илюстративен материал в балканската членна система и по-специално в тази от “балканославянския фрагмент”[1], която прибавя към стандартния набор още два постпозитивни члена (-в-/-с- и -н-), уточняващи пространственото разположение на говорещия в момента на изказването. Възможността за вариране според нея произтича от главната функция на балканския деиксис, “настойчиво ориентиран към субекта на съобщението” (цит. съч.: 141). Говорещият формира свое собствено пространство (реално или метафорично), като го “присвоява” по свое усмотрение. Именно “субективното присвояване на пространството” е в основата на избора на определителен член от говорещия, когато той е автор на съобщението, т.е. явява се свой собствен деиктичен критерий.

Субективното емоционално-оценъчно отношение на говорещото лице към визирания обект като важен ситуативен фактор е изтъкнато и от Е. Субашиев. Интерес представляват примерите, които той дава за употребата на член *-н* вместо очаквана и обичайна членна форма за близка определеност, тъй като назованите обекти се намират в непосредствена близост или са притежание на говорещия (зем’⅄на вм. зем’⅄са: Йѐцê‿мạ‿йе, мàйчин, стрàх ат‿*зем’ȍна*, пạк‿нạблѝже врѐме дạ‿сạ‿умѝрạ; нạжѝштенọ вм. нạжѝштесọ: Йѐцê‿мạ‿балѝ *нạжѝштенọ*; гọдѝнине вм. гọдѝнисе: Бѐл’ки ше‿дȍчекам *гọдѝнине* за‿пѐнцийê) – обяснението се търси в субективното отношение към изказването (Субашиев 1988: 130).

Към езиковите фактори, оказващи влияние при избора на една или друга членна форма, Е. Субашиев отнася непосредствения контекст,

мисълта “не само в пространствен смисъл, но и в по-абстрактен смисъл” (Божков 1964: 426).

[1] В българските (родопските и трънския), македонските (западните и някои от централните), сръбските (тимошките) говори и в “македонския литературен език” (Цивьян 1990: 141).

лексикално-граматичното обкръжение (“какво лично, показателно, притежателно и относително местоимение е употребено в близост до членувания обект”), семантичната характеристика на членуваното име (дали обектът е “неотнимаемо притежание”[1] на дадено лице – говорещия, събеседника или трето лице), модалността на предикативното изказване и др. Формулираните от автора правила за членуване с една или друга членна морфема в зависимост от посочените езикови фактори (цит. съч.: 131-132) обаче нямат аксиоматичен характер. За това говорят множеството изключения и варирането на членните морфеми в различни ситуации и контекст, което ще бъде подробно представено в следващите глави.

0.6. МЕТОДИКА НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Проучването на тройното членуване в родопските говори има двупосочна мотивираност – изхожда от формата, минава през съдържанието и отново се връща към формата – трите членни морфеми с елемент *-н*, *-т* или *-с*. Изследваното явление е представено в трите плана: на изразяването (формата), на съдържанието (семантиката) и на функцията (употребата и обусловеността).

Ексцерпираният диалектен материал е преди всичко от родния ми смолянски говор, който по думите на Ст. Стойков е “най-важният и най-широко разпространеният родопски говор” (Стойков 1993: 129): лично записани и транскрибирани текстове от Смолян, Момчиловци, Пещера, Турян, Гела, Стойките, Чепеларе, Баните и Оряховец, както и публикуваните в сп. Български език (3/1954, 270-273) диалектни текстове от Смолянско и приложените от Ст. Кабасанов текстове в “Говорът на с. Момчиловци, Смолянско” (1956: 88-100). Разполагам и с диалектни текстове от златоградския говор, предоставени ми от М. Михайлов, който

[1] П. Асенова представя отношението между граматическата категория определеност и семантичната категория “неотделима принадлежност” при употребата на определителния член в балканските езици (Асенова 2003: 6-8).

защити дисертация за този говор, а също със записи с родопски народни песни (ΠΟΜΑΚΙΚΑ ΤΡΑΓΟΥΔΙΑ) от Северна Гърция. Използвам също така примери от няколко сборника с родопски народни песни (както и лично записани), цитирам и примери от известните ми изследвания на родопските говори, за които е характерно тройното членуване при имената. Във връзка с установяването на някои закономерности при употребата на трите членни форми в живата говорима реч и в народните песни бе проведена анкета (съчетана с интервю) с 42 носители на диалекта – освен субективните оценъчни нагласи по отношение на трите варианта ценни и интересни са и обясненията за значението и обусловеността на употребата им.

На базата на богатия диалектен материал родопското тройно членуване се изследва в морфолого-фонетичен, лексико-семантичен и синтактичен аспект. Анализира се контекстово-ситуативната обусловеност при употребата на трите членни морфеми, изгражда се модел на семантичните им признаци и факторите, влияещи при избора на една или друга членна форма. Обусловеността на употребата им от контекстово-ситуативните фактори налага съчетаването на формално-граматичния и семантико-прагматичния подход (влиянието на езиковия контекст определя единството на формално-граматичния и логико-семантичния подход, а комуникативно-прагматичният произтича от ситуацията на общуване). Въз основа на направения анализ се формулират закономерностите при избора на една от трите членни морфеми и се правят изводи за употребата на членувани и нечленувани форми на имената в родопските говори. В съпоставителен план се обобщават случаите, когато в книжовния език съществителните имена не се членуват, а в родопските говори могат да се членуват, а също така се изтъкват сходствата и различията при тройното членуване на имената в родопските и в македонските (югозападнобългарските) говори.

Глава 1.
СЕМАНТИКА И УПОТРЕБА НА ТРИТЕ ЧЛЕННИ МОРФЕМИ В РОДОПСКИТЕ ГОВОРИ

1.1. ПРЕГЛЕД НА СХВАЩАНИЯТА ОТНОСНО СЕМАНТИКАТА НА ОПРЕДЕЛИТЕЛНИЯ ЧЛЕН В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК И КАТЕГОРИЯТА “ОПРЕДЕЛЕНОСТ” ИЗОБЩО

Традиционната концепция за семантиката на определителния член е, че той може да изразява индивидуална, количествена и генерична определеност (вж. Стоянов 1980: 6-8; Пашов 1994: 64–66; Куцаров 1997: 185). При индивидуалната определеност членуваното име означава точно определен, познат, известен обект, при количествената определеност се изразява цялостност, изчерпаност на някакво определено множество, а при генеричната определеност се визират “всички обекти, които се мислят в обема на означеното с името понятие” (Стоянов 1980: 7), т.е. то показва родова съотнесеност. В зависимост от изразяваните значения определителният член в българския език може да изпълнява определяща (индивидуализираща и идентифицираща) и обобщаваща (генерализираща) функция. Освен чрез членните морфеми обаче определеност може да се изразява и чрез лексикални средства (думи детерминатори), чрез контекста и чрез семантиката на определени лексико-граматични разреди при съществителните имена.

Търсейки инвариантното значение на определителния член в българския език, В. Станков установява два негови семантични признака – двустранна идентифицираност на обекта от участниците в говорния акт и тоталност (цялостност) на обекта за дадена ситуация (Станков 1987: 70-72). Двете основни, противопоставящи се една на друга функции на определителния член – индивидуализиращата и генерализиращата, произтичат от първия семантичен признак (двустранната

идентифицираност на обекта), а вторият (тоталност, цялостност на обекта) е свързан с опозицията единичност/нееединичност съгласно семантичната теория на Ръсел[1], а според българската граматична традиция – с т.нар. количествена определеност. В. Станков посочва няколко различни начина за идентифициране на обекта на изказването: ситуация на единственост (обектът е единствен), ситуационна идентификация, текстова идентификация, идентификация въз основа на обичайност и институционна идентификация. Освен това за двустранна идентификация може да се говори и при генеричния член – употребата му е в неактуален контекст и е налице абсолютна тоталност при всяка ситуация, т.е. обектът се идентифицира като обобщен представител на определено множество (Станков 1987: 71). Докато според В. Станков определителният член може да се употреби само при наличие на двустранна идентифицираност на обекта от участниците в говорния акт, според Т. Шамрай членуваната форма може да означава и "предмет, известен с конкретните си признаци само на адресата или само на адресанта", както и "предмет, за който и адресатът, и адресантът нямат никаква конкретна информация" (Шамрай 1989: 24) – условие за употребата на определителен член е най-общата им осведоменост за типичността, стандартността на една или друга ситуация или пък за съществуването на определен род предмети по принцип (т.нар. генерична употреба). Като изхожда от комуникативните условия, от езиковите и неезиковите фактори, обуславящи употребата на членуваните и нечленуваните форми, Т. Шамрай представя и анализира интересни случаи на анафорично употребени членувани форми, мотивирани от предходния контекст чрез разнообразни езикови средства – глаголна форма, чийто корен е идентичен с анафорично употребеното членувано съществително; словосъчетание от прилагателно и съществително, като анафорично употребеното съществително е образувано от съответното

---

[1] Опозицията единичност/нееединичност е основна опозиция в семантичната теория на референцията на Б. Ръсел (Ръсел 1920).

прилагателно; синонимно или метонимично употребено езиково средство на анафоричното членувано съществително (Шамрай 1989: 17-19).

В светлината на теорията за комуникативното деление на изречението Св. Иванчев приема съществуването на два вида определеност на имената в българския език, които обаче назовава с нееднозначните термини ‘близка определеност’ и ‘далечна определеност’ (тези термини имат друго значение при тричленните диалектни системи за членуване на имената). Под ‘близка определеност’ авторът има предвид контекстова определеност в тесния смисъл на думата, произтичаща “най-често от споменаване на името в предходното изречение на даден контекст” (Иванчев 1957: 503), т.е. т.нар. анафорична определеност, а под термина ‘далечна определеност’ разбира ситуационна или контекстова определеност в широк смисъл на думата, “с която се отличават имена, познати и определени от по-широк контекст или от обстановката” (пак там: 504).

Ст. Георгиев разглежда четири вида определеност – текстова, синтагматична, комуникативна и лексико-семантична (Георгиев 1996: 261-265). При текстовата определеност е налице или предварително въвеждане на предмета в речта, което го прави познат, известен, или “детерминация в аванс” посредством постпозитивно подчинено определително изречение. Синтагматичната определеност е израз на денотативна индивидуализация и понятийна конкретизация в условията на съчетаването на думите в смислово-синтактичната цялост, а комуникативната определеност разкрива познанието, начина на възприемането на визираните предмети и явления от участниците в общуването и отношението към тях. Лексико-семантичната определеност пък се отнася към различните разреди съществителни имена, чиято семантика поначало е индивидуализираща с признака единичност на лице, географски обект, обществено явление и др. или членуването осъществява прехода от нарицателно към собствено име, т.е. от неопределеност към индивидуализация, както и от конкретна

от неопределеност към индивидуализация, както и от конкретна семантика към видово-обобщаваща употреба.

От гледище на семантичната теория категорията определеност/неопределеност има кванторни значения (единичност, екзистенциалност и всеобщност), които се проявяват на равнището на цялостната структура на изречението (вж. Косеска-Тошева, Гаргов 1990). Под "определеност" се разбира съдържанието, което се влага в понянието *единичност*, а именно – че "предикатът е изпълнен в интересуващия ни случай или от един-единствен елемент на дадено множество (...), или от едно множество и само от него", като обхваща също и собствените имена (цит. съч.: 70). Определеността се свързва със значението 'единичност', а неопределеността – със значението 'всеобщност'. В контекста на тази постановка противоречиво звучи твърдението, че определителният член в българския език е "индикатор на единична номинална фраза", но "в редица случаи той развива и друго *детерминиращо* (к. м. – Е. Н.) значение – това на индикатор за всеобщност" (цит. съч.: 23).

Свой семантичен модел на детерминацията, включваща определеността, неопределеността и генеричността, предлага и В. Зидарова, която използва 4 диференциални признака – единичност, референтност, възможност за идентификация и идентифицираност (Зидарова 1998: 204-209; 2003: 73-81). Като основна се посочва опозицията единичност : родовост, която стои в основата на противопоставянето референтност : нереферентност. Същевременно авторката споделя мнението на М. Лакова и Г. Гаргов (Лакова, Гаргов 1985), че в основата на детерминацията стоят две различни по природата си опозиции – едната е семантична (единичност : неединичност), а другата е прагматична, комуникативна по тип (известност : неизвестност или познатост : непознатост). Според концепцията на М. Лакова определителният член служи за изразяване на дефинитност и генеричност, неопределителният член *един* – за изразяване на индефинитност (при индивидуално

неспецифизиран обект пред слушащия) и генеричност, а нулевият член или липсата на член е единствено средство за оформяне на адефинитни именни фрази (със стойност за свойство, понятие), като може да се употребява и в индефинитни фрази успоредно с *един* (Лакова 1997-98: 20-22).

Така съчетавайки логико-семантичния и комуникативно-прагматичния подход, теорията за детерминацията като "семантико-прагматична категория" придобива най-голяма актуалност през последните десетилетия (Лакова, Гаргов 1985, Лакова 1997-98, Станков 1987, Шамрай 1989, 1990, Зидарова 1994, 2003).

Както става ясно от направения преглед, общоутвърден структурно-семантичен модел на категорията определеност/неопределеност все още не съществува. Опирайки се на класификационните критерии на В. Станков и Т. Шамрай[1], както и на разгледаните типологии на определеността, и съчетавайки формално-граматичния със семантико-прагматичния подход, можем да представим конкретните значения на определителния член по следния начин:

1) Единственост на двустранно идентифицирания обект;

2) Ситуационна (комуникативна) идентификация – в зависимост от наличните обекти (референти) в конкретната ситуация и комуникативното намерение на говорещия; въз основа на общата осведоменост за типичността, стандартността на една или друга ситуация; обобщено представяне на ситуацията;

3) Текстова идентификация (или текстуална референция по терминологията на В. Зидарова[2]) – осъществява се от предходния контекст чрез различни езикови средства (т.нар. анафорична определеност) или от следходния контекст, съдържащ подчинено определително изречение,

---

[1] Вж. Станков 1987: 71 и Шамрай 1989: 17-25.

[2] Понятията ситуационна и текстуална референция у В. Зидарова имат по-широк семантичен обем, включващ и определените, и неопределените фрази, които се отличават помежду си само по признака 'познатост на референта' (Зидарова 1998: 208).

несъгласувано определение или друга уточняваща част на изречението (катафорична определеност);

4) Институционна идентификация – членуваното лично съществително се свързва с институцията, към която принадлежи лицето (това значение би могло да се определи и като институционална референция);

5) Идентификация въз основа на най-обща осведоменост за съществуването на определен род предмети по принцип – значение за всеобщност или генерична определеност;

6) Тоталност (цялостност) на обекта за дадена ситуация – количествена определеност или значение за единичност на множество (по терминологията на Косеска-Тошева)[1].

1.2. ФУНКЦИИ И ЗНАЧЕНИЯ НА ТРИТЕ ЧЛЕННИ МОРФЕМИ В ДНЕШНИТЕ РОДОПСКИ ГОВОРИ

Наред със специфичната си демонстративна (показателна) функция трите членни морфеми в родопските говори изразяват и богата определителна семантика, изпълнявайки индивидуализираща и генерализираща функция. Интерес представлява проследяването и анализирането на различните функции и значения на трите членни морфеми както в ежедневната битово-разговорна реч на носителите на традиционния диалект, така и в родопските народни песни, които поради естетическата си функция и ролята на говорещия (не като автор, а като изпълнител на текста) имат някои отлики, рефлектиращи и върху специфичната употреба на членните форми. Въпреки че обект на настоящото изследване са само членните морфеми като граматични показатели за определеност, в редица случаи посочваме възможната им замяна с парафрази, включващи лексикални детерминатори (показателни

---

[1] Вж. Косеска-Тошева, Гаргов 1990: 11, 79.

местоимения), както и случаите с нулев член. Богатата семантика на трите членни морфеми в родопските говори, далеч надхвърляща значенията и функциите на показателните местоимения, не може да бъде описана извънситуативно – тя трябва да бъде проектирана на ниво изказване, като се обвърже с комуникативно-ситуативните фактори, което изисква съчетаване на формално-граматичния с функционално-семантичния подход.

1.2.1. Функции и значения на трите членни морфеми в днешните родопски говори *в ежедневната битово-разговорна реч*

1) Единственост на двустранно идентифицирания обект

Назоваваният обект, който е единствен и затова е определен, представлява индивидуално название на лице, животно, географски обект и др. Много рядко може да бъде съществително нарицателно име (предимно абстрактно), назоваващо единствен обект, без да се е трансформирало чрез членуването в собствено име: Дин’о̏са̣ йе е̏ца̣ ла̣жо̀вна̣ ‘Земният свят (този свят) е много лъжовен’; Ту̀ра̣йтê ше̏пки, чи сло̏нцету йе е̏ца̣ сѝлно̣. Докато в книжовния език съществителните собствени имена по начало не се членуват (вж. Стоянов 1980: 26), в изследваните родопски говори членуването на личните и фамилните имена, названията на животни, на географски обекти, на църковни празници, както и символичните названия на вестници, списания, фабрики, фирми, организации и др. е нормално и естествено явление (вж. гл. 4, 4.1.).

2) Ситуационна идентификация (обусловеност от конкретна или стандартна ситуация)

А. Визираният обект не е споменаван в предходния контекст, а се идентифицира от конкретната ситуация – или е единствен за дадената ситуация, или ако не е единствен, се подразбира за кой от всичките става дума: Ра̀бутêхм’е ф Ко̀нуш на̣ *учѝлишт’ено̣*; За̣нѝса̣ са̣ ф^{2}*ресто̣ра̀нта̣н*; Га̀

сạ вȍрнạх ут *крàвạнạ*, пу̀снạли *телевѝзọрạн*; Ейс^{3}й кр^{3}гув’е нạ *пѐчкạнạ* ту̀рạшạ ейнạкѝвạ кạртòн’ени; Дòйде Тàсу, нạближѝ *лàмбạнạ* и йе ду̀йнạ; Стàни, свàли *дрѝпит’е*; Фàтилу ейс^{3}й *п’ердèн’е*, тạ сạ б’е усу̀кạлу вѝкạ със *п’ердèн’е*; Извàдих си сạмѝчкạ з^{3}п, в^{3}рзạх си гу нạ *кл’учȅрникạн* и сạ тр^{3}знạх; У Мѝйе Бèрускạ йе ȅцạ широ̀к *ку̀т’елạн*; Тò и фạф^2*фу̀рнạнạ* мàлạчку гà йе ту̀риш дạ сạ стòпли, тạ йе нè лòшạ; Ту̀ри гу нạ *чạнѝйкạсạ*; Кòл’у си зȍ *етàжạн*; Ни гл’ȍдạ гу *дъштерȍнạ* му; нạ *синȍс*[1] е пàднạлу; Зạ Св’етѝ Рạхàнгел трȅвạ дạ сạ пọнạшȍтạ *чȍрквицạнạ*, и *гибрȍнạ* трȅвạ дạ йе нè нạ *пȍт’ен*; Шạ зб’ерèм’е дạ сạ ку̀пи *хл’ȅбạн* (за курбана). В последния пример членуваната форма на съществителното идентифицира предмета, подчертавайки предназначението – не какъв да е хляб, а хлябът за курбана.

В други случаи визираният предмет не е единствен в конкретната ситуация, но се подразбира един от тях, като за комуникацията не е важно кой точно: Дàл си му б’е хил’ȅдạ л’ȅвạ в^2 *жȍбạнạ* зạ п’ȅйувуну (не е важно в кой точно джоб); Устàнạ ми *убу̏фкạтạ* вѝкạ ф кạлт^3 (не е важно коя от двете обувки).

Много рядко със значение ‘ситуационна идентификация’ се употребяват членувани форми на абстрактни съществителни: Зạ *чạсȍс* кугạ ли шạ кàзвạт (има се предвид преминаването от лятно към зимно часово време).

Б. При ситуационната идентификация е възможно визираният обект нито да е споменаван в близкия контекст, нито да е единствен за конкретната ситуация, но той се схваща като представителен пример въз основа на обичайност или обща осведоменост за типичността и стандартността му за дадена ситуация:

β Аднȍш пу *телевѝзурạн* дàвạхạ ạднò д’ȅт’енцạ, тѝ мòж’е дạ си гу слу̏шạлạ (по телевизията, в една от представителните програми) – ако се употреби членната форма телевѝзурạс, значението става ‘този телевизор’, а

[1] Тук употребата на член *-с* е мотивирана от разграничаването по близост/отдалеченост – от контекста се разбира, че дъщерята е в града, а синът е в селото.

не ‘телевизия изобщо’; Ваф *вѐсника(н)* пѝсвааш’е за катистрѝфана (в един от вестниците, не е важно кой);

β Тà *дъштерòна* маханòва, та нè *чỳздуну*. Да знàиш чи ти йе ейн³й *рòдѝтелан* и да лѐгниш да спѝш (дъщерята обикновено гледа болния си родител – в типизираната и обобщена ситуация се осъжда нетипичното отношение на дъщерята към болния родител) – тук е възможна замяна на членната морфема -ан с -ат, но не и с -ас, за което определена обуславяща роля има синтактичната характеристика на последните две изречения – едносъставни глаголни обобщено лични;

β Ча тугàф гà йе фàти скл’ерòзата. Ид’е ейс³й ф² *л’удѐн’е*, на *павил’òнън* ф² *срадòна* и лу шỳрн’е та уплѝчка *л’удѐн’е* (представена е типична, повтаряща се ситуация, в която изпада болна от склероза жена);

β Закàраха на ф² зàтворан. Тàм прикàрахме наштòн. Ѐхнаха на *вòшките* (налице е обичаен резултат от разкритата стандартна ситуация) – в този контекст нормално може да се употреби и членуваната форма вòшкине, но не и вòшкис’е;

β Хòди да са ỳчи, ама ни знàйа далѝ са йе научѝло, или ми са отишлѝ по²вêтерò *парѝне* (открива се обичайна връзка между членуваното съществително и дадената ситуация – за да се изучи синът, са били необходими пари) – в този случай е възможна замяната с парѝс’е или парѝса, тъй като е налице притежателна семантика – ‘моите пари’, но е предпочетена формата с член *-н*. Тук релевантен се оказва изместеният в минал момент темпорален център, с който се свързва и визираният обект – това се потвърждава от парафразата “ония пари, които тогава са ми отишли на вятъра”.

Такъв тип определеност имат членуваните форми и в разказа на възрастна информаторка от с. Оряховец, Смолянско, за това, как са се женили и как са раждали едно време: *Мумчѐну* трѐва да та харèса, та да дòйдат да та тр³с’ат... И му върз³т ч’ѐништ’е гул’ѐму и гу заведè у

д’ѐдуну. *Кòчън* гу будè и тò гу л’у сл’ѐди. Тугàвạ упредел’ѐт *свàдбạнạ*... Агà пòдиш, *бàбạнạ* ти дạдè пѝтạ. Държѝш *пѝтạнạ* пуд² мѝшницạ... Пу *к³штạнạ* рạсп³рсквạш вòдạ, сàнки берек’ѐт’ нòсиш... Нạх *рọднѝнạнạ* т³рниш и зèмиш *тọрбàнạ* и ш² си му дàвạш *дạр³н*. Пък тè пàк дàвạт нạ *мòйнạ* стрạнà... З² *бàбạнạ*, з² *д’ѐдуну* вр’ѝт’чекạ жив’ѐт ф² ạдн³ стàйе... Гà йе зạбулѝ *курèмạн*, тугàвạ сạ збер³т трѝ жèни. *Мàйкạнạ* тỳрạт нạ пàпрạт’, нạ пàпрạт’ шạ ти течè *кръфт³н*. И тугàвạ *бèбену*, шạ лежѝ *мàйкạнạ* трѝ ч’ѐсạ и шạ извàди *гърдàнạ* дạ йе измѝйет. Н’ѐквạ мàйкạ пък хѝч нèмạ, тугàвạ шạ ѝдạт ут *крàвạнạ* дạ дуйѐт прạснѝк и шạ му дàвạт крàвин прạснѝк...

От приведените откъси става ясно, че членуваните форми са употребени в неактуален контекст (глаголните форми са в сегашно неактуално време и изразяват конкретно-типично значение на свършения вид, а повечето изречения са едносъставни глаголни обобщено лични или неопределено лични). Явно е предпочитанието към членните морфеми с елемент -*н*, който може да се замени с -*т*, но не и със -*с*, тъй като разказът визира едно отминало време, макар и представено обобщено, с типизирани прояви. Определителният член -*н* се предпочита и в пословиците и поговорките, където членуваните форми също се употребяват в неактуален контекст: Пумàгай ми да ти пумàгам да са пукàчиме на *вархòн*; Клàли са *валкòн* да чỳва *офцѐне*; Има и *двàран* ỳши[1].

3) Текстова идентификация

Текстовата идентификация, осъществена от предходния контекст (т.нар. анафорична определеност), е особено характерна за монологичните изяви на информаторите, които разказват спомени за събития, личности, различни преживявания. Примерите са многобройни[2]: След врѐме сạ

---

[1] Примерите са взети от публикацията на А. Йоаниду и Кр. Фос, в която цитират отделни изречения и пословици от приложените в граматиката на П. Теохаридис текстове - дадени са на гръцки и латински с превод на гръцки и немски (вж. Йоаниду, Фос 2001: 247).

[2] Цитираните примери са от приложените текстове у Кабасанов 1956: 88-100, от публикуваните в сп. "Български език" (3/1954, 270-273) диалектни текстове от Смолянско и предимно от лични записи.

вр̏нḁл и вѝдел, чи дѐну живѐ̏йе мàйкḁ му, нѐмḁ *вòдḁ*. Тугàвḁ тòй дувѐл *вудò̏нḁ*; Тòй имàл ḁднò *кòпеле*, тḁ гọ прọвòдил дḁ сḁ ỳчи ф ḁднò̏ дрỳгḁ кḁсḁбò̏. *Кòпеленọ* сидѐ̏лọ двѐ-трѝ гọдѝни и сḁ изỳчилọ...

По-интересни са случаите, когато езиковите средства от предходния контекст, чрез които се осъществява текстовата идентификация, са по-разнообразни, а не просто анафорично употребените членувани съществителни да представляват тяхно лексикално повторение:

β Тḁ ми дàд’е пѐтстòтин ли шѐстòтин *л’ѐ̏вḁ* ейнḁкѝф, тḁ сḁ гл’ò̏дḁт млòгу *стọтѝнкин’е*, пък йе нѝкулку – в този пример е налице метонимична връзка между членуваното съществително, употребено със значение ‘монети’, и паричната стойност (преди деноминацията), упомената в предходното изречение;

β Агà утѝдḁхме, н’ѐ̏шту бубутѝ фъф *Бḁлḁбàнцḁ*, н’ѐ̏шту хòди пу *рѐ̏кḁнḁ*, пу *вуд³нḁ* – двете контекстовосинонимни членувани форми конкретизират местното име, употребено в предходното изречение;

β Утишлà дḁ ги испрàтḁ и дḁ зò̏м’е вòдḁ ейтàм ọт *бḁрчѝнḁнḁ*. Нḁрàм’е *хàркọмин’е* и тр̏нувḁ – тук употребата на второто членувано съществително също е мотивирана от метонимичната връзка, в случая между дейността (дḁ зò̏м’е вòдḁ) и средството за нейното осъществяване (хàркọмин’е), а употребата на член *-н* в първото членувано съществително е обусловена от наличието на показателното местоименно наречие ейтàм, което прави невъзможна определената форма бḁрчѝнḁсḁ;

β Утринò̏нḁ *бубàйкọнọ* пọрỳкḁл *синò̏н* и му кàзḁл, чи щте гọ вòди нḁх влḁдѝкḁнḁ – анафорично употребените членувани съществителни бубàйкọнọ и синò̏н са контекстови синоними на съществителните чилѐ̏к и кòпеле ‘дете’, споменати в предходния контекст.

При т.нар. катафорична определеност текстовата идентификация се осъществява от следходния контекст, съдържащ най-често подчинено

определително изречение: Агà сạ нạжѐгли двàресе, з’ȍли дạ гạрм’ȍт *пạтрòнене*, *дѐну* бêх тỳрил ф двàрạн; Аз³к зạ *пạрѝне*, *дѐнọ* си исхàрчилọ; Сѝпит’е си ут *тѐнжурạсạ*, *дѐсу* йе нạ кутлòнạс. В тези случаи се наблюдава “съгласуване” на члена с относителното наречие релатив, синонимен на *който, която, което, които* (дѐну, дѐсу).

4) Институционна идентификация

Членуваното лично съществително се свързва с институцията, към която принадлежи лицето:

Дọшлò му нạ йумȍн дạ ѝде нạх *влạдѝкạнạ* и дạ му кàже дạ пọрỳкạ кòпеленọ и дạ гọ испѝтạ (докато лексемата ‘копеле’ се споменава в предходния контекст, следователно при членуваното съществително кòпеленọ е налице анафорична определеност, думата ‘владика’ се употребява за пръв път в това изречение и се свързва с институцията, която тогава е имала най-висока престижност, така че членуваната форма е със значение ‘институционна идентификация’.

Със същото значение е употребено членуваното съществително и в следващия пример: Ду *пòпън* шạ дạ кумàндвạш, ут *пòпън* нạтàтък нѐмạш рàптạ (тук се открива двойна метонимична връзка на членуваното съществително – от една страна, с институцията (църквата) и от друга – с обредната дейност (венчавката).

Предпочитанието на член *-н* в тези случаи се обяснява с наличието на дистанцираност и респект към обекта, идентифициращ институцията. Възможна е замяна с член *-т* поради липсата на строга пространствена фиксираност, но не и със *-с*. В примера И нạх Сокòлофци хòд’ет сạс *пòпạс* се има предвид конкретно определено лице, а не институцията; тук употребата на членната морфема с елемент *-с* е мотивирана не толкова от фактора ‘пространствена близост’, защото обектът не се вижда, колкото от усещането за неотменно присъствие и духовна свързаност.

5) Идентификация въз основа на най-обща осведоменост за съществуването на определен род предмети по принцип – генерична определеност

Визираният обект се идентифицира като обобщен представител на определен род предмети в тяхната генерична тоталност и употребата му задължително е в неактуален контекст. Тъй като генеричните именни фрази потенциално се отнасят към всички членове на класа, който определят чрез своето значение, според М. Лакова и Г. Гаргов те могат да се смятат за потенциално референтни, въпреки преобладаващото мнение, че генеричните фрази са нереферентни (Лакова, Гаргов 1998: 123). В едни случаи се дава родовата принадлежност на обектите от определен клас, в други случаи се прави генерична характеристика на съответния клас обекти, като се посочват техни постоянни, иманентни свойства (Станков 1988: 100).

Когато се обобщават признаците или предназначението на предмет, който е собствено притежание на говорещия, намира се в непосредствена близост или е тясно свързан с бита на хората, с генерично значение се използва член *-с*: *Га̀йда̣са̣* йе ка̣пръ̀за̣н инструмѐнт, ѝште млъ̀гу на̣стро̀йва̣н’е; *Кра̀ва̣са̣* да̀ва̣ млъ̀гу мл’е̏ку, га̀ йе гл’о̏да̣ш хъ̏ба̣ву. В тези случаи се наблюдава интересно съчетаване на взаимоизключващите се признаци ‘референтност’ и ‘родовост’ – конкретен единичен обект от непосредствената действителност (този тук, който се вижда или е мое притежание, тясно свързан е с мене) се посочва като представител на обобщено множество. С генерично значение като изключение може да се употреби членната форма за близка определеност и когато не е налице контекстово-ситуативна близост: *Кр*^{3}*вно̣со̣* не^{2}га̀ли йе̏цê съ̀л’, месѝво̣ и за̣бѐлено̣[1] (макар че говорещото лице няма високо кръвно налягане, все пак това е често срещан здравословен проблем).

[1] Този пример е даден от Е. Субашиев, без да е уточнено, че в случая членуваната форма е с генерично значение (Субашиев 1988: 130).

В повечето случаи се употребяват като генерични другите две членни морфеми *-н* или *-т* с типичните значения ‘всеобщност’ и ‘родовост’: *Мѐчкин’е* хо̀д’ет са̀му в^2 ба̣ѝра̣н; *Ма̣жо̏т* га̀ли да̣ му пригаа̀да̣ш; *До̣ма̀тин’е* ѝштạт сло̏нца̣; *Д’ѐт’ену* си ѝште нѐгувуну. От тези примери се вижда, че член *-н* изцяло се е изравнил по генерична функция с член *-т* и дори го е изместил по честота на употреба.

Всички приведени примери обаче допускат двузначна интерпретация на определеността – генерична, със значение ‘всеобщност’ (*всяка крава, всички мечки, всяко дете* по принцип), но и индивидуална, със значение ‘единичност’ (*тази точно крава, онези мечки, това/онова дете*).

Съществителното *човек* с обобщаваща функция може да се употреби както с генеричен член, така и без член[1]: *Чил’ѐка̣с* йе го̀спо̣д’ува̣ на̀пра̣ва̣; *Чил’ѐка̣с* йе ут зѐм’е изл’ѐл и ф зѐм’е ша̣ фл’ѐзѐ; *Чил’ѐк* ка̣кво̀ту са̣мѝча̣к си сто̀ри нѝко̣й ни мо̀же да̣ му го̣ сто̀ри, като се предпочита генеричният член -а̣с, тъй като и говорещият се приобщава към изразеното обобщено-лично значение.

Генерична употреба на нулевия член[2] се открива в редица пословици и поговорки, в които субектът на фразата е потенциален представител на цялото множество на класа, а сказуемото има модално значение (Станков 1988: 104). Такъв характер имат някои от цитираните широколъшки поговорки от Ст. Калайджиев и част от приведените фразеологизми от Е. Субашиев: *Жъна̀* и бъс йу̀м мо̀жъ мо̏ш да во̀дъ (Калайджиев 1947: 251); *Изгаре̏т* харма̀н нѐма̣ сайбѝйê – ‘= не може да има’ (Субашиев 1988: 132).

1 Съществителното *човек* може да се употребява с функция на универсална генеричност и нечленувано, тъй като се е граматикализирало като средство за изразяване на безличен подлог в балканските езици (Асенова 1989: 96).

2 В трънския говор само нулевият член има генерична употреба, докато тройният член, който според наблюденията на Б. Велчева-Бояджиева е в упадък, няма генерично значение (Велчева-Бояджиева 1963: 133). Единствената задължителна функция на члена в тоя говор е анафоричната (пак там: 134). В т.нар. македонски литературен език нечленуваните именни форми също могат да изразяват обобщено родово значение, но не се дават примери за генерична употреба на членуваните форми (Конески 1966: 150).

Понякога в един и същи пример с генерично значение може да бъде употребен както определителният член, така и нулевият и т.нар. неопределителен член *един*: *Валькȍн* агà устарѐй, стàнъ за смȇх на кỳчетана – този пример, в който се подчертава признакът универсалност въпреки ограничаващото подчинено изречение, лесно може да се трансформира в следните два варианта: *Вȍльк* агà устарѐй, стàнъ за смȇх на кỳчетана и *Адѝн вȍльк* агà устарѐй, стàнъ за смȇх на кỳчетана. И в двата случая съществителното е изнесено на преден план като конкретен типичен пример на фона на множеството (всички остарели вълци).

Според Св. Иванчев "всяко генерично употребено име като подлог в начална експозиция, което е определено от подчинено изречение (със съюза *който*), може да бъде нечленувано и членувано" (Иванчев 1967: 62), като определителният член при такова универсално значение има факултативна употреба. В родопските говори генерично употребените имена в тази позиция, конкретизирани от подчинено определително изречение със съюз *дето*, са предимно нечленувани: *Мọмà*, дѐтọ йе стрàх ọт ọштѝпване, дạ сạ ни фàтạ нạ хọрòтọ; *Кȍщтạ*, дѐтọ òгạн' сạ ни пàли, бȍрже сạ рạзвàл'е; *Дȇт'е*, дѐтọ ни игрàйе, йе бòлну. В тези примери би могло да се употреби с генерично значение член *-н* (с парафраза *оная мома*, *оная къща*, *онова дете* по принцип) или номинална фраза, построена с помощта на *един, -а, -о*, но не и член *-с*, тъй като членуваните имена ще придобият индивидуална определеност.

6) Тоталност (цялостност) на обекта за дадена ситуация – количествена определеност

И трите членни морфеми могат да изразяват количествена изчерпаност на обектите, която понякога се подсилва от обобщителното местоимение врỳт'/врѝт': Нạшлò йе *бọмбòнин'е* и ги йе из'ȅлу; Тр'ȅвạ дạ дạдѐм *пạрѝсạ* нạ Тòшọ дạ зȍм'е ут склàт пѝл'етạ; дạ зȍм'е пѝл'етạ зạ врỳт' *пạрѝсạ*; Тò си пумàгạ Св'етѝ Рạхàнгел и врỳт' *св'етцѝт'е*; *Йунàците* ọттỳвạ, ọт Гелà сạ зạбер'ȅхạ и ф² Стѝкạл' дòйг'ехạ; Врѝт' вървȅхạ *м³скин'е* дạ рàбут'ет д'êлѐч'е; Зȍ дạ си гъл'чѝ хỳбạву, ạлạ със *нọгѝн'е* дạ ни мòжạ дạ

ра̀бут’ет д’ѐлѐч’е; Зо̏ да̣ си гъл’чѝ хѝбạву, ạла̣ със *ноги̇н’е* да̣ ни мо̀жа̣ да̣ хо̀ди (тук освен ситуационна идентификация е налице и количествена изчерпаност, цялостност на обекта в дадената ситуация). Количествена определеност може да има и членната форма за ед.ч., когато е налице сингуларизация: Ага̀ сѐтнийа̣н дѐн’, утрино̏на̣, чи рѐка̣ха̣, Бетембѐрски нѐма̣ да̣ пра̀ви са̣с *ту̀рчина̣н* вуйно̏.

1.2.2. ФУНКЦИИ И ЗНАЧЕНИЯ НА ТРИТЕ ЧЛЕННИ МОРФЕМИ *В РОДОПСКИТЕ НАРОДНИ ПЕСНИ*

Прилагането на този функционално-семантичен модел спрямо употребата на трите членни морфеми в родопските народни песни[1] доказва настъпилото генерализиране на членната морфема с елемент *-н*, поела изцяло функциите и значенията на определителния член с *-т*. Причините за доминирането на член *-н* в родопските песни ще бъдат изяснени по-долу (1.3.3).

Определителният член *-н* последователно се употребява със значение ‘единственост на двустранно идентифицирания обект’ – при индувидуални названия на лица и обекти: на Колê Папардовче***но***, на Алекши Киряковче***ну*** (НПРР, 41); Костадин Каювче***ну***, от Каюска***на*** махало̏ (НПРР, 43); в Го̀гаджовска***на*** махала, във Глу̀ховско***но*** коначе; въз Табацка***на*** махала (ЗНП, V.17); Хаджемѝнче***ну*** Раѝфъ***н***, Хафу̀зовче***но*** Хаса̀нъ***н*** (ЗНП, V.15). От последните два примера се вижда, че се членуват дори собствените лични имена.

[1] Приведените примери са от: Златоградска народна поезия. Сборник с родопски песни от Златоградско-Неделинския регион (съст. Е. Ушев), София, 2002; Дето са солзи капали, тамо ще песен да никне. Антология на родопската народна песен (съст. Р. Русков), Пловдив, 1987; Народни песни от Райково и за Райково (съст. А. Спасов), София, 1983; Родопски народни песни (съст. Ан. Примовски, Н. Примовски), София, 1968. Съзнателно се ограничихме с тези сборници, тъй като техните съставители и редактори освен че са родопчани, са и филолози, което предполага максимално точно предаване на езиковите особености на песните. След примерите се отбелязва съкратеното название на сборника и номера на песента в него.

Многобройни са примерите от родопските народни песни, в които членуваните съществителни означават ситуационна или текстова идентификация на обектите.

- Майри момиче хубаво,

  колко е тебе пахо̏*на*?

- Мой*на* е пахо̏ йевтина...(НПРР, 128).

В приведения пример (пахо̏на, мо̀йна пахо̏) е налице анафорична определеност – текстовата идентификация е осъществена от употребения в предходния контекст глагол *да са продавам*, който чрез смислово-асоциативната връзка (*продавам – цена*) обуславя членуваната форма на съществителното и на именната група.

Аналогичен пример за анафорична определеност откриваме и в друга песен от същия сборник:

Колю бе вдигнал сватба*на*

и си сва̀товем думаше:

...венче̏йте мене зо̏лва*на*,

дѐверюму -ниве̏ста*на*... (НПРР, 44)

Употребата на членуваните форми, които представят ситуацията първо обобщено, а след това чрез конкретни нейни компоненти, е мотивирана от наличния в предходния контекст глагол *са*^{2}*е*^{2}*заглавѝл*, съдържащ предпоставката за осъществяването на следващата стъпка – женитбата. Причинно-следствена е връзката между мотивиращия глагол (*са капладѝсали* ‘пленили, затворили са’) и членуваните форми (*низа̀мън* ‘войската’ и *севдъна*) и в следния пример:

- Майчинко моя, майчинко,

  мене са капладѝсали,

  я ще в *низа̀мън* да ида,

  севдъна ще ми остане... (ЗНП, V. 16)

В редица случаи анафоричната функция произтича от наличието на метонимична връзка между употребеното в предходния контекст езиково

средство и членуваните форми, които означават части от вече споменат обект или предмети, принадлежащи на споменат преди това техен притежател:

И излезе, мила мале, адно мо̀мече.
Лицену му, мила мале, слънце грееше,
дрѝпине му, мила мале, огън гореха. (ЗНП, 1)

Та че я тога̀в поиска / Хафу̀зовчено Хаса̀нън.
- И нега ни ща̀, майчинко,/ чи му е в дол^{3}н *къщана*...

(ЗНП, V. 15)

Стана ми Халил, урто̀са / *сивоно муле* хранено...
- По̀бързай, Хълил, *к^{3}щана*,
за тебе върша прикяна...
- По̀стои, Гюлсюмю, по̀чекай,
за тебе делам *д^{3}рвоно*... (ЗНП, V. 17)

Ста̀ни ми, Ленче, йо̀твори
вашине порти шарени...
...*любено* ти сме ударили,
кончено му сме продали... (НПРР, 113).

В последните два откъса се наблюдава двойна последователна или кръстосана метонимичност – от една страна, между притежателя и притежавания обект (*Халил – сивоно муле, къщана; Ленче – вашине порти; любено – кончено*), а от друга страна – между обекта и материала, от който той се прави (*къщана – д^{3}рвоно*) или между двата субекта (*Ленче – любено*).

Своеобразна анафорична определеност, основана на метонимична връзка, се открива и при склонените членни форми:

Йѐ ща да ѝдам / нах манастѝран.
*По̀повем***нем** ща / во̀да да но̀се
калу̀гером[1] ща / измѐт да пра̀ве. (РНП, 183)

---

[1] Ст. Кабасанов посочва този и още няколко примера като доказателство, че в една и съща

Могат да се приведат още много примери за анафорична определеност на членуваните имена в родопските народни песни, но достатъчно показателни са двата примера от родопския химн “Бêла съм, бêла, юначе”:

Адин бê Карлък останал
и той не щêше остана
ам бêше в мȏгла утȏнал.
В *мȏглана* нищо нимêше...
Със меден каваль свирêше,
кавален дума думаше... (АРНП)

В родопските народни песни се срещат и нечленувани вместо членувани форми на съществителни[1], които са употребени в непосредствения предходен контекст, т.е. нулевият член е със значение на анафорична определеност:

Бре той ми дуниса къарвава пушуйка,
на *пушуйка* носи скальвата ръачица.
Ръачица ми мяса ръачица братува,
бурминки ми мясат бурминки снахийни[2].

Хаджийке, Хаджимарийке,
когу щиш, мари, да зȏмиш...
Хаджийка си хми думаше... (НПРР, 219)

...чи хи ни даде армаган,
ами хи даде êбълка...
“Турчину, турска извêру,

песен са възможни и членувани, и нечленувани форми (Кабасанов 1980: 185) – вероятно по ритмически съображения.

[1] Както отбелязва Б. Конески по повод на изпускането на члена в македонските народни песни, това е една характерна стилова особеност на езика на народната поезия, едно особено експресивно средство, придаващо оттенък на старинност и изразна затвореност (Конески 1966: 150-151).

[2] Примерът е от народна песен, записана от П. Коруев в изследването му за с. Габрово, Ксантийско (ДА-Смолян, Фонд 470-К, оп. 1, арх. ед. 8, стр. 361).

пудай ми чуфте ножкове,

ѐбълка да си разрѐжа... (АРНП, 35)

В друга песен от същата антология текстовата идентификация при анафоричната определеност на членуваното съществително е осъществена чрез употребата на еднокоренна глаголна форма в непосредствения предходен контекст:

В гурȍна пиле запѐва,

запѐва и за*свир*ува.

На *свиркана* го познавам... (АРНП, 201)

В последното четиристишие на тази песен, в което с помощта на синтактичния паралелизъм ритмично-поетично са разкрити обстоятелствата, без чието осъществяване момата няма да се завърне от въображаемото бягство в гората (...дор са не листне *гурȍна*,/ дор са не цвѐтне *цвѐтено*,/ дор ми не кỳкне *пилено*,/ пилено – *кукувичкана*), четирите членувани съществителни се характеризират с количествена определеност, като признакът ‘цялостност, изчерпаност на обектите’ се изразява не чрез обичайните форми за мн. ч. (цветята, пилетата), а чрез сингуларните форми в духа на народно-разговорната традиция.

Количествената определеност в друг случай е резултат от фиксирането на броими предмети чрез членувани форми на числително бройно и прилагателно, подчертаващо признака ‘единичност’:

...мома ми са е насмела

на *двана* дѝпли фесове,

на *червенана* фермел¾. (ЗНП, V. 19)

Като типичен пример за генерична определеност на абстрактно съществително може да се посочи следното двустишие:

Женилкана е до живот,

до живот, до разделяне... (ЗНП, 155)

Членуваната форма тук е употребена в неактуален контекст и визира събитието изобщо, по принцип.

В родопските народни песни могат да се открият и множество примери на членувани форми с морфемен показател *-н*, при които идентификацията на обекта се осъществява въз основа на обичайност или въз основа на общата осведоменост за типичността, стандартността на една или друга ситуация:

Я ма зѐми, Минко, я ми кàжи,
да не ходя, Минко, луд за тебе.
Да не трòша, Минко, *плѐтовене*,
да не т^{з}пта, Минко, *кàловене*,
да не сбирам, Минко, *мрàзовене*. (ЗНП, 156)

Тȍрнало ми е, тȍрнало,
райковско бȅло мòмече...
Косȍна му се ветрȅе,
кайно на паун перана,
лицено му се белȅе,
кайно пенȍна в морено,
снажкана му се превива,
кайно дальгине в морено! (НПРР, 83)

В първия откъс идентификацията на обектите, означени с членуваните форми, се осъществява именно благодарение на общата осведоменост за типичността на ситуацията, при която момъкът прескача плетове, гази кал, мръзне, за да види изгората си. Интересна в случая е плурализацията на конкретното съществително *кал* и на абстрактното *мраз*, които обичайно се употребяват в ед. ч., а чрез множественото хиперболично се получава ефект на мащабност и се засилва експресивно-емоционалното въздействие.

Във втория откъс значението ‘идентификация въз основа на обичайност или на обща осведоменост за типичността, стандартността на ситуацията’, реализирано чрез разгърнатите сравнения, е съчетано с анафоричната определеност на съществителните (*косȍна, лицено,*

снажкана), при които е налице текстова идентификация – чрез споменатия в предходния контекст притежател (*райковско бѐло мо̀мече*).

Родопските народни песни са изключително богат и надежден източник, който може и трябва да бъде използван при разработването на редица езиковедски въпроси. Те се явяват важен доказателствен материал при аргументирането на тезата за доминиращия характер на членната морфема *-н* в родопските говори, поела функциите и значенията на член *-т*, като разкриват неподозирано богати и тънки смислово-стилистични нюанси, заложени в непреходната им поетична сила и въздейственост.

1.2.3. Изводи за функциите и значенията на трите членни морфеми в родопските говори

И така, докато в останалите български говори е настъпило обобщаване на членната морфема -*т,* в родопските диалекти успоредната употреба на трите члена *-с*, *-т* и *-н* и до днес е жизнена и устойчива, като се забелязва тенденция към засилена фреквентност на член *-н* и разширяване на функциите му за сметка на другите два определителни члена *-т* и *-с*, в резултат на контекстово обусловена неутрализация на опозицията *обща определеност/пространствена определеност* и влияние на редица контекстово-ситуативни фактори върху опозицията *близка/далечна определеност*, което ще бъде разгледано подробно по-долу (1.3.5).

Член *-н* изцяло е поел функциите и значенията на член *-т*, чиято употреба не може с категоричност да се определи дали е нормативно диалектната, или е книжовният вариант. Между член *-н* и член *-т* е възможна взаимозаменяемост във всички потенциални случаи (но с подчертано предпочитание към членните форми с *-н*), като при реализирането на значенията ‘идентификация на ДИО[1] в стандартна ситуация’, ‘институционна идентификация’ и ‘генеричност’ опозицията

[1] ДИО – двустранно идентифициран обект.

обща определеност/пространствена определеност изцяло се неутрализира. При член *-с* неутрализиране на признака *пространствена определеност* не се наблюдава, затова тези значения не се реализират (генеричната употреба на член *-с* е ограничена и факултативна).

индивидуална определеност

β единственост на ДИО → **- *н* +**, - ***т*** +, - ***с*** +

β ситуационна идентификация

- ДИО в конкретна ситуация → **- *н* +**, **- *т*** +, **- *с*** +

- ДИО в стандартна ситуация → **- *н* +**, **- *т*** +, **- *с*** –

β текстова идентификация → **- *н* +**, **-** т +, **- *с*** +

β институционна идентификация → **- *н* +**, **-** т +, **- *с*** –

количествена определеност → **- *н* +**, **- *т*** +, **- *с*** +

генерична определеност → **- *н* +**, - ***т*** +, - ***с*** – (+)

Противопоставянето се запазва в рамките на опозицията *близка - далечна* определеност, която обаче не се свързва само с пространствения фактор. Многобройните и разнообразни случаи на употреба на член *-н* вместо член *-с* показват, че противопоставянето *близост - далечност* има и извънпространствени измерения и основания в конситуацията и контекста.

1.3. Фреквентност на трите членни морфеми в различни по тип речеви изказвания и обусловеност на употребата им от контекстово-ситуативните фактори

Прилагането на комуникативно-прагматичния подход е особено целесъобразно и дори наложително при търсенето на обусловеността при избора на една от трите членни морфеми (с елемент *-н, -т* или *-с*) в родопските говори. От друга страна, в светлината на семантичната теория за категорията определеност / неопределеност (вж. Косеска-Тошева 1990: 33 и сл.) на равнището на цялостната структура на изречението се откроява зависимостта от темпорално-модалните и аспектуални значения на глаголните форми, както и от наличието на адвербиални форми за време и място. Твърдението на Т. Шамрай, че интерпретацията на членуваните имена е константна независимо от темпоралните и аспектуални значения на съответните глаголи (Шамрай 1984: 40-41), се оказва валидно само за книжовния език и за говорите с една членна морфема за обща определеност.

1.3.1. Употреба на трите членни морфеми в монологична и диалогична реч в публикувани диалектни текстове от Смолянско

Въз основа на количествен анализ на членуването в текстове от с. Момчиловци, Смолянско, Ст. Кабасанов прави извод, че в смолянския говор преобладават членни форми с *-н* и със *-с* пред форми с *-т*. От честотното разпределение на трите члена обаче се вижда, че употребата на член

-н (218 случая) далеч надхвърля употребата на членните морфеми *-с* (44) и *-т* (30). Подобна е констатацията и при проследяване на съотношението между трите члена в диалектните текстове от Смолянско, публикувани в сп. “Български език”, кн. 3/1954 (с. 270-273) – 72 са случаите с член *-н*, 5 – със *-с* и 2 – с *-т*.

Едно от логичните обяснения за *доминирането на членните форми с -н* в тези текстове е времевата отдалеченост на разказваните събития и заявената несвидетелска позиция чрез използваните преизказни глаголни форми (и двата текста започват с въвеждащата приказна формула “ạднò врềме имàлọ...”), а няколкото членувани форми със *-с* се явяват в диалогичната реч, при която е налице смяна на перспективата – и времева, и пространствена близост на визираните предмети спрямо говорещия (вече не разказвача, а един от персонажите): Пọрỳкạли и²*мòмче**н**ọ*. Дàли му *пѝсмọ**н**ọ* и²гọ²испềлọ. *Пạтрѝкạ**н**ạ* гọ²пọпѝтạл: “Ти хỳбạве испề *пѝсмọ**с**ọ*, ạми²òти ни²кàзạ *влạдѝку**с**уму* прàвọ?”. Тези факти подкрепят изказаното от Ст. Кабасанов твърдение, че диференциращият признак за близост или отдалеченост, с който се свързват членуваните форми в съзнанието на разказвача, може да бъде ‘близко или отдалечено време’ (Кабасанов 1964: 420).

1.3.2. Употреба на трите членни морфеми в топонимите

Интересни сведения за *употребата на трите члена в топонимите* дава А. Саламбашев (Саламбашев 1966: 22; 1976: 61-62). Описвайки граматичните особености на местните имена (МИ) в Смолянско, авторът отбелязва, че при тях най-широко се употребява с определителна функция членът *-т*, но в разговорната реч много по-често тези имена се срещат членувани с *-н* и със *-с*, т.е. информаторите ги съобщават в неутралната им форма, а включени в контекст, те веднага придобиват и показателна стойност, конкретизирайки мястото “в пространствен смисъл както спрямо говорителя, така и спрямо околната среда”: В Шириновса растѐ йȅце хỳбав тютюнчек; Нàшему Салѝху децàна берȍт тютюнь в Ширинȍна (Саламбашев 1976: 61). Същите наблюдения споделя и Г. Христов: “формите със *-с* и *-н* се употребяват много по-често в разговорната реч, но информативно почти винаги се съобщават с *-т*. Навсякъде, където разговорът се водеше с няколко информатори, забелязвах, че помежду си

споменават много по-често членувани форми със *-с* и особено с *-н* (подч. м. – Е. Н.), но за записване официално ги съобщават с *-т*.” (Христов 1964: 62).

Към важен извод насочват и сведенията на двамата автори – от записаните общо 9170 МИ от Г. Христов само 10 са членувани със *-с* и около 100 с *-н* , а от събраните около 5000 МИ от А. Саламбашев само 55 са членувани с *-н* и нито едно не е членувано със *-с*. Като се има предвид, че повечето топоними се съобщават в неутралната им членувана форма, докато в разговорната реч преимуществено се използва определително-показателната им *н*-форма[1], излиза, че разликата между членуваните форми с *-т* и с *-н* не е съществена, те са взаимозаменими. В речника показалец (вж. Саламбашев 1976) се откриват примери на МИ, които са дадени с двете членни форми (Странȍна и Странȍта, Тарлȍна и Тарлȍта), а при имената от м.р., ед.ч. – и с трети вариант, при който е изпаднал съгласният звук от членната морфема (Тарнȍ, Тарнȍн, Тарнȍт/Тарньȍт; Трапȍ, Трапȍн, Трапȍт). Може с категоричност да се твърди, че МИ, съобщени само с неутралната членувана форма, в разговорната реч, включени в обичаен контекст, ще бъдат употребени с доминиращата членувана *н*-форма, например: Странѐто – 1) нива на стръмен рът, З 1 Ар; 2) ниви и ливади, ЮЗ 0,5 Момч. – Косѝли сме на Странѐно. Основания за тази категоричност намираме не само в личните наблюдения и записи (Извȁдạт пạтѐрạ нạ *Дрȕмạн*; Стòрил йе кọлѝбạ нạ *Мọгѝлạнạ*, нạ *Устȍскуну*; Нàшт’е бехạ пàк нạ *Г’едѝк’ен*), но и в приведените топоними от Ксантийско и Гюмюрджинско в топонимното и етнографско-историческо изследване на Кирил Патриарх – навсякъде, където топонимите са дадени в контекст, те са членувани с определителен член *-н*: “и от Брȕсон духòдат, òти ѝмат грамади”; Бъазà (на

---

[1] В диалектния запис “Присойката” (Родопи, 1966, кн. 7-8, с. 22-23), чрез който А. Саламбашев иска да илюстрира склонността на родопчани в разговорната реч да членуват местните имена със *-с* и *-н*, всички топоними (около 20 на брой) са членувани с член *-н*. Употребена е само една членна форма за обща определеност (Присȍйката) - срещу шест членувани форми с *-н* (Присȍйкана), и нито една с член *-с* поради факта, че местностите не са в полезрението на говорещата.

Бъазàн), Бỳквата гòра (на Бỳквана гòра), Курята (на Куряна); Дъбȍт, на Дъбȍне[1]; Грòб∗т, нах Грòб∗н; Дрйенòт, на Дренòн; Панчурйè, на Панчурйèно; Кỳтель, на Кутàлен; Лȍките, на Лȍкине; Люлка, на Люлкана; Прèвал, на Прèвален; Прỳнки, на Прỳнкине; Сòйка, на Сòйкана (Кирил Патриарх 1960: 15, 17, 57, 64, 68, 94). Показателни са и сведенията, които дава Г. Христов - в разговор помежду си информаторите използват *н*-формите (Дъб³н, Цер³н), а главният осведомител казва: “Пиши Дъбът” или “пиши Церът” (Христов 1964: 62).

1.3.3. УПОТРЕБА НА ТРИТЕ ЧЛЕННИ МОРФЕМИ В РОДОПСКИТЕ НАРОДНИ ПЕСНИ

Аналогична е картината *в родопските народни песни*, където преобладават членните форми с *-н.* Доминирането на този член в родопските песни е забелязано и обяснено от Т. Цивьян от гледна точка на опозицията *вътрешен/външен* и категорията деиксис в балкано-славянските говори с тройна членна система (Цивьян 1990). За разлика от живата разговорна реч, при която говорещият е автор на съобщението и моделира свое субективно пространство, в народните песни той е изпълнител, произнася чужд текст, чието пространство вече е зададено, така че не му се налага да го структурира. Това *чуждо* “готово пространство” се намира извън него (цит. съч.: 143) и предопределя избора на позиция, външна по отношение на текста, т.е. налице е припокриване на посесивната и пространствената опозиция (чуждо ≅ далечно). Много точни и приемливи са наблюденията на авторката във връзка с възможността на доминиращия член *-н* в родопските песни да подчертава границата между текста и говорещия: “Говорещият обозначава своето положение по отношение на текста като *външно* и опозицията *близко/далечно* се реализира не вътре, а извън текста, при което говорещият, по определение,

[1] Вероятно агломеративна падежна членна форма, каквато е характерна за девесилския говор (вж. Маринска 1991: 206 и сл.).

се приема за отправна гледна точка” (цит. съч.: 145-146). Т. Цивьян предполага, че самият песенен жанр изисква неприкосновеност на текста, като говорещият е само изпълнител и с помощта на член *-н* подчертава своята дистанцираност от пространството на текста. Този извод обаче, както самата тя подчертава, не бива да се абсолютизира, тъй като изборът на вариант зависи и от етнокултурния, от етноезиковия ареал[1]. Авторката отива още по-далеч в интерпретацията на неканоничната употреба на член *-н* в родопските песни – не само като предаване на чужда реч, а като несвидетелско предаване на събития, т.е. преизказване (цит. съч.: 150). Твърде смело е предположението, основано на аналогии с гръцки и румънски, за размиване на границата между името и глагола – за поемане на глаголното граматично значение ‘преизказване’ от членуваната именна форма (друг е въпросът, когато преизказна глаголна форма мотивира употребата на членната морфема, маркираща отдалеченост).

В редица случаи се среща член *-н* вместо очаквана и обичайна употреба на член *-с*, т.е. настъпила е неутрализация на опозицията пространствена близост/отдалеченост, което говори за отслабване на показателната сила на члена *-н* и за засилване на определителната му функция, аналогично на члена *-т*. Тази транспозитивна употреба особено ярко се откроява при съществителни, означаващи части на тялото, както и при притежателни местоимения и качествени прилагателни, определящи съществителни за близки, видими предмети, например:

---

[1] Така например македонската песен съединява в себе си характеристиките на пространството и принадлежността вътре в текста (примерът, чрез който Т. Цивьян илюстрира “играта на максималния набор на членни форми”, представлява диалог между жена и мъж, който, за да разсее подозренията ⁂, се кълне последователно в нейните очи, в очите на детето им и накрая в своите очи – вж. Цивьян 1990: 146).

Тѝрчин я бъхтѐ, майчу, по *бѐлине* р³ки:
- Ф³рни си, ф³рни, бу̀лко, *му̀чкуну* дѐте!
- Как да го ф³рня, турчине, кога ми е мило,
  мило и драго, турчине, от *сърцено* ми е. (ЗНП, №6)

По̀ ми е бело *лѝцено*,
по̀ уйгунь ми е сна̀жкаса. (ЗНП, №158)

- По̀бързай, Хълил, к³щана,
  за тебе върша *прик¾на*,
  за тебе ку̀тем *сна̀гана*. (ЗНП, V. 17)

- Майри момиче хубаво,
  колко е тебе *пахо̏на*?
- *Мойна* е пахо̏ йевтина...(НПРР, №128).

Членуваните съществителни *сърцѐно, лѝцено, прик¾на, сна̀гана* наред с определителната индивидуализираща функция изразяват и притежателна семантика за 1-во лице (могат да бъдат заместени с именните словосъчетания *моето сърце, моето лице, моята прикя, моята снага*), което предполага употребата на членната морфема за близост, както в съществителното *сна̀жкаса* (в цитираното по-горе двустишие се наблюдава интересно "съжителство" на членувани форми с *-н* и *-с* на съществителни, които означават части от тялото на говорещото лице). Членуването с член *-н* в тези случаи според нормата, която дефинира Е. Субашиев (вж. Субашиев 1980: 209; 1988: 129), е грешка – би трябвало да бъде сърцѐсо, лѝцесо, прик¾са, сна̀гаса, както и мо̀йса пахо̏ 'цена', но за 2-ро лице пахо̏та (*твоята пахо̏*). Освен приведените от него примери (Дево̀йко, мари, ху̀бава, / о̀ти² ти пла̀чêт очѝнки / пък²ти²са²смѐе *лѝцено*; Дево̀йко, мари, ху̀бава, / пу̀кна² ли²ти²сạ *сạрцѐнọ*?; ...Йуна̀че лу̀дọ и мла̀дọ, / во̏справи сна̀шка вạз² *мо̀йна*...) могат да се посочат още много случаи на употреба на член *-н* вместо "нормативно оправданите" *-т* (когато

членуваното съществително е част от тялото на събеседника) и *-с* (когато членуваното съществително е част от тялото на говорещото лице). Достатъчно е да приведем няколко примера от публикуваните от К. Канев момчиловски песни във връзка със сватбения обичай *годеш*[1] (Канев 1975: 632-635):

Главо̀на да ми отсечеш, свадбана да си разшениш...
Главо̀на да ми отрѐжиш, *рако̀на* да ти исо̀хне...
И да те, карагьоз, полюби от двене страни *лицену*...
Мила ли ти е диньо̀са, мила ли ти е *снашкана*...
Ско̀па ли ти е *пахо̀на*, *пахо̀на* да ти наплатя
на твоен млад сайбия...
Да видим, Карагьоз, и чуем, че ни халал правиш *гивдьо̀на*...
Височко до̀ржи *главо̀на*, ситничко стипай с *ногине*...

Резултатите от проведената анкета с 42 носители на диалекта показват, че субективните оценъчни нагласи са в полза на вариантите с член *-н* - само за първия откъс от народна песен (вж. анкетния лист в приложението – 2. а) повече от половината смятат членната форма лѝцено за неправилна (вм. лѝцесо), като някои от тях допускат освен варианта лѝцесо / снѝжкаса и вариант, при който и двете да са с *-н*, т.е. да са “съгласувани”. По отношение на останалите три примера повечето от анкетираните приемат членните форми с *-н* като правилни, без да могат да обяснят защо, но осъзнавайки условността на употребените езикови средства в народното творчество. Един от анкетираните определя членната форма прик¾на от втория пример като правилна, защото “тя е у дома ѝ, т.е. другаде и вероятно снàгана е подведено по нея, за да се римува”. Други двама обясняват, че в четвъртия пример членуването е правилно, защото събитието е минало (пукна ли ти са сарцѐно?), налице е отдалеченост по време. Най-категорични в полза на членните форми с *-н* са отговорите за третия пример (...колко е тебе пахо̀на?/ Мойна е пахо̀ евтина...) – само 5-

[1] В центъра на тоя обичай бил “един овен, наречен *годеш*” (Канев 1975: 632).

има (от 42-ма) смятат членуваните форми за неправилни, като предлагат различни варианти: пахо̏та / мойта; пахо̏на / мойса; пахо̏та / мойса.

Неутрализация на притежателната семантика се наблюдава и в много случаи, при които обектът не е неотделимо притежание на говорещия, като съществителното, с което е назован, е определено от притежателно местоимение или прилагателно име:

Рѝпни, Калѝнке, да трòпниме,
да са пỳкат *душмàн’ен’е*,
хèм и *мòйн’е*, хèм и *твòйн’е*...

Пỳкни са, тр’е̏сни, мòмина мàйко,
нèли ти зо̏хм’е *мàлкана* мòма,
на ден’ на пладнѝна, на йе̏сноно сло̏нца,
нàм да е вèйке ф²*нàшено* сèло,
ф²нàшено сèло, ф²*нàшана* ко̏шта...[1]

Прави впечатление, че последователно е използвана членната морфема с елемент *-н*, което потвърждава хипотезата на Т. Цивьян за външната позиция на говорещия (изпълнителя) по отношение на текста. Но и вътре в текста, във влиянието на контекстовите фактори може да се открие обусловеността на употребата на доминиращата *н*-форма. В първия пример неканоничната употреба на *мòйн’е* и *твòйн’е* (вместо очакваните форми *мòйс’е* и *твòйт’е*) може да се обясни с негативното емоционално-оценъчно отношение на лирическия говорител към визирания обект – душмàн’ен’е, чиито обособени еднородни определения са двете притежателни местоимения. В следващия пример въпреки че приглаголният датив изисква “съгласуване” с членуваната форма на съществителното, назоваващо обекта на притежание, отново е налице *н*-форма (*мàлкана* мòма вместо мàлката мòма). Тук обяснението може да се потърси в лексикалното и граматичното значение на глагола зо̏хм’е –

[1] Откъсите са от лично записани родопски народни песни, пяти в с. Момчиловци, Смолянско.

‘отделяне, присвояване’ и ‘темпорална отдалеченост чрез предходността на действието’. Темпоралният фактор мотивира употребата и на последните две членувани форми (*нàшено* сѐло, *нàшана* кȍшта), като тук ориентацията е към бъдещ дългосрочен период чрез *да*-конструкцията и наречието вѐйке, очертаващи времевата перспектива – ‘оттук нататък, занапред’. Признакът ‘темпорална отдалеченост’ може да бъде заложен в семантиката на самата членувана форма: сарцѐсо ма болѝ / за *сндòшнана* вѐчер.../ за *сндòшноно* л’ỳбе[1]. Пространствената отдалеченост също може да мотивира употребата на *н*-форма, неутрализирайки притежателната семантика на визирания обект: дунѝсайте ми *мàлкана* рòжба (но в песенен вариант със същия сюжет, записан в Македония, в който героинята моли да ⁂ донесат детето, намиращо се далеч от нея, е употребена членната форма за близост: ọда го надоја машково дете – цит. по Цивьян 1990: 144).

Изобилният материал от родопските народни песни, в който се откриват множество транспозиции на член *-н* вместо очаквани и обичайни *-т* и *-с*, насочва към извода за заглъхването на дистинктивната им роля и извеждането на преден план на богатата контекстово мотивирана определителна семантика, изразявана от доминиращия член *-н*. Контекстовите фактори наред с отношението на говорещия към текста като цяло предопределят престъпването на границите на “нормативната” граматика при употребата на трите членни варианта и нарушаването на нормалната логика на тяхното редуване в родопските народни песни, обуславяйки неканоничната употреба на доминиращия член *-н*.

[1] Този пример е цитиран от Т. Цивьян като любопитен случай на трансформиране на пространствената опозиция във времева (Цивьян 1990: 144).

1.3.4. УПОТРЕБА НА ТРИТЕ ЧЛЕННИ МОРФЕМИ В ЖИВАТА ГОВОРИМА РЕЧ

Изводът за доминацията на член *-н* се потвърждава и от живата употреба на членните форми в днешните родопски говори. Ето два показателни примера от златоградския говор и от говора на с. Оряховец (общ. Баните): И ейсо̀йạ ко̀лку му йе зạпла̀тạнạ, ạмạ дунѐл йе аду̀н дѐн зạпла̀тạнạ и ми йе да̀л ле̂̀ф, и то̀ ми нара̀сте *сърцẹ̀нọ*; Ага̀ ми спрѐ *кърм^{3}нạ*, па̀к ро̀д’ем – тук “неправилното” членуване с член *-н* вместо очакваната и логична употреба на членните форми за близка определеност в голяма степен е контекстово мотивирано от времевата отдалеченост на разказваните случки. Във втория пример е налице транспозиция на сегашно вместо минало време в неактуален контекст, като конкретно-типичното значение на свършения вид на глаголите изразява повтарящи се в миналото действия, т.е. темпоралният център е изместен в поредица от предходни моменти). Едновременно с темпоралното преместване се наблюдава и ситуиране на обекта, който е “неотнимаемо притежание” на говорещия, в плана на миналото, като по този начин се получава своеобразно дистанциране от него.

В приведените дотук примери употребата на член *-н* е мотивирана от фактора ‘темпорална отдалеченост’ на визирания обект, проектиран на равнището на предикативното изказване чрез признака ‘предходност на глаголното действие’, комбиниран в някои случаи с несвидетелска позиция на говорещото лице или частно видово значение на глаголите. Тези контекстови фактори неутрализират действието на притежателната семантика на назования с членуваното име обект, изисквајща член *-с* или *-т*. При преместване на темпоралния център в сегашен или близък бъдещ момент релевантен остава пространственият фактор и по-конкретно опозициите присъствие – отсъствие или видимост – невидимост на визирания обект: Днѐскạ беше душла̀ *сва̀т’енạ* (моята сватя), тạ пусид’е̂̀ – в този пример от говора на с. Оряховец е използвана членна форма с елемент

-н въпреки притежателната семантика, тъй като визираното лице не присъства в момента на разговора – следходен спрямо момента на събитието; Ейзгà шạ дòйде дòктурạн; Ейзгà дòктурạн му бѝе инжèкцийе – използваната членна морфема е с елемент *-н*, тъй като визираният обект не е в полезрението на комуникантите, въпреки че глаголните форми изразяват сегашно или “близко бъдеще време”[1], подсилени и от темпорален лексикален модификатор (ейзгà).

При определени *комуникативни условия* дори при наличие на пространствена близост на визирания обект се предпочита член *-н*. В пример, взет от съвременната смолянска езикова действителност, въпреки че говорещата вижда назованото лице, определената форма, която употребява, е с член *-н* – на въпроса на майка ѝ Кòй дòйде?, наблюдавайки през прозореца слизащите от колата, тя отговаря: *Сестрѝчкạнạ* и *дȇтенценọ*. В тази ситуация членните форми с *-н* звучат напълно естествено, тъй като заместват словосъчетанията “сестричката на гостенина” и “детенцето на гостенина” и отпращат към парафразата “онези (ейнȇйе), които пристигнаха заедно с гостенина”. Неутрализирането на опозицията близост/отдалеченост в пространството е породена от конситуацията чрез актуализирането на опозицията в комуникативен план, т.е. познатост/непознатост на визирания обект. Аналогична обусловеност на употребената *н*-членна форма е налице и в следния пример: Ейтỳвạ е брàтън нạ снạхȏсạ – въпреки пространствената близост, указана чрез адвербиалната деиктична форма, и притежателната семантика на несъгласуваното определение (парафразата на определената именна синтагма е “онзи (ейнòйе), който е брат на снаха ми – дошъл да я види”).

Неутрализиране на притежателната семантика от различни контекстово-ситуативни фактори се наблюдава често в речевата практика. Твърдението на Е. Субашиев, че в случаите Кадè^{2} ти^{2} йе^{2} дèтетọ?; Дòйде^{2}

[1] Според Е. Субашиев “при изразяване на близко бъдеще време членната форма е винаги *-с*” (Субашиев 1988: 132).

ли^{2}си^{2}ти^{2}чуле̂̀ка̣т?; Жѐнен^{2}ли^{2}ти^{2}йе^{2}сино̂̀т? и др. “членуването е подведено по краткото притежателно местоимение *ти*” (Субашиев 1988: 131) е основателно, но това не е единственият вариант за членуване на имената в тези случаи. Съвсем нормално звучат членните форми с морфемен показател *-н* в съчетание с притежателните местоимения *твой, -я, -е, -и, ти*: *До̂̀штера̣на̣* ти духо̀да̣ ли си чо̂̀стиш?; *Тво̀н* сѝн ужѐни ли са̣?, когато визираните лица отсъстват в момента на разговора, не се виждат[1], а когато са в близост до говорещите, членните форми са с елемент *-с*: *До̂̀штера̣са̣* ти духо̀да̣ ли си чо̂̀стиш?; *Тво̀с* сѝн ужѐни ли са̣?

Това наблюдение напълно се потвърждава от проведената анкета (съчетана с интервю) с 42 носители на диалекта, които трябва да отговорят дали са възможни и трите посочени варианта (вж. приложения анкетен лист) и в какъв случай един родопчанин ще употреби всеки от тях. Почти всички дават положителен отговор, само един от анкетираните изключва третия вариант – Жѐнен^{2}ли^{2}ти^{2}йе^2 сино̂̀с?, защото според него “излиза, че синът е на говорещия”, а според друг анкетиран и вторият, и третият вариант (с *-н* и *-с*) са невъзможни, защото “излиза, че става дума за друг син, не на събеседника”. Само за двамата релевантна се оказва притежателната семантика на членуваното съществително спрямо глаголното лице, докато за всички останали определящ в случая е пространственият фактор близост / далечност, присъствие / отсъствие на визираното лице. Една четвърт от анкетираните схващат I и II вариант (с член *-т* и *-н*) като взаимозаменими и употребими в случаите, когато лицето, за което се пита, е някъде другаде, не присъства в момента на разговора. Няколко анкетирани посочват, че най-често се използва вторият вариант – с елемент *-н*, независимо къде се намира лицето, за което се пита.

---

[1] Обяснявайки примерите с тройно членуване в родопския говор, П. Семерджиев посочва не само отдалечеността на предмета, но и дали говорещият го вижда (Семерджиев 1933:54). При илюстрирането на употребата на трите члена при имената от мъжки род в девесилския говор Р. Маринска също използва като смислоразличителен критерий дали говорещият вижда обекта наблизо или далече от себе си (Маринска 1991: 189-200).

Случаите, в които се избира този вариант, са най-разнообразни – когато лицето е далечно, непознато на говорещия (питащия); когато той отдавна не го е виждал; когато синът е заварен или доведен, т.е. влияние при избора на този вариант могат да окажат и факторите непознатост на визирания обект, неговата темпорална (не само пространствена) отдалеченост, както и субективното емоционално-оценъчно отношение към него.

Така че, въпреки наличието на притежателното местоимение “ти” в близкия контекст, напълно нормална и естествена е употребата и на трите варианта, като дори се проявява предпочитание не към варианта с *-т*, а към варианта с *-н*. В този смисъл примерите, които Е. Субашиев дава в края на статията като случаи на “смесване и несъгласуване”, са си съвсем обичайни и диалектно нормативни: Какȍфта^2**т**и^{2}йе *ка̣смѐте**н***; Агà^2**т**и ду̏ма *чулȅка̣**с*** / немо̀й **с**и чефтà *на̣сȍ**т*** и др. В първия пример употребата на член *-н* е мотивирана най-вероятно от темпоралната отдалеченост на събитието, което се има предвид, а във втория пример използваната членна форма със *-с* показва наличие на пространствена близост на визираното лице (“*този тук човек*”), при това кратката местоименна форма е дателна, а не притежателна.

По принцип съществува зависимост на членуваното съществително, означаващо обекта на неотделимо притежание, от приглаголния акузатив или датив, изразяващ притежателя (бо̣лѝ^{2}ма̣ гла̣вȍса̣, бо̣лѝ^{2}та̣ гла̣вȍта̣, бо̣лѝ^{2}го̣ гла̣вȍна̣; течѐ ми но̣сȍс, течѐ ти но̣сȍ(т), течѐ му но̣сȍн), но релевантни в отделни случаи могат да се окажат ситуативните фактори ‘присъствие на глаголното лице и видимост на визирания обект’ (измȍрзна̣ли^{2}ти^{2}са̣ нугѝ**с**а̣; бо̣лѝ^{2}го̣ гла̣вȍ**с**а̣, свѝл^{2}го̣ е ко̣рѐма̣**с**) и ‘негативно емоционално-оценъчно отношение на говорещото лице към визирания обект или явление’ (ȅца̣ ми до̣дȅва̣ диско̣па̣тѝйе**н**а̣), както и темпоралният фактор ‘предходност на глаголното действие’ (до̀йде ми са̣рцѐ**н**у на̣ м’ȅсту; до̀йде ми сȍрце на̣ м’ȅсту).

При комбиниране с показателно местоимение е налице “съгласуване”

на члена с него – това се вижда и от примерите, които привежда Е. Субашиев: **С**е̏йе̂ гаведàри**с**е...; Ей**с**вà тӱт’ѝне**с**...; **Т**е̏йе̂ децà**т**а... и др. Когато обаче показателното местоимение е в състава на несъгласувано определение към подлога и посочва обекта, чието “неотнимаемо притежание” е назованият с членуваното съществително подлог, нормални и естествени са както съгласуваните варианти, така и кръстосаните комбинации *-т/-с* и *-т/-н*: Косо̏**с**а̣ на ей**с**òйе чил’е̏к е по̣бел’е̏ла̣ и Косо̏**т**а̣ на ей**с**òйе чил’е̏к е по̣бел’е̏ла̣; Гла̣во̏**н**а̣ на̣ ей**н**òйе чил’е̏к е пла̀мна̣ла̣ о̣т дѐрт’о̣ве и Гла̣во̏**т**а̣ на̣ ей**н**òйе чил’е̏к е пла̀мна̣ла̣ о̣т дѐрт’о̣ве. Прескриптивното твърдение на Е. Субашиев, че в примера На^{2}сàйе жѐна ра̣ко̏та хи^{2}йе^{2}страшѐна “в никакъв случай не бива да се членува във вида ра̣ко̏са, въпреки че членуваният обект е в близост до говорещото лице, защото ръката не е притежание на говорещия” (цит. съч.: 131), не отговаря на действителната речева практика. Резултатите от проведената анкета показват, че се употребяват не само двата варианта, но и третият – с елемент *-н*, като предпочитанията са именно към варианта, който от гледна точка на цитирания автор е неправилен. Всички анкетирани приемат този вариант (със *-с*) като възможен, а няколко души дори отбелязват за него, че “това е най-правилно” и “най-често използвано”. Интересен е фактът, че за третия вариант само 15% от анкетираните, и то мъже, дават отговор “не може” или “не пасва”. От тези, които смятат варианта с *-н* за възможен, двама все пак отбелязват: “пò не удѝсва” и “най не удѝсва, ама може”, а един е категоричен, че “това е най-вярно”. Не по-малко интересни са факторите, които според мнозинството мотивират избора на членната форма с *-н*, въпреки че членуваното съществително назовава обект, който е “неотнимаемо притежание” на лицето, което присъства или се вижда, защото е посочено и определено от показателното местоимение (ей)сàйе: когато събеседникът не познава жената, за която говорещият му съобщава, че ръката ѝ е счупена; в случай че виждат да минава непозната жена и единият казва на другия, че ръката ѝ е счупена; ако виждат жена, за която

знаят, че има счупена ръка, но тя не се вижда, скрита е под палтото например. От тези отговори става ясно, че в конкретния случай е възможна и комбинацията *-с/-н*, когато поне единият от комуникантите не познава визираното лице, което обаче е двустранно идентифицирано, или когато обектът, който е "неотнимаемо притежание" на това лице, не се вижда.

1.3.5. Изводи за употребата на трите членни морфеми и обусловеността ѝ от контекстово-ситуативните фактори

И така, количественият анализ на записите на смолянска и златоградска реч, с които разполагаме, недвусмислено насочва към извода за *значителен превес на членните форми с -н*[1], които са разширили своите функции и значения, като изцяло са поели функциите на определителния член *-т*, дори в много случаи и значението 'неутралност, липса на пространствена фиксираност'. В този смисъл направената от Сл. Керемидчиева констатация, че "в диалекта на Ропката облиците за тройна определителност действително не притежават значението 'строга локализираност в пространството" (Керемидчиева 1993: 158), може да се отнесе и към смолянския, а също, и то в по-голяма степен – към златоградския говор. Оказва се, че третата членна морфема, която най-късно се появява в старобългарските преводи (с морфемен показател *-н*), получава най-широко разпространение и употреба в днешните родопски говори[2], докато в македонските говори, подобно на останалите български говори, се налага

---

[1] За говора на с. Тихомир Ст. Кабасанов съобщава, че преобладават членните форми с *-т*, но тази членна морфема се е десемантизирала и се е превърнала във формална частица - "без да означава определеност и без да бъде синтактически и смислово оправдана" (Кабасанов 1964: 419). Освен това авторът отбелязва, че употребата на члена изобщо в тихомирския говор е по-ограничена в сравнение със смолянския говор, което вероятно се дължи и на влиянието на турския език.

[2] Аналогична е ситуацията и в родопските говори на юг от държавната ни граница. В студията на А. Йоаниду и Кр. Фос за опитите да се кодифицират помашките диалекти в днешна северна Гърция се отбелязва, че при разглеждането на членуването П. Теохаридис дава изключително най-често използваните форми с член *-ан* (с алофонни варианти *-он, -ен, -ун*), *-на, -но* (*-ну*), *-не* (Йоаниду, Фос 2001: 241).

член *-т*, а членната форма за близост с елемент *-в* е по-скоро фразеологизирана, въпреки твърдението на Бл. Конески, че тя изразява по-богата семантика в сравнение с членната форма за отдалеченост, чиято употреба е твърде ограничена[1]. Данните от проведената през м. юни 1996 г. експедиция на преподавателски екип от ФСФ при СУ "Св. Климент Охридски"[2] в няколко села в областта Голо Бърдо, Албания, показват, че в тези български говори преобладават членните форми с *-т*, срещат се и членни форми с *-н* (предимно в множествено число), а употребата на член с *-в* е силно ограничена.

Многобройните примери от фолклора и от говоримата реч насочват към извода за разширяване на функциите и значенията на доминиращия член *-н* в родопските говори за сметка на другите две членни морфеми (в много случаи той се синонимизира с член *-т* при невъзможност да бъде заменен с член *-с*, а понякога се употребява транспозитивно вместо очаквана и обичайна членна форма за близост).

Обобщено семантиката на трите членни морфеми в родопските говори може да се представи по следния начин:

-н – *индивидуална/количествена определеност + пространствена или темпорална отдалеченост/ ситуативна стандартност/ комуникативна дистанцираност, непознатост/негативна оценъчност/притежателност*

– *генерична определеност + ситуативна нефиксираност на ДИО*

-т – *индивидуална/количествена определеност + пространствена нефиксираност/ситуативна стандартност/ неутралност /притежателност*

– *генерична определеност + ситуативна нефиксираност на ДИО*

---

[1] В т.нар. македонски литературен език употребата на член *-он* е съвсем ограничена и зависи от персонификацията на даденото понятие или от някаква друга цел при индивидуалния начин на представяне на събитието, докато при членната форма за близост с елемент *-в-* може да се изразява по-богата семантика – темпорално-пространствена определеност, интимна близост или особено силно вътрешно преживяване (Конески 1966: 148).

[2] В рамките на проект "Лингвистично и етноложко изследване на населението в Голо Бърдо, Република Албания", финансиран от "Отворено общество".

-с – *индивидуална/количествена определеност (рядко генерична) + пространствена/темпорална/ комуникативна близост, познатост/позитивна оценъчност/притежателност*

-н

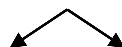

индивидуална/количествена определеност	+	*пространствена отдалеченост*
индивидуална/количествена определеност	+	*темпорална отдалеченост*
индивидуална/количествена определеност	+	*ситуативна стандартност*
индивидуална/количествена определеност	+	*комуникативна дистанцираност, непознатост*
индивидуална/количествена определеност	+	*негативна оценъчност*
индивидуална/количествена определеност	+	*притежателност*
генерична определеност	+	*ситуативна нефиксираност на ДИО*

-т

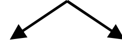

индивидуална/количествена определеност	+	*пространствена нефиксираност на ДИО*
индивидуална/количествена определеност	+	*ситуативна стандартност*
индивидуална/количествена определеност	+	*неутралност*
индивидуална/количествена определеност	+	*притежателност*
генерична определеност	+	*ситуативна нефиксираност на ДИО*

-с

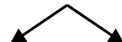

индивидуална/количествена определеност	+	*пространствена близост*
индивидуална/количествена определеност	+	*темпорална близост*
индивидуална/количествена определеност	+	*комуникативна близост, познатост*
индивидуална/количествена определеност	+	*позитивна оценъчност*
индивидуална/количествена определеност	+	*притежателност*

Членната морфема с елемент *-н* се характеризира със семантичните признаци *дефинитност, деиктичност – в пространствен, темпорален и комуникативен аспект, стандартност, оценъчност, посесивност и генеричност*, членната морфема с елемент *-т* изразява само *дефинитност,*

стандартност, посесивност и генеричност, а членната морфема с елемент -*с* – предимно *дефинитност, деиктичност – в пространствен, темпорален и комуникативен аспект, оценъчност и посесивност.* Член -*н* притежава не само най-богата семантика, но и най-голяма функционална натовареност – изпълнява определителна (индивидуализираща и идентифицираща) функция наред с демонстративната или оценъчната, а също така и генерализираща функция.

дефинитност

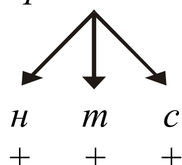

н т с

\+ + +

деиктичност

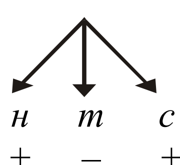

н т с

\+ – +

стандартност

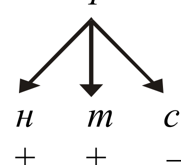

н т с

\+ + –

оценъчност

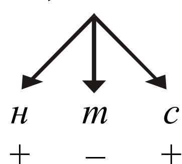

н т с

\+ – +

посесивност

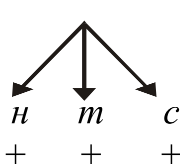

н т с

\+ + +

генеричност

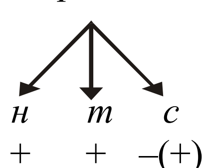

н т с

\+ + –(+)

Наблюденията върху употребата на тройното членуване в родопските говори, както и резултатите от проведената анкета, насочват към важния извод, че факторите, обуславящи избора на една от трите членни форми, не са константни – те варират в зависимост от ситуацията и контекста и определят семантичните признаци в рамките на основната тричленна еквиполентна опозиция *близка определеност/обща определеност/далечна определеност* – всяко от тези три значения е маркирано с една от трите членни морфеми (вж. схемата на фиг. 1). Контекстово-ситуативните фактори са с различна сила на действие, затова релевантните опозиции са в рамките на основното семантично противопоставяне *близост – отдалеченост*:

пространствена близост – пространствена отдалеченост
(присъствие/отсъствие или
видимост/невидимост на визирания обект);
темпорална близост – темпорална отдалеченост

(непредходност/предходност на глаголното действие);
комуникативна близост – комуникативна дистанцираност
(познатост/непознатост на визирания обект;
одобрително/неодобрително емоционално-оценъчно отношение
на говорещото лице към изказвания факт).

Контекстовият фактор *притежателност*, основан на посесивната опозиция *свое – чуждо*, е релевантен само когато ДИО е неотделимо притежание на говорещия, т.е. налице е буквално сливане на признаците ‘близко’ и ‘свое’, или е неотделимо притежание на лице, което присъства, вижда се (в тези случаи притежателната семантика е маркирана с член *-с*); когато ДИО е неотделимо притежание на събеседника (маркерът е *-т*) или когато ДИО е неотделимо притежание на лице, което не присъства, не се вижда (маркерът е *-н*). Както става ясно, този фактор се комбинира с пространствения, като действието му може да бъде неутрализирано и от други контекстово-ситуативни фактори (вж. по-долу).

Действието на контекстово-ситуативните фактори в редица случаи е комплексно – пространствена близост и посесивност (Бо̣лѝ ма̣ *ко̣рѐма̣**с***), пространствена отдалеченост и негативно отношение на говорещия към изказвания факт (Ейнвà *Сòфие**н**у* е кату грòп, кòйну ѝде, са̣ ни^2 врàшта̣). В конкретните случаи едни от факторите се неутрализират, а други с доминиращото си влияние обуславят избора на една от трите членни морфеми, най-често с елемент *-н*. Релевантни се оказват факторите, обуславящи далечната определеност, маркирана с член *-н*, тъй като могат да неутрализират факторите, обуславящи близката определеност, изразена с член *-с* – тези фактори са с ограничена сила на действие:

1) Признакът *пространствена близост* на визирания обект, който се вижда, присъства в момента на говоренето (Ни è духòда̣ла̣ да̣ вѝди *де̏те**с**у*; Ша̣ òмийе сèт’не *ченѝи**с**а̣*) е по-слабият член на опозицията *пространствена близост - пространствена отдалеченост*, която се

неутрализира от комуникативните фактори ‘неодобрително емоционално-оценъчно отношение на говорещото лице към изказвания факт’ (Йѐцê^{2} мạ^{2} йе, мàйчин, стрàх ат^{2}*зем’ȍ**на***, пạк^{2}ạблѝже врѐме дạ^{2}сạ^{2}умѝрạ; Бѐл’ки ше^{2}дòчекам *гọдѝни**не*** за^{2}пѐнцийê) и ‘непознатост на визирания обект’ (*Сестрѝчкạ**нạ*** и *дȅтенце**нọ*** ѝдạт – виждат се, но са непознати на говорещото лице).

Тук следва да се отнесат и случаите, при които ДИО е неотделимо притежание на говорещото лице (Стàнạли ми сạ прѝшки нạ *рạкѝ**сạ***) или на лице, което присъства, вижда се (Нạ ейсвà д’ȅт’е му сạ измȍрзнạли *нọгѝ**сạ***). Притежателната семантика на визирания обект обаче не е определящ фактор при избора на определителен член – в повечето случаи надделяват факторите, обуславящи *темпоралната отдалеченост* (предходност на глаголното действие: и тò ми нарàсте *сърцѐ**нọ***), *ситуативната стандартност* (в неактуален контекст: Агà ми спрѐ *кърм^{3}**нạ***, пàк рòд’ем), *негативната оценъчност* (неодобрително емоционално-оценъчно отношение на говорещото лице към изказвания факт: Йѐцê^{2}мạ^{2}балѝ *нạжѝште**нọ***).

2) Контекстовият фактор, обуславящ *темпоралната близост*, има ограничена сила на действие – при съществителните и именните словосъчетания с темпорална семантика (предимно във функция на обстоятелствени пояснения за време): Пу^{2}*д’енѐ**сạ*** трȅвạ дạ сạ учѝсти и пȍт’ен (пу^{2}д’енѐсạ = тия дни); Шạ си дòйде *вечерȍ**с*** (= тази вечер); Шạ пòвни *днѐшн’е**с*** дѐн’ дудѐ е жѝф.

Влиянието на този фактор се неутрализира от действието на фактора, свързан с *пространствената отдалеченост* на визирания обект, който не е в полезрението на комуникантите: Ейзгà шạ дòйде *дỏкту**рạн***; Ейзгà *дỏкту**рạн*** му бѝе инжѐкцийе – въпреки че глаголните форми изразяват сегашно или “близко бъдеще време” в рамките на признака ‘непредходност’, подсилени и от темпорален лексикален модификатор.

3) Комуникативният фактор ‘близост, познатост на визирания обект’

на съседска, роднинска или друга основа също има ограничена сфера на действие – при съществителните женски имена за съпружеска принадлежност, образувани с наставка *-ка* (*Ва̀нкạсạ* Кạрạчо̀луска̣ е пудмино̑лạ ọсемдесѐ гуди̇̀ни) и при съществителните, назоваващи съпруг или съпруга, син или дъщеря, снаха или зет, брат или сестра на говорещото лице (И *сино̑с* и *дъштеро̑сạ* сạ жѐнени), но ако визираните лица не присъстват, се употребяват и другите две членни морфеми, т.е. действието и на този фактор може да се неутрализира от пространствения фактор.

Единствено комуникативният фактор ‘одобрително емоционално-оценъчно отношение на говорещото лице към изказвания факт’ има същата сила на действие както другия член на опозицията, но в обратна посока – може да неутрализира влиянието на фактора, определящ *пространствената отдалеченост*. При изразяване на симпатия, одобрение, съчувствие, изобщо добронамерено отношение на говорещото лице към визирания обект дори когато назованият обект не се намира в непосредствена близост, може да се употреби член *-с*: *Крàев’ес* йѐ̑цạ хỳбạвọ йе гл’о̑дạ; *Сирàцисạ* лѝл’ех рòбạ си нѐмạт нѝшту.

Факторите, обуславящи далечната определеност, маркирана с *-н*, могат да неутрализират не само факторите, определящи близката определеност, а и (още по-безпрепятствено) факторите, обуславящи общата определеност, т.е. употребата на член *-т*. Неслучайно във всички случаи (освен когато ДИО е неотделимо притежание на събеседника: бọлѝ[2]**т**ạ глạво̑**т**ạ) член *-т* може да се замени с член *-н* – най-слабият признак се оказва ‘неутралността спрямо ДИО’. Пространствената (а и темпоралната) нефиксираност (когато ДИО не е тук и сега, без значение къде е и кога се случва действието – в предходен или следходен момент) лесно се неутрализира от признаците *пространствена и темпорална отдалеченост*. В неактуален контекст – в стандартна ситуация или при изразяване на генеричност, когато говорещият изгражда своеобразно метафорично, а не реално пространство, значенията на член *-н* изцяло се

припокриват със значенията на член *-т*.

Неутрализиращото действие на факторите, свързани с далечната определеност, е основната причина за доминирането на членната морфема с елемент *-н* в родопските говори. Цялостното изследване на родопското тройно членуване в морфолого-фонетичен, лексико-семантичен и синтактичен аспект ще даде възможност в пълнота да се разкрие обусловеността при избора на една от трите членни морфеми, както и липсата на определителен член в редица случаи. Тогава ще може да се отговори и на въпроса дали доминирането на определителния член *-н* в родопските говори е фреквенталия или универсалия.

Глава 2.
ЧЛЕНУВАНЕ НА СЪЩЕСТВИТЕЛНИТЕ ИМЕНА В РОДОПСКИТЕ ГОВОРИ
(МОРФОЛОГИЧНО-ФОНЕТИЧЕН АСПЕКТ)

Схващанията за морфологичната същност на определителния член в българския език са систематизирани и обобщени от Ст. Стоянов (Стоянов 1964: 215-216; 1965: 10-11; 1980: 8-9; вж. и Гилин 1998: 105-114). Според едни автори той е *частица* (Л. Андрейчин, Ст. Младенов и Ст. п. Василев), според други е *окончание* (Н. Костов, Ю. С. Маслов), а според А. Теодоров-Балан е *суфикс* (приставка). В съвременните български граматики определителният член се определя като *членна морфема* (Пашов 1994: 64), *постфиксална определителна морфема* (Георгиев 1996: 265), *маркер на определеността, формален показател на определеността* (Куцаров 1997: 185-6), но разногласията относно морфологичната му същност вече са преодолени – езиковедите днес са единодушни в определянето му като морфема, заемаща крайно място в именната словоформа и "образуваща с основата единен фонетичен, семантичен и граматичен симплекс" (Зидарова 1998а: 211).

Морфологичната парадигма на тройните членни форми в централните родопски говори е представяна от доста автори, изследвали тези говори, както и в редица граматични трудове (Милетич 1912; 1989: 152-153; Цонев 1984-II: 510-511; Младенов 1979: 352; Стоянов 1965: 9-10; ГСБКЕ-II 1983: 117; Стойков 1969: 95-104; 1993: 127, 131, 135, 232; Иванов 1997: 80-83 и др.). Още през 1889 г. родопският книжовник Хр. Попконстантинов в своя студия за родопското наречие посочва "трите вида членове" и онагледява с примери членуването на съществителните и прилагателните имена в трите рода в единствено и множествено число в именителен, дателен и винителен падеж (Попконстантинов 1889: 141-142). Любопитно е сведението, което видният родоповед дава, за невъзможността хора, дошли

което видният родоповед дава, за невъзможността хора, дошли отвън в Ахъчелебийско, "правилно да прилагат в говора трите вида членове" (цит. съч.: 135-136). Сравнително пълно, макар и с някои неточности, представя парадигмата на "тройните определени членове" при съществителните, прилагателните и местоименията с примери за употребата им в родопския говор и П. Семерджиев (Семерджиев1933: 54-55; 123-126).

2.1. Членуване на съществителните имена от мъжки род в ед.ч.

В публикацията си на френски език за тройните членувани форми в родопските говори Ст. Стойков изтъква голямото разнообразие на членните морфеми за м.р., ед.ч. В зависимост от гласната, застъпник на един от старобългарските ерове, се оформят 4 типа с общо 20 модела, представени в табличен вид (Стойков 1969: 92) и описани с примери. Най-разгърната е парадигмата на втория тип – с 2 аломорфи, представен чрез 9 модела – говорите на Боровина, Чепеларе, Беден, Неделино, Златоград, Мугла, Крушево, Егрек и Хвойна, като този на Чепеларе е застъпен в 9 говора, на Неделино – в 7, а на Крушево – в 6 говора. Третият тип – с 3 аломорфи, е реализиран чрез 7 модела – говорите на Заграждeн, Лъджа (сег. Баните), Смолян, Могилица, Витиня, Аврен и Девесилица, като най-разпространен е моделът на Смолян, който се среща в говорите на 21 селища. Първият тип – без аломорфи, и четвъртият – с 4 аломорфи, са най-малобройни, представени са с по два модела – говорите на Югово и Стрижба и говорите на Девесилово и Голям Девесил. 5 от всичките 20 модела – тези на Егрек, Лъджа (Баните), Аврен, Девесилица и Девесилово, са застъпени само в говорите на едно отделно селище.

В смолянския, към който може да се отнесе и широколъшкият говор, определените форми на съществителните имена от м. р., **завършващи на**

консонант, се образуват с членните морфеми *-ȍт, -ȍс, -ȍн*[1] под ударение (синȍт, синȍс, синȍн; мạжȍт, мạжȍс, мạжȍн; пạн’ȍт, пạн’ȍс, пạн’ȍн), а извън ударение след твърда съгласна – *-ạт // -ът, -ạс // -ъс, -ạн // -ън*: дѐверạт, дѐверạс, дѐверạн; след мека съгласна – *-ет, -ес, -ен*: пȍт’ет, пȍт’ес, пȍт’ен.

В златоградския и в хвойненския говор гласната пред морфемния показател е ъ *// е*. В хвойненския говор настъпва преглас в *е* само след мека съгласна извън ударение, а в златоградския – след мека съгласна и в ударена, и в неударена позиция: син^{3}т, мъж^{3}т (Хвойна, Югово) и мъж’ет (Златоград, а също Загражден и Крушево), кòкълъс, л’àбъс, трап^{3}н, дувàрън, п^{3}т’ен.

В девесилския говор гласната в членната морфема според Р. Маринска е *о // е*: аргàтинот, аргàтинос, аргàтинон; ветрòт, врисòт, кòжел’от, òганет, пòтет, саàтес (Маринска 1991: 188-191, 197). Според Ст. Стойков в говорите на девесилските села (Стойков 1969: 99) след твърда съгласна под ударение гласната е *о:* брегòт, умòн, квасòс, а извън ударение – *ô*: òлôт, памỳкôс, снòпôн; след мека съгласна под ударение гласната е *ȅ*: врисȅт, денȅс, а извън ударение – *ô, е, ạ*: грѐбен’ôт, чеùр’ôн (в говора на Девесилица), амбàрет, масỳрес (в говора на Девесилово, Лимец и Малък Девесил), дувàр’ạт, плàмен’ạс (в говора на Голям Девесил). В говора на с. Тихомир според Ст. Кабасанов гласната в членната морфема под ударение е *ȍ*, а извън ударение е *-ạ/е* както в централните родопски говори (вж. Кабасанов 1963: 47, вж. и Стойков 1969: 96), а не *о*, както е дадено в БДА, т. I, к. 152, 153 и 154.

Гласната в членните морфеми е *а* под ударение в говорите на с. Ягодина и с. Средногорци, Смолянско (БДА, т. III, к. 167, 168), както и на с. Мугла, но само след твърда съгласна; също така в говорите на с. Жълтуша, Ардинско (и съседните села Падина, Еновче и Бял извор, които

---

[1] В говора на с. Мугла, Смолянско, определените форми на имената от мъжки род в ед. ч. се образуват с членните морфеми *-а (-ас, -ан), -ê (-êс, -êн)* и *-е (-ес, -ен)* – вж. Стойков 1971: 50-52.

не са отразени на картата), с. Царино, с. Стрижба, с. Егрек и с. Г. Юруци, Крумовградско. В говорите на Стрижба и Царино гласната в членната морфема е *а* и извън ударение: двòрас, корѐман, пàт’ат; в говора на Егрек също: корѐмạт, мòзакạс, зѐт’ạт, но след мека съгласна под ударение гласната е *е*: врисѐт, денѐс, кл’учѐн (Стойков 1969: 96-97).

В отделни говори се срещат и широки гласни *ъ* и *а* под ударение – независимо от характера на предходната съгласна гласната в членната морфема е широко *а* в говора на Витина и още няколко села около Мадан, а широко *ъ* след твърда съгласна се среща в говорите на Заграден, Вълчан дол и Баните. Някои гласни след мека съгласна са застъпени само в говорите на едно отделно селище – под ударение: *а* (Стрижба), широко *а* (Витина) и *о* (Беден), а извън ударение: *ê* (Витина) и *ô* (Девесилица).

И така, основните типове в зависимост от гласната в членната морфема на съществителните от м.р., ед.ч., завършващи на консонант, са:

I. Под ударение след твърда съгласна

1) *ô* (Смолян, Търън, Турян, Кремене, Могилица, Арда, Сивино, Смилян, Чокманово, Момчиловци, Соколовци, Петково, Славеино, Бостина, Левочево, Хасовица, Писаница, Широка лъка, Стойките, Солища, Гела, Чепеларе, Богутево, Забърдо, Боровина и др.);

2) *ъ* (Хвойна, Югово, Малево, Орехово, Добралък, Наречен, Лесково, Лъкавица, Дряново, Крушево, Джурково, Кутела, Виево, Оряховец, Лещак, Заграден, Вълчан дол, Давидково, Баните, Върбина, Буково, Неделино, Старцево, Ерма река, Златоград, Аврен);

3) *а* (Ягодина, Мугла, Средногорци, Жълтуша, Царино, Стрижба, Егрек, Горни Юруци);

4) *о* (Беден, Брезе, Девесилица, Девесилово, Голям Девесил, Малък Девесил, Лимец).

II. Под ударение след мека съгласна

1) *ô* (Смолян, Търън, Турян, Кремене, Могилица, Арда, Сивино,

Смилян, Чокманово, Момчиловци, Соколовци, Петково, Славеино, Бостина, Левочево, Хасовица, Писаница, Широка лъка, Стойките, Солища, Гела, Чепеларе, Богутево, Забърдо, Боровина и др.);

2) *ъ* (Хвойна, Малево, Орехово, Наречен, Югово, Лесково, Оряховец, Лещак);

3) *е* (Неделино, Баните, Виево, Кутела, Мугла, Егрек, Аврен);

4) *е* (Златоград, Крушево, Дряново, Лъкавица, Джурково, Заграждeн);

5) *ê* (Девесилица, Девесилово, Голям Девесил).

III. Извън ударение след твърда съгласна

1) *ạ* (Смолян и селата в Смолянско, Чепеларе, Беден, Мугла, Ягодина, Триград, Кожаре, Витина, Загражден, Баните, Жълтуша, Царино, Стрижба, Егрек, Г. Юруци);

2) *ъ* (Хвойна, Малево, Орехово, Наречен, Югово, Лесково, Оряховец, Лещак, Крушево, Боровина, Върбина, Буково, Неделино, Старцево, Ерма река, Златоград, Аврен);

3) *ô* (Девесилица, Девесилово, Голям Девесил, Малък Девесил, Лимец).

IV. Извън ударение след мека съгласна

1) *е* (Смолян, Могилица, Арда, Сивино, Кутела, Виево, Мугла, Ягодина, Триград, Кожаре, Баните, Върбина, Жълтуша, Буково, Неделино, Старцево, Ерма река, Девесилово);

2) *е* (Хвойна, Златоград, Загражден, Момчиловци и др.);

3) *ъ* (Югово, Боровина, Крушево);

4) *а* (Чепеларе, Беден, Царино, Стрижба, Егрек, Голям Девесил, Аврен).

Съществителните за лица от м. р., **завършващи на -ọ**, получават членните морфеми *-тọ (-ту), -сọ (-су), -нọ (-ну)*, характерни за имената от ср. р.: бубàйкọтọ, ỳйкуну, стрùкọсọ, àгọсọ, Сàвọнọ, Тòмọсọ, а тези, които завършват **на -ạ или -ê (е)**, образуват определена форма с членните морфеми *-тạ, -сạ, -нạ*: вọйвòдạнạ, терзùйетạ, кọмшùйесạ.

Относно употребата на ***пълната и кратката членна форма***[1] на същ. от м.р., ед.ч. (със запазен или изпаднал съгласен звук от членната морфема), не може да се установи някаква закономерност – до този извод стига и Ст. Кабасанов в изследванията на момчиловския и на тихомирския говор (Кабасанов 1956: 40; 1963: 49). Все пак авторът констатира, че когато ударението е върху коренната сричка, съгласната в членната форма обикновено се запазва, а когато е върху членната морфема, съгласната често изпада. Според него такова изпадане може да има само при членната морфема за обща определеност, но не и при другите две членни форми, свързани с показателно значение. Ст. Стойков също отбелязва, че в някои говори в района на Смолян и Мадан крайната съгласна изпада от членната форма за обща определеност, но формите за близка и далечна определеност никога не губят съгласните *с* и *н* (Стойков 1969: 104). Когато обаче на преден план излиза определителното, а не показателното значение, възможно е да изпадне съгласният звук и от тези морфеми: Ейнạкȍф ми йе и *сънȍс*, ȅцạ съм злѐ със *сънȍ*. Както се вижда от примера, в едно предикативно изказване е употребена и кратката, и пълната форма на съществителното, която в случая има и притежателна семантика, експлицирана чрез кратката дателна местоименна форма (може да се замени със словосъчетанието *мòес сȍн*).

В ежедневната разговорна реч се срещат примери с изпаднал съгласен от членната морфема и когато е под ударение, и когато е извън ударение: Амạ ни кàзạ ф кòлку *чạсȍ*[2] шạ йе; Гà гу нạвѐд’е, тạ сạс кукỳди вạф *гạрбà*; Тò сạ ужѐни ф Др’ȅнкуву, тạ му *чил’ѐкạ* фъф *фрòнтạ* умрȅ; И утѝд’е нạ

---

[1] Макар че краткият член за м. р. не е засвидетелстван в писмени паметници, според Ив. Харалампиев има косвени сведения, които показват, че той е бил развит през среднобългарския период. Въз основа на регистрираните употреби на родително-винителни форми като членни авторът предполага, че през XIII в. говоримият български език е познавал вече и краткия член (Харалампиев 2001: 131-132; вж. и Иванова-Мирчева, Харалампиев 1999: 129).

[2] Е. Субашиев посочва като единичен случай в смолянския говор изпадането на *-т* от членната форма в примера К✳лко йе ч⬢с⅄?, като го обяснява с влиянието на книжовния език (Субашиев 1980:209; 1988: 132).

фрòнтạ и ни в^{3}рнạ сạ; Дàнạ сạ уплàквạ чи *ạхпàпинạ* ти йе нè дубрè; Ейн^{3}й см’е прикàрạли *живòт’е*; Зȍлу гу ф *мин’дѝл’е*; Ни чу̀х зạ днèскạ, ạмạ рèчạ към *крàйе* нạ сèдмицạтạ сạ уч’ȅквạ зạстуд’ȅвạн’е и усѝлвạн’е нạ *в’ȅтạрạ.* В последния пример изпадането на съгласния от членната морфема очевидно е под влияние на книжовния език – предикативното изказване представлява цитиране на чутата от медиите прогноза за времето.

При членуването на местните имена от м.р., ед.ч. в Смолянско превес имат имената с непълна членна форма, като единствено при МИ с ударение върху членната морфема се наблюдава предпочитание към пълната форма (вж. гл. 4, 4.1.3.). Не само в централните родопски говори, но и в говора на Ропката (вж. Керемидчиева 1993: 158), и в златоградския диалект успоредно с пълната се употребява и непълната членна форма за м.р., ед.ч.: И дòйде тугàф атту̀ф тạ йе пуйè и утѝде нạ *грạд^{3}*. В девесилския говор, макар и като изключение, също “може да се чуе съкратения член -о, -’о /-е/” (Маринска 1991: 188). Така че ареалът на разпространение на тази членна морфема (с изпаднала съгласна) в родопските говори, за които е характерна тричленна система за членуване на имената, се оказва твърде широк. Следва да се коригира картината на това явление, очертана в Българския диалектен атлас – в т. I, к. 152, 153 и 154 са отбелязани само пет пункта, а в т. III, к. 167 и 171 – седем селища[1], в които е регистрирано и отсъствие на съгласна *т* в членната форма за ед.ч. на съществителните от м.р.; в коментарите към тези карти са посочени единични употреби на непълна членна форма предимно от типа *гарбȍ, мажȍ, синȍ* в селища около Смолян и Широка лъка, а в Златоград – *врат^{3}, гърб^{3}.* И в югозападнобългарските говори, за които също е характерно тройното членуване, съществуват ареали без *-т* в членната морфема – в прилепско-битолския говор и в няколко пункта между Тетово и Гостивар (вж. Конески 1965: 130; Видоески 1999: 193 и приложената карта 1).

---

[1] Едно от тях е с. Мугла, Смолянско – в изследването на неговия говор Ст. Стойков отбелязва, че членните морфеми за обща определеност на имената от мъжки род в ед.ч. са с изпаднал

Всичко това категорично потвърждава направената от Сл. Керемидчиева констатация за нарушената връзка между двете явления *пълнен член* и *троен член*[1]. Другият важен извод, който произтича от анализа на приведените примери, е, че широкото разпространение на непълната членна форма за м.р., ед.ч. е резултат както от влиянието на книжовния език, така и от специфичните развойни тенденции в редица говори.

По ***въпроса за ударението*** при членуване на съществителните имена от мъжки род в ед. ч. е необходимо да се изтъкнат някои отлики в сравнение с книжовния език, както и отделни вътрешнодиалектни различия. При едносричните имена акцентните модели са два – с неподвижно и с подвижно ударение. От списъка, който Ст. Стоянов привежда (вж. Стоянов 1980: 19-21) на едносричните съществителни от м. р. в ед. ч. с неподвижно ударение при членуване, не всички посочени думи, употребими в родопските говори, са с постоянно ударение, както в книжовния език. Ударението се мести върху члена, който в повечето родопски говори е *-ȍ(т) // -^{3}(т), -ȍ(н) // -^{3}(н), -ȍ(с) // -^{3}(с)*, при следните едносричните съществителни от м. р. в ед. ч.: *взрив – взривȍ(н, с, т)* и *взрив^{3}(н, с, т)*; *гад – гạд’ȍ* – Пу̀сту дạнò ти и *гạд’ȍ* (в централните родопски говори тази дума е с краесловна мекост), *гạд’^{3}(н, с, т)*; *грим – гримȍ(н, с, т)* и *грим^{3}(н, с, т)* – нова дума в родопските говори, която се подвежда по този акцентен тип; *дрян – дренȍ(н, с, т)* в централните родопски говори и *др’ен^{3}(н, с, т)* във хвойненския, а в златоградския говор ударението не се премества върху члена: *дрѐнъ(н, с, т)*; *зной – знọйтȍ, знọйтȍс, знọйтȍн; знọйт^{3}, знọйт^{3}с, знọйт^{3}н; знọйт^{3}, знọйн^{3}, знọйс^{3}* (в родопските говори тази дума се членува като съществителните от женски род, завършващи на консонант, но в някои случаи се наблюдава

звук *т*: -а, -⬢ , -е (Стойков 1971: 49).

[1] Вж. Керемидчиева 1993: 158. Авторката опровергава изказаното от И. Гълъбов становище, че “съкратеният член в своята маса се явява само в говори, които не познават троен член” (Гълъбов 1979: 116). Впрочем И. Гълъбов не е съвсем категоричен в твърдението си за наличието на тясна връзка между двете явления ‘пълен член’ и ‘троен член’ и оставя бъдещите изследвания да покажат “доколко една такава хипотеза би могла да бъде поддържана” (цит. съч.: 119).

колебание по отношение на родовата принадлежност – *знồйен, -с, -т*); *плик*[1] – *пликồ(н, с, т)* и *плик³(н, с, т)*; *пън – пạн'ồ(н, с, т)* и *пън'³(н, с, т)* – в смолянския, широколъшкия и в хвойненския говор тази дума е с краесловна мекост, а в златоградския говор е рядко употребима и при членуване ударението остава неподвижно: *п³нъ(н, с, т)*; *ров – рув³(н, с, т)* в хвойненския говор, а в смолянския и в златоградския тази дума рядко се употребява; *струг – стругồ(н, с, т)* и *струг³(н, с, т)*; *сърп – сạрпồ(н, с, т)* и *сърп³(н, с, т)*; *трап – трạпồ(н, с, т)* и *трạп³(н, с, т)* – докато в централните родопски говори и в хвойненския говор ударението при членуването на това съществително винаги се премества върху члена, в златоградския говор се срещат и двата акцентни варианта – с подвижно и с неподвижно ударение: *трạп³(н, с, т)* и *трàпъ(н, с, т)*; *трън – трън³(н, с, т)* – в централните родопски говори тази дума не се употребява, а в златоградския говор има и значение 'шипка, бодлив храст'; *чеп – чепồ(н, с, т)* и *ч'еп³(н, с, т)*.

С подвижно ударение при членуването са още имена като *грат – грạдồ(н, с, т) // грạд³(н, с, т), врат – врạтồ(н, с, т) // врạт³(н, с, т), глат – глạд'ồ(н, с, т) // глạд'³(н, с, т), тел' – тел'ồ(н, с, т) // тел'³(н, с, т)* и др., при които и в книжовния език ударението се мести върху члена.

С неподвижно ударение при членуване са едносрични съществителни като *двор – двòрạ(н, с, т) // двòръ(н, с, т), кон' – кòн'е(н, с, т), поп, пôт' / път', сват, сноп, стол, шкаф* и др.

При двусричните и многосричните имена от м.р. ударението в повечето случаи не се променя при членуването в ед. ч.: *вọйнѝк – вọйнѝкạ(н, с, т), дрòбен' – дрòбен'е(н, с, т), живòт', кạпàк, кòсạм, лѐшник, пòдник, стàрец, тигàн', гув'едàр, качамàк, цѝгạнин, четвồртạк* и др. С подвижно ударение са двусричните имена *в'ѐт'ер – в'ет'ерồ(н, с, т) // в'ет'ер³*[2]*(н, с, т), мòзạк –*

---

[1] При съществителното *плик* и в книжовния език ударението се премества върху члена, така че то не би трябвало да е в този списък (вж. Стоянов 1980: 20), както и съществителното *смрад*, което е от ж. р.

[2] В говора на Ропката при членуването вмъкнатият ъ се губи: в'етр³н, музг³н и др. (Керемидчиева 1993: 162). Същата фонетична особеност се наблюдава и в девесилския говор:

мọзạкȍ(н, с, т) // мọзạк^{3}(н, с, т), пѐпел – пепелȍ(н, с, т) // пепел^{3}(н, с, т), пȅсạк – п’есạкȍ(н, с, т) // п’есạк^{3}(н, с, т).

2.2. Членуване на съществителните имена от женски род в ед.ч.

В смолянския, в широколъшкия, в хвойненския и в златоградския говор определените форми на съществителните имена от ж. р. се образуват, като една от трите членни морфеми *-тạ, -сạ, -нạ* се прибави към именителната *а*-основа или към винителната, завършваща на *-ȍ* или *-^{3}*: *ливàдạтạ, рȅкạнạ, сòбạсạ, жѐнạтạ, к^{3}штạнạ, кpàвạсạ, нọгȍтạ, вọдȍнạ, снạхȍсạ, вуйн^{3}тạ, глạв^{3}нạ, чешм’^{3}сạ*.

Съществителни имена от чужд произход, които в книжовния език завършват на *-е* и са от среден род (*кафе, шише, дере*), в смолянския и в златоградския говор са от женски род, завършват на *-ȍ/^{3}* и получават членните морфеми *-тạ, -сạ, -нạ*: *кạф’ȍтạ/кạв’^{3}тạ, шишȍсạ/шиш^{3}сạ, дер’ȍнạ/ дер’^{3}нạ* и др.

Съществителните имена от ж. р., завършващи на съгласен, в централните родопски говори, в тихомирския и в хвойненския говор се схващат като мъжкородови, затова при членуване получават характерните за м. р. членни морфеми *-ȍт, -ȍс, -ȍн//-^{3}т, -^{3}с, -^{3}н* с вмъкнат пред тях съгласен звук *т – -тȍт, -тȍс, -тȍн*[1] *// -т^{3}т, -т^{3}с, -т^{3}н*. Това вметнато *т*[2] според Ст. Кабасанов може да е крайният съгласен, на който завършват думи като *хубост, завист, пешт* и който чрез декомпозиране е пренесен и в думи като *лой, л’убоф* и др., а може и да е остатък от

ветрòт (примерът е взет от Маринска 1991: 190).

[1] Л. Милетич дава примери за членувани форми в Смолянско и със -сȍс, -нȍн: карфсȍс (тази кръв), карфн⅄н (онази кръв) – вж. Милетич 1989: 153, но такива употреби не са регистрирани нито от Ст. Кабасанов, нито се срещат в нашите записи. В говора на с. Мугла тези съществителни образуват определени форми с член -тà (-тàс, -тàн) – Стойков 1971: 50; вж. и БДА, т. III, к. 172, където е отбелязано, че в Мугла и Средногорци е налице член -тàт, а в Беден и Брезе -тòт.

[2] Т. Бояджиев дава примери от говорите в Гюмюрджинско, Софлийско, Дедеагачко, Бунархисарско, Бабаескийско за определени форми при съществителните имена от женски род, завършващи на съгласна, при които основата им се разширява със съгласна *-т* (кръфт^{3}т,

редовната членна морфема *-та* за женски род (Кабасанов 1956: 40). И. Гълъбов обяснява двойното членуване на тези имена (в трънския говор при члена за ж. р.[1], а в габровския и в смолянския – при члена за м. р.) с принципа за отчетливи морфологични единици при членуваните форми – отношенията съгласна : гласна или гласна : съгласна на морфемната граница между основата и члена (Гълъбов 1962: 57-58). В по-късна своя публикация Ст. Кабасанов дава и друго обяснение на този интересен морфологичен факт – избледняването на значението на членните форми с -*т* и почувстваната необходимост те да се членуват още веднъж с членните форми с ясни показателни значения за близост и отдалеченост: *ло̣йто̂̀с, ло̣йто̂̀н; па̣рсто̂̀с, па̣рсто̂̀н; ка̣рфто̂̀с, ка̣рфто̂̀н* и др.; случаи с двоен член -*т* (*ло̣йто̂̀т, па̣рсто̂̀т, ка̣рфто̂̀т*) се срещат рядко (Кабасанов 1964: 420). Най-логично е обяснението, което дава Ст. Стойков от историческо гледище – определителният член за ж. р. *-та* се е изравнил с член *-а* на имена, завършващи на съгласна *-т* и така морфемното прегрупиране е довело до преминаване от женски в мъжки род (Стойков 1971: 50-51). В смесването на граматическите родове търси обяснението за двойното членуване на тези съществителни и Сл. Керемидчиева – "тези имена най-често се схващат като имена от м. р. и затова, в резултат на настъпила морфологична контаминация, получават членни морфеми, които се прибавят към имената от м. р." (Керемидчиева 1993: 160). В златоградския говор тези съществителни се схващат като женскородови и получават членни морфеми *-т*^{3}*, -н*^{3}*, -с*^{3}: *вла̣ст*^{3}*, нушт*^{3}*, па̣претт*^{3}*, ръшн*^{3}*, це̣фн*^{3}*, пешн*^{3}*, бо̣лесн*^{3}*, вечерс*^{3}*, кърфс*^{3}, но при някои от тях се наблюдава колебание в родовата им принадлежност и вариране на членните форми: Т'а̀ рѐче в͜два̀ чес^{3} пъту̀въме *вечерн*^{3}, но и: *Вечер*^{3}*н* Гѐгува̣на̣ му уднѐлъ йа̀дене. Ст. Шишков посочва тази отлика на златоградския говор от

ръшт^{3}т, зъхърт^{3}т, султ^{3}т) – вж. Бояджиев 1991: 69, 116).

[1] Двойната членна форма *-туту* в ед.ч. на имената от ж.р., завършващи на съгласна, в трънския говор се използва за подчертаване на близост с предмета на мисълта, като "тази близост се схваща не само в пространствен смисъл, но и в по-абстрактен смисъл" (Божков 1964: 426).

другите родопски говори при членуването на съществителните имена от ж. р. със затворена сричка, като отбелязва, че то “в Даръдере е по-просто, следователно и по-правилно, както в книжовния език” (Шишков 1908: 95). В примерите, които дава Ст. Шишков, съществителните са членувани с морфеми *-сà, -нà, -тà*, т.е. с ударена гласна *à* вместо *ᵌ* вероятно под влияние на правописната норма. В говора на Златоград, Неделино, Старцево, Ерма река и Буково гласната в членната морфема е *ᵌ*, а в говора на Тихомир и още няколко села в Крумовградско е *à*[1] според БДА, т. I, к. 156, но парадигмата на тези членувани форми, така както е представена от Ст. Кабасанов в изследването на тихомирския говор (Кабасанов 1963: 49), по нищо не се различава от тази в централните родопски говори с членни морфеми *-тȍт, -тȍс, -тȍн*.

По отношение на ударението при членуването на съществителните от женски род се оформят два основни акцентни модела: със запазване на ударението на основната форма и с преместване на ударението върху окончанието на основната форма или върху членната морфема.

Моделът със запазване на ударението на основната форма има две разновидности:

- β с коренно ударение: *сèстрạ – сèстрạтạ(-сạ, -нạ), кръ̀вạ – кръ̀вạтạ(-сạ, -нạ), ливȁдạ – ливȁдạтạ(-сạ, -нạ), нêдȅл’е – нêдȅл’етạ(-сạ, -нạ), вȍшкạ / вᵌшкạ / вȁшкạ, бъркạнѝцạ, плȅвн’е, шѝпкạ* и мн. др.

[1] В странджанския говор тази ударена гласна е слабо редуцирана – вж. примерите, които Г. Горов дава за съществителни от женски род с промяна на ударението върху членната форма в ед.ч. (Горов 1962: 29). В говора на с. Съчанли, Гюмюрджинско, са регистрирани три варианта на членната морфема при тези съществителни – преобладават случаите с изговор *-тъ*, срещат се и форми с изговор *-та*, както е в говора на селата Еникьой и Габрово, Ксантийско, и изолирани случаи на форми с *-тът* като булестᵌт, п·метът, сутринтᵌт, които не могат да се приемат като характерни за говора (Бояджиев 1972: 78; 1983: 40). В Гюмюрджинско, Софлийско, Дедеагачко, Бунархисарско, Бабаескийско съществителните от ж.р., завършващи на съгласна, се членуват с *-(т)ът*, в Ксантийско, Димотишко, Лозенградско – с *-та*, а в Одринско, Малкотърновско и др. – с *-тъ* (Бояджиев 1991: 69).

β с некоренно ударение: *устà – устàтạ(-сạ, -нạ), тạвȍ / тạв^{3} / тạвà - тạвȍтạ(-сạ, -нạ) / тạв^{3}тạ(-сạ, -нạ) / тạвàтạ(-сạ, -нạ), софрȍ / софр^{3} / софрà, чêшм’ȍ / ч’ешм^{3} / чушмȅ* и др.

Пример за вътрешнодиалектните акцентни различия е същ. *жена* – в повечето централнородопски говори и в хвойненския говор е със запазващо се некоренно ударение: *женà – женàтạ(-сạ, -нạ)*, в златоградския говор е със запазващо се коренно ударение: *жѐнạ – жѐнътạ(-сạ, -нạ)*, а в мугленския говор е с преместващо се ударение върху окончанието на основната форма: *жѐнạ – женàтạ(-сạ, -нạ)*. Различни акцентни модели имат и съществителните *мѐтлạ, мȍглạ / м^{3}глạ, тòрбạ* и др. – в смолянския говор при членуването ударението остава на същата сричка, а в хвойненския говор се премества върху окончанието на основната форма.

Моделът с преместване на ударението върху окончанието на основната форма обхваща множество двусрични имена с коренно ударение: *вòдạ – вọдȍтạ(-сạ, -нạ) / вуд^{3}тạ(-сạ, -нạ) / вọдàтạ(-сạ, -нạ), зѐм’е – зем’ȍтạ(-сạ, -нạ) / зем’^{3}тạ(-сạ, -нạ) / зем’ȅтạ(-сạ, -нạ), глàвạ, кòзạ, ȍфцạ, снȍхạ / сн^{3}хạ / снàхạ,* а от многосричните имена: *дȍштерạ / д^{3}шт’ер’е / дàштере - дạштерȍтạ(-сạ, -нạ) / дъшт’ер’^{3}тạ(-сạ, -нạ) / дạштерȅтạ(-сạ, -нạ)*. Моделът с преместване на ударението върху членната морфема е характерен за имената, завършващи на съгласна, които в повечето родопски говори се схващат като мъжкородови: *бòл’ес – бọлестȍ(н, с, т) / булест^{3}(н, с, т) / бọлестà(н, с), кôрф / кър’ф’ / карф, лой, рôш / ръш / раш, сол’* и др. В златоградския говор ударението също се мести, но върху женскородовите членни морфеми: *бọлест^{3}, бọлесс^{3}, бọлесн^{3}; кърфт^{3}, кърфс^{3}, кърфн^{3}*.

2.3. Членуване на съществителните имена от среден род в ед.ч.

Във всички родопски говори, за които е характерно тройното членуване, определените форми на съществителните имена от ср. р. се

образуват, като една от трите членни морфеми *-тọ (-ту), -сọ (-су), -нọ (-ну)* се прибави към неопределената форма: *дѐ̂т'етọ, чѐлọнọ, знàм'есọ, мỳл'ету, кòт'ену, патàтọсу*.

По отношение на ударението при членуването на съществителните от среден род също се оформят два основни акцентни модела: със запазване на ударението на основната форма и с преместване на ударението върху окончанието на основната форма.

Моделът със запазване на ударението на основната форма обхваща по-голямата група както двусрични, така и многосрични съществителни имена от ср.р. и има две разновидности:

- β с коренно ударение: *дѐ̂те – дѐ̂тетọ(-сọ, -нọ), мàслọ – мàслọтọ(-сọ, -нọ), вѝнọ, злàтọ, лѝце, пѝсмọ, сèлọ, тѐле, сѝрене, хàлишт'е, угнѝшт'е* и др.
- β с некоренно ударение: *седлò - седлòтọ(-сọ, -нọ), сенцѐ - сенцѐтọ(-сọ, -нọ), ш'уш'ѐ*[1] */ шушѐ̂ - ш'уш'ѐтọ(-сọ, -нọ) / шушѐ̂тọ(-сọ, -нọ), стạклò, таркалò, г'убрѐ / г'убрѐ̂, кафѐ / кафѐ̂* и др.

Моделът с преместване на ударението върху окончанието на основната форма е характерен за редица двусрични съществителни от ср.р.: *гн'ѐ̂здọ – гн'ездòтọ(-сọ, -нọ), òкọ – ọкòтọ(-сọ, -нọ), ỳхọ – ухòтọ*[2]*(-сọ, -нọ), сȍрце / с³рц'е / сàрце – сạрцѐтọ(-сọ, -нọ), м'ȍсọ / м'³су, с'ѐ̂нọ / с'àну* и др. Съществителното врѐ̂м'е / врѐме в тихомирския и в девесилския говор, както и в смолянския говор у по-възрастни информатори също образува определена форма в ед.ч. с променено ударение: *врем'ȍтọ* (вж. Кабасанов 1963: 49), времѐсо (вж. Маринска 1991: 203). В девесилския говор при членуването и на съществителното *сłòнце* ударението се премества върху окончанието на основната форма: *сłанцѐсо* (вж. примера в цит. съч.: 204).

[1] В смолянския говор думата *шише* е от ж.р.: шишȍ – шишȍт', както и всички съществителни от чужд произход, завършващи в книжовния език и в другите говори на *-е*.

[2] В девесилския говор уш✳со; по същия модел и с✶анц⬟со (вж. Маринска 1991: 204).

Наблюдават се някои вътрешнодиалектни акцентни различия и колебания, например съществителните *мѐстọ, млѐкọ, пàлтọ* в смолянския и в хвойненския говор образуват определени форми за ед.ч. по модела със запазване на ударението на основната форма (*мѐстọтọ, млѐкọнọ, пàлтọсọ*), а в мугленския подговор – по модела с преместване на ударението върху окончанието на основната форма (вж. Стойков 1979: 54); съществителни като *дзрву, т'àсту, рàму*, които в хвойненския говор са с отмет на ударението при членуването, в смолянския говор са с разколебано ударение – срещат се и двата акцентни варианта: *дọ̀рвọтọ(-сọ, -нọ) и дạрвọ̀тọ(-сọ, -нọ), т'ѐстọтọ(-сọ, -нọ) и т'естọ̀тọ(-сọ, -нọ), рàмọтọ(-сọ, -нọ) и рạмọ̀тọ(-сọ, -нọ)* и др.

2.4. Членуване на съществителните имена в множествено число

За мъжки и женски род тройните членни морфеми в мн. ч. са *-т'е, -с'е (-сạ), -н'е*[1]: *зọ̀т'ọв'ет'е / з'ѐт'ув'ет'е, стọ̀лув'ен'е, йунàцис'е* и *йунàцисạ, мọ̀мит'е, пạрѝн'е, рък'ѝс'е* и *рạкѝсạ*. В някои от подговорите на смолянския макроговор като в момчиловския например след затвърдяване на консонанта *с* и фонетична промяна *е > ạ* се получава членна морфема -*сạ*[2], която се употребява при членуването на имената от трите рода в мн. ч.: *ученѝцисạ, жѐнисạ, ọчѝсạ*. В широколъшкия говор поради редукцията на гласните *е, и > ъ* членните морфеми в мн. ч. са *-тъ, -съ, -нъ* (*нọгѝтъ, жѐнъсъ, пạрѝнъ*).

[1] За тихомирския говор Ст. Кабасанов отбелязва, че "членните форми -те, -не и по-рядко -се са придобили по-общо значение" и са се превърнали във "формални частици с далечен намек на известна показателност" (Кабасанов 1963: 49-50).

[2] Членната морфема за изразяване на близост -са на базата на развилата се граматична омонимия в момчиловския говор се употребява както при имената от ж. р., ед. ч. (мàсаса, млàдаса, п⅄рваса, н⬟гуваса), така и при собствените лични имена от м. р., ед. ч. с модифицирана основа, завършваща на *-а* (Рàйчкạсạ, Дùнạсạ), чиито нечленувани форми функционират като обръщения; както при съществителните от ср. р., мн. ч. (селàсạ, шѝл'етạсạ), така и при всички имена от трите рода в мн. ч. – след настъпилата фонетична промяна с⬤ (се) > с• (з⅄т'ов'ес•, ракѝсạ, учѝсạ, дрỳгисạ, млàдисạ, нàшсạ).

Някои съществителни от м. и ж. р., завършващи в мн. ч. на *-е*, получават член *-т’е, -с’е (-са̣), -н’е*, по-рядко *-то̣*[1], *-со̣, -но̣*: *ка̀м’ен’еса̣, ба̀йрен’е,* но и *ба̀йрено̣*[2], *л’удѐс’е* и *л’удѐса̣*, но и *л’удѐсо̣*[3], *ма̣жо̣вѐто̣*[4], *го̀стен’е* и *го̀стено*[5]*, лъжѐн’е, бо̣ѐн’е.* Членуваните с *-то̣, -со̣, -но̣* съществителни от мъжки род придобиват събирателна семантика, дори нюанс на цялостност и изчерпаност: На̀шис’е д’еца̀ ку са̣ жѐнцки, тр’ѐ̂ва̣ врѝт’ *да̣ро̣вѐно̣* да̣ ги см’е на̣плѐли.

При членуването на съществителните от мъжки род в мн.ч. се оформят два акцентни модела: със запазване на ударението върху същата сричка и с преместване на ударението върху окончанието на неопределената форма. По-многобройна е групата на имената, които образуват определени форми за мн.ч. по първия модел: *ро̀го̣ве – ро̀го̣в’ет’е(-с’е, -н’е), сно̀п’е – сно̀п’ет’е(-с’е, -н’е), ста̀рци – ста̀рцит’е(-с’е, -н’е), да̀ро̣ве, ко̀ка̣ле, ко̀рене, ко̀що̣ве, но̀жо̣ве, бръсна̀ре, сва̣дба̀ре, цървӳле, до̣бѝта̣ци, чил’ѐ̂ци* и др. Твърде ограничен е броят на съществителните, които образуват определени форми за мн.ч. по модела с преместване на ударението върху окончанието на неопределената форма: *гра̀до̣ве – гра̣до̣вѐт’е(-с’е, -н’е), зо̀̂б’е – за̣бѐт’е(-с’е, -н’е), мо̀̂жуве – ма̣жувѐт’е(-с’е, -н’е), по̀̂рст’е – па̣рстѐт’е(-с’е, -н’е), чо̀̂п’е / ч’ᵊп’е – ча̣пѐт’е(-с’е, -н’е) / ч’епѐт’е(-с’е, -н’е), чо̀̂рв’е – ч’ервѐт’е(-с’е, -н’е)* и др.

---

[1] За употребата на член -то в имената от м. и ж.р. по аналогия на събирателните форми за мн.ч. в някои югозападнобългарски говори (гевгелийския, кукушкия, малешевските, благоевградско-петричките и др.) съобщава Б. Видоески (Видоески 1999: 198). Член *-ту* (редуциран вариант на *-то*) при имената от м.р. в мн.ч. е характерен за западнотракийските и източнотракийските говори (без говорите в Одринско и Чаталджанско) - вж. Бояджиев 1991: 68-69.

[2] Вж. в диалектния запис “Присойката” (Родопи, 1966, кн. 7-8, с. 22) – …хо̀ди като жѝн на ба̀йрено.

[3] Тази форма се среща в два примера, приведени от Е. Субашиев за членуването на топонимичните обекти в Смолянско и за зависимостта на членуването от наличието на местоименна форма при членуваното име, както и формата л’уд⬟но в примера Н⬟йе л’уд⬟но р[illegible]кайте да йед⅄т (Субашиев 1988: 130, 131).

[4] Вж. примера, който дава Ст. Кабасанов в изследването на тихомирския говор – М•жов⬟то о̀дет на р·пт• (Кабасанов 1963: 49).

[5] Членуваните форми го̀стето, -со, -но, сно̀пето, -со, -но са дадени от Ст. Стойков като примери за членуване на съществителните имена със събирателно значение в мн.ч. (Стойков 1969: 100).

При членуването на съществителните от женски род в мн.ч. също се оформят два акцентни модела: със запазване на ударението върху същата сричка и с преместване на ударението върху окончанието на неопределената форма. Повечето съществителни от женски род образуват определени форми за мн.ч. по първия модел: *бра̀дви – бра̀двит’е(-с’е, -н’е), ве̏шки – ве̏шкит’е(-с’е, -н’е), дрѝпи – дрѝпит’е(-с’е, -н’е), жѐни – жѐнит’е(-с’е, -н’е), мо̀ми – мо̀мит’е(-с’е, -н’е), мѐтли – мѐтлит’е(-с’е, -н’е), му̀хи – му̀хит’е(-с’е, -н’е), то̀рби – то̀рбит’е(-с’е, -н’е), тạвѝ – тạвѝт’е(-с’е, -н’е), тạсмѝ – тạсмѝт’е(-с’е, -н’е), бạрчѝни – бạрчѝнит’е(-с’е, -н’е), грạдѝни – грạдѝнит’е(-с’е, -н’е), лива̀ди – лива̀дит’е(-с’е, -н’е), ка̀терици – ка̀терицит’е(-с’е, -н’е), посѐстрими – посѐстримит’е(-с’е, -н’е)* и др. По този модел образуват определени форми и няколко съществителни в девесилския говор, чиито неопределени форми са *мечкѝ, мрафкѝ, че✖ѝ*: *мечкѝне, мрафкѝте, че✖ѝте* (вж. Маринска 1991: 203). Моделът с преместване на ударението върху окончанието на неопределената форма е твърде ограничен: *но̀г’и – нọг’ѝт’е(-с’е, -н’е), ро̏к’и / р^{3}к’и / ра̀к’и – рạкѝт’е(-с’е, -н’е), пѐти – петѝт’е(-с’е, -н’е), гла̀ви – глạвѝт’е(-с’е, -н’е), бра̀ди – брạдѝт’е(-с’е, -н’е), во̀ди – вọдѝт’е(-с’е, -н’е), о̀фце – ọфцѐт’е(-с’е, -н’е)* и др.

За среден род определените форми в мн. ч. се образуват с членните морфеми *-тạ, -сạ, -нạ*: *села̀тạ, му̀л’етạсạ, стъпạла̀нạ*. Съществителните със събирателна семантика, завършващи на *-е* или *-и*, както и съществителните *о̀чи* и *у̀ши*, получават член *-т’е, -с’е (-сạ), -н’е*: *т’елцѐт’е / телцѝт’е / т’ѐл’ц’ит’е, пилцѐс’е* и *пилцѐсạ*, *ọчѝн’е, ушѝс’е* и *ушѝсạ*.

При членуването и на съществителните от среден род в мн.ч. се оформят два акцентни модела: със запазване на ударението върху същата сричка и с преместване на ударението върху окончанието на неопределената форма. Основен е моделът със запазване на ударението (коренно или некоренно): *мо̀мч’етạ – мо̀мч’етạтạ(-сạ, -нạ), пѝл’етạ – пѝл’етạтạ(-сạ, -нạ), ку̀ч’етạ – ку̀ч’етạтạ(-сạ, -нạ), гув’о̏дạ / гув’ѐдạ –*

гув’о̂̀д̣ат̣а̣(-са̣, -на̣) / гув’е̂̀д̣ат̣а̣(-са̣, -на̣), дец̣а̀ – дец̣а̀т̣а̣(-са̣, -на̣), села̀ – села̀т̣а̣(-са̣, -на̣), гнезда̀, места̀, писма̀, ра̣ма̀, чела̀, ко̣лена̀, бурила̀ и др. Моделът с преместване на ударението върху окончанието на неопределената форма е много ограничен: *о̀чи – о̣чѝт’е(-с’е, -н’е), у̀ши – ушѝт’е(-с’е, -н’е), пѝлц̣’е – пилц̣ѐт’е(-с’е, -н’е), т̀елц̣’е – т’елц̣ѐт’е(-с’е, -н’е)*, но в някои говори последната форма е с непроменено ударение – във хвойненския говор с коренно ударение: *т’ѐл’ц̣’ит’е*, а в мугленския подговор – с некоренно ударение: *телц̣ѝ – телц̣ѝт’е*.

2.5. Склонявани членни форми в ед. и мн. ч.

Представяйки членуването на съществителните и прилагателните имена в трите падежа – И., Д. и В., Хр. Попконстантинов отбелязва, че “имена на одушевени предмети се скланят заедно с членовете” (Попконстантинов 1889: 141). За склонявани членни форми в родопските говори съобщават редица езиковеди като Л. Милетич, Ст. Младенов, Ст. Стойков, Ст. Кабасанов, Г. Клепикова, Р. Маринска и др. Такива падежни облици на членните морфеми при имената се срещат и в говорите от Ксантийско и Гюмюрджинско в днешна Гърция[1]. В преходните западнобългарски говори[2] (Симеонов 1960: 385 и сл.; Божков 1984: 53, 68) и в някои югозападнобългарски говори – горанския, скопско-черногорския, кривопаланешкия, бобощенския (корчанския) и кумановския (вж. Видоески 1999: 190-191, 196-197; Милетич 1936: 27; Милетич 1936а: 124 и сл.) също се открива употреба на склоняем член. За остатъци от форми на стария склоняван член съобщават и К. Мирчев, Й. Иванов, Бл. Шклифов – в гоцеделчевския говор (Мирчев 1936: 72, 183) и в драмските говори (Иванов 1977: 154) при съществителните от женски род, а в костурския

[1] Вж. посочените примери в Граматиката на П. Теохаридис (Теохаридис 1996), както и цитираните примери от тази граматика в статията на Секцията за българска диалектология и лингвистична география към ИБЕ при БАН по повод на т.нар. “помашки език” (Секция БДЛГ 1996: 5) и в публикацията на А. Йоаниду и Кр. Фос (Йоаниду, Фос 2001: 246).

[2] Б. Симеонов отбелязва в изводите, че “падежните членни форми в преходните говори се

говор[1] (Шклифов 1973: 63-64) при съществителните от мъжки и от среден род. Очертавайки границите на разпространение на склонените членувани форми в българските диалекти, Т. Бояджиев обобщава, че тези форми днес се срещат в “островни ареали”, съсредоточени главно в южната половина на езиковата територия (Бояджиев 1999: 99-100).

В родопските говори се скланят и трите членни форми, но докато преди половин век те са били живи и употребими във всекидневната разговорна реч от всички поколения (Кабасанов 1956: 41), днес те са силно ограничени. Такива форми все още се срещат единствено за Д. п. при някои съществителни имена, и то само в речта на най-възрастните: //дàй *чил’ѐ̂кусуму* йѐ̂бạлкạ//, //ùди мѐт’ни *крàв’енохи*//, //пурȍ̂чạли *ọфчѐ̂ремнем*[2] дạ си тȍ̂рнвạт//, //тỳри *д’ецạ̀мсạм* дạ ạдȍ̂т//. Още преди половин век наред със склоняваните членни форми от възрастните се използва и предложната употреба на членуваната основна форма на съществителното: ȍти ни кàзạ *влạдѝкусуму* прàвọ, наред със: зạ кạквȍ сạм кàзạл крùвọ *нạ влạдѝкạсạ* (Диалектни текстове от Смолянско. -В: БЕ, кн. 3/1954, с. 272). В изследването на говора на с. Мугла, Смолянско, Ст. Стойков изтъква, че само няколко одушевени названия от мъжки и от среден род и някои лични имена имат определени дателни форми, образувани с членни морфеми -*сому, -ному* в ед. ч. и *-мсем, -мнем*[3] в мн. ч. (Стойков 1971: 57). При проучването на хвойненския говор от Сл. Керемидчиева такива форми не са регистрирани. Авторката отбелязва, че само най-възрастни информатори са успели да си спомнят, че техните родители са употребявали изрази като: Дàй т’ѐл’ц’ес’ем с’àну да тỳр’им. Дàй д’ѐт’есуму да лàпн’е (Керемидчиева

намират в процес на бавно отмиране” (Симеонов 1960: 391).

[1] Бл. Шклифов уточнява, че те се употребяват предимно в народното творчество и във фразеологизирани изрази.

[2] В девесилския говор членните форми на имената от всички родове и числа за дателен падеж са -те, -се, -не: бр·ту(м)те, кр·висе, ж✳нине, д⬟тетуте>д⬟тете; бр·темте, ✳фч⬟ремне, с⬟стримсе, г✳в’✳дамте, м✳мечетамне и др. (Маринска 1991: 215-219). Авторката отбелязва, че тези членни форми понякога се изговарят -тем, -сем, -нем (както в смолянския говор), но се употребяват много рядко и незакономерно (цит. съч.: 217).

[3] Всъщност склонените членни морфеми са *-сем, -нем*, а съгласният *м* пред тях е от падежното окончание на името.

1993: 155). В златоградския говор съвременната ситуация не е по-различна, но както отбелязва още в началото на миналия век Ст. Шишков, дателната форма на членуваните имена в този говор е по-опростена – скланя се само членната морфема (*йунàци-нêм, децà-сам, кòни-тêм*[1]), така че не се получават сложни склонявани членни форми, каквито са характерни за централните родопски говори.

Изцяло е отпаднала от употреба родително-винителната падежна форма при членуваните имена, за която Ст. Кабасанов пише, че е особено жива и добре запазена в момчиловския и изобщо в смолянския говор: *чилѐкạсọк, чилѐкạнọк, чилѐкạтọк* (цит. съч.: 62). В девесилския говор се пазят членувани агломеративни падежни форми[2]: *-те, -се, -не* при съществителните от мъжки род в ед. и мн.ч., от женски род в мн.ч. и от среден род в ед.ч. – *афтôбỳсате(-се, -не), грòбете, дôбытацыте* (= И. п.), *дòските* (= И. п.), *брашнàте*; *-то, -со, -но* при съществителните от женски род в ед.ч. – *градыноно, грàницосо*, и *-та, -са, -на* при съществителните от среден род в мн.ч., които съвпадат с именителните – *зарнàна, сѐметата* (вж. Маринска 1991: 205-215). Такива архаични падежни членни форми се откриват и в една родопска народна песен от Ксантийско: Ше тạ клàдạм при *врѝсасе*/ при врѝсасе, пат *крỳшесо* („Загалил бе малка моминка"[3]). Аналогични членувани падежни форми са регистрирани и от Ст. Кабасанов в тихомирския говор (*чулѐкусê, кòт'утê, дѐт'утê, кpàвыйтê, казòйтê*), но според него в тези случаи членните форми се схващат повече като показателни частици, тъй като не се скланят заедно с основната форма на името както в смолянския говор (Кабасанов 1963: 57).

Тъй като склонените членувани форми в смолянския говор се прибавят към съответните падежни форми на името и се получава сложно

---

[1] Примерите са от цитираното изследване – вж. Шишков 1908: 95.

[2] Вж. и примерите, които дава Ст. Стойков, за членувани гломеративни форми в говорите на селата от Крумовградско (Стойков 1969: 101).

[3] Първа песен от компактдиск със заглавие ΠΟΜΑΚΙΚΑ ΤΡΑΓΟΥΔΙΑ ΑΠΟ ΤΗ ΣΜΙΝΘΗ ΞΑΝΘΗΣ.

склонение[1], естествена и обяснима е тенденцията към опростяване. За разлика от други говори, в които "като поема функцията на единствен показател за падеж, членната морфема започва да губи своята детерминативна сила" (Бояджиев 1999: 103), в смолянския говор по-силна се оказва определителната функция – отпада двойната падежна форма, като се заменя с предлог и основната форма на името, но тройното членуване се запазва, тъй като е функционално натоварено: *нạ чилѐкạс, нạ чилѐкạн, нạ чилѐкạт; нạ кра̀вạсạ, нạ кра̀вạнạ, нạ кра̀вạтạ; нạ д’еца̀сạ, нạ д’еца̀нạ, нạ д’еца̀тạ*.

[1] Твърдението на Е. Субашиев, че "във всички случаи членната морфема не е в абсолютния край на думата, а се подрежда между основата и падежното окончание", се опровергава от самите примери, които привежда: жен⬢н⬢х, ст·ремс⬢м, дец·мт⬢м и др. (Субашиев 1988: 133). Всъщност морфемният показател на членната форма (н, с, т) се намира между двете падежни окончания. Ст. Калайджиев също дава примери за сложни дативи в широколъшкия говор, като отбелязва, че "членуваните съществителни имена със *с, т, н* имат в единствено и множествено число особена форма на дателния падеж: те се скланят двойно - т.е. съществителното име и членът приемат всеки за себе си формата на дателния падеж" (Калайджиев 1947: 214).

Глава 3.
ЧЛЕНУВАНЕ НА ПРИЛАГАТЕЛНИТЕ, ЧИСЛИТЕЛНИТЕ, МЕСТОИМЕНИЯТА И ПРИЧАСТИЯТА В РОДОПСКИТЕ ГОВОРИ
(МОРФОЛОГИЧНО-ФОНЕТИЧЕН АСПЕКТ)

До възникването на общия за цялата именна система задпоставен определителен член сложните форми на прилагателните имена най-общо са изразявали определеност (Толстой 1957: 43-122; Иванчев 1983: 64; Хараламииев 2000: 181). Св. Иванчев изтъква, че “още в самото начало (…) при прилагателните имена категорията определеност / неопределеност е имала специален израз, като за целта са били употребявани две форми на прилагателните” – определена (дълга) или неопределена (кратка). Авторът търси отговор на въпроса защо именно при прилагателните повече от другаде се налага експлицитното изразяване на определеността. Причината според него е в сказуемноопределителната функция на прилагателното, която няма собствен формален показател, какъвто имат другите синтактични функции. Така “покрай най-важната си функция да изразява определеност при имената, показателят на определеността (…) до известна степен започва да играе ролята на показател на синтактични и хиперсинтактични отношения” (Иванчев 1983: 65).

По въпроса за етапността при настаняването на членните форми в българския език при различните части на речта съществуват две противоположни становища. Изказаното най-напред от Л. Милетич мнение, че определителният член е преминал от съществителните и към прилагателните имена (Милетич 1887: 313) днес се поддържа от И. Харалампиев, който предполага, че членните форми най-вероятно “са се появили първо при съществителните имена, при това само при нарицателните, а по-късно са обхванали прилагателните, числителните,

местоименията и причастията" (Хараламлиев 2000: 184). Основанията се търсят в различното развитие на членуваните прилагателни от м. р. (за разлика от ж. и ср. р.) – оформеният при съществителните имена от м. р. член *-ът* се е прехвърлил върху старата сложна форма на прилагателните (Иванова-Мирчева, Хараламлиев 1999: 128). Другото допускане, че членът първоначално се е появил при прилагателните и от тях е преминал към съществителните, е направено от Ю. Трифонов въз основа на анализирани примери от старобългарските и среднобългарските паметници на членувани не само сложни, но и прости форми на прилагателни имена (вж. Трифонов 1931: 23-25). Това становище се споделя и от Св. Иванчев – според него показателното местоимение започва да изпълнява функцията на определителен член най-напред при прилагателните имена като задължителен техен белег, след това преминава през числителните (или става паралелно при прилагателните и числителните) и накрая обхваща и съществителните имена (Иванчев 1983: 65).

Както в книжовния език и в другите български говори членните морфеми на прилагателните, числителните, притежателните местоимения и причастията са различни според рода на съществителните, към които се отнасят, но в родопските говори те са тройни – с елемент *-н, -т* или *-с*.

3.1. Прилагателни имена

3.1.1. Членувани форми за мъжки род, единствено число

При прилагателните от мъжки род **с нулев морфемен показател** в повечето родопски говори членната морфема се прибавя към основната им неразширена форма – в смолянския говор: *-ạт, -ạс, -ạн;-ет, -ес, -ен* с мекост на предходната съгласна, получена вероятно вследствие изпускането на разширяващата гласна *и* (*бѐл'ạс, гол'а̀м'ен, дру̀г'ạт, нạпрѐшн'ен, ца̀л'ес*); в златоградския и в хвойненския говор: *-ът, -ъс, -ън*, като в златоградския говор предходната съгласна винаги е мека

(*дру̀г’ът, ча̀сн’ът, го̀рн’ъс*, *срѐдн’ъс, ста̀р’ън, му̀чк’ън*, *ца̀л’ън*), докато в хвойненския говор е твърда (*гул’а̀мът, мла̀дъс, ста̀рън*), а след мека съгласна членната морфема придобива фонетичен облик *-’ет, -’ес, -’ен* (*д^{3}рв’ен’ет*). Под влияние на книжовния език се употребяват и прилагателни, при които членовете са прибавени към разширената основна форма: *добри̇̀йа̣н, бѐднийът, срѐднийъс.*

Не е рядкост употребата на краткия член: *бѐднийъ* – Памо̀гна̣ ейсига̀ ейса̀ва демокра̀цийа млѐгу у̀ба̣во, ама̣ за̣ *бѐднийъ* на̣ро̀т тѐшко му; *ветерна̀рнийе* – Ру̀кна̣х *ветерна̀рнийе* да бѝе инжѐкцийе на̣ кра̀ва̣са̣; *мѝннийъ* – То̀й въф *мѝннийъ* тѐхникум ф Мада̀н зав^{3}рши; *лѐвийа̣, дѐснийа̣* – Настѝпат към н’а̀йде, *лѐвийа̣* фла̀нк ли, *дѐснийа̣* ли ше пропа̀дне; *дру̀г’е* – Сро̂̀шна̣х йе *дру̀г’е* дѐн’ на̣ по̂̀т’ен[1]. Сведенията за девесилския говор показват, че в този говор прилагателните много рядко се членуват с краткия член (*-йо / -о*), а пълните членни форми *-от, -ос, -он / -ет, -ес, -ен* се прибавят предимно към разширената основна форма: *дру̂̀гион, мо̀ршавион, ра̀ниот; ста̀рен, чу̂̀здет.*

При прилагателните от мъжки род, **завършващи на *-и***, същите членни морфеми, характерни за смолянския, златоградския и хвойненския говор, се прибавят към основната форма, след като се отстрани тази гласна, така че настъпва изравняване както при прилагателните, завършващи на консонант – пред определителния член липсва гласна *и*: *гра̣дѝнск’а̣с, го̀рск’ът, стопа̀нцк’ън / ступа̀нцкън, фо̀йн’енскъс.* В девесилския говор обаче гласната *и* се запазва пред членните морфеми *-йот, -йос, -йон; -от, -ос, -он*: *авѐлскийот, авѐлскион, мышкийот.*

И в родопските говори се наблюдават звуковите промени, които са характерни за книжовния език при образуването на членуваните форми за мъжки род в единствено число: 1) промяна на суфиксалното *-е-* в *-й-*

---

[1] В този пример словосъчетанието *дру̀г’е дѐн’* е в голяма степен фразеологизирано.

при прилагателни, образувани с наставка *-ен* след гласен звук: *партѝ**й**н’ен – Па̣ртѝйн’ен* секретѐр гу е вѝд’ел и гу е убѐдил; 2) изпадане на суфиксното *-е-* при прилагателни, образувани с наставка *-ен* (*-а̣н*) след съгласен звук: *бо̀ла̣н - бо̀л’н’ен* – Хо̀дил да̣ убѝд’е *бо̀л’н’ен* а̣ра̣тлѝк; 3) изпадане на суфиксното *-ъ-* при прилагателни, образувани с наставки *-ъв* (*-а̣в*), *-ък* (*-а̣к*), *-ъл* (*-а̣л*), *-ър* (*-а̣р*): *блѝза̣к -блѝск’ен* – Зѝма̣ ут нѐй *блѝск’ен* ма̣га̣зѝн; *йо̏да̣р - йо̏др’ен* – Ейно̀йе *йо̏др’ен* хи е мо̏ш. Не се извършва обаче ятов преглас при членуването на прилагателни, съдържащи ᵒ-ова сричка: *б’ȅл - б’ȅл’ес* – Хѝч му йе нѐ пулѐза̣н *б’ȅл’ес* хл’ȅп; *гул’ȅм - гул’ȅм’ен – Гул’ȅм’ен* сѝн по̀ чо̏стиш си духо̀да̣.

3.1.2. ЧЛЕНУВАНИ ФОРМИ ЗА ЖЕНСКИ РОД, ЕДИНСТВЕНО ЧИСЛО

Прилагателните от ж. р. се членуват с трите морфеми за обща, далечна и близка определеност *-та (та̣), -на (на̣), -са (са̣): стѐрата, гулȅмата – Гулȅмата* д³штер’ъ си беше пѝсана на̣ стѐро ѝме; *мѝна̣лата – Мѝна̣лата* годѝна̣ имȅ; *му̀т’каса*, *гул’ѐмаса, в³трешнаса* – Т’ѐ *в³трешнаса* рѐбата млѐчку сѝн; *дъштерѝнъна̣* – Да̣ ѝдъ на̣ *дъштерѝнъна̣* к³штъ, ѝштът да̣ ѝдъм; *го̀рнъна̣* – П³рв’ът етѐж беше по̀тун, не мо̀жехме да̣ седѝм и ф единѝчна̣ ка̣ну *го̀рнъна̣*; *дру̀га̣на̣*, *чу̀зда̣на̣* – Тѐбе си ти стѝга̣ *чу̀зда̣на̣* рѐбута̣.

3.1.3. ЧЛЕНУВАНИ ФОРМИ ЗА СРЕДЕН РОД, ЕДИНСТВЕНО ЧИСЛО

Прилагателните от ср. р. получават морфологичните показатели за тройна определеност *-то (ту), -но (ну), -со (су): ху̀ба̣вото* – Ам йѐ нѐма да жѝвам да ти вѝд’ъм *ху̀ба̣вото*; *жѐнскосо – Жѐнскосо* на йсо̀й св’ѐт съ йе радѝло да тѐгли; *дъштерѝноно* – Йѐ во̀д’ъм и *дъштерѝноно* дȅте; *прѐшноно*, *стѐроно* – Йѐ пѐк на *стѐроно* вр’ѐме ше та по̀ у̀баво глѐда̣м.

3.1.4. ЧЛЕНУВАНИ ФОРМИ ЗА МНОЖЕСТВЕНО ЧИСЛО

В множествено число и за трите рода членните морфеми са *-те (т’е), -не (н’е), -се (с’е): млàдите* – Вȅ *млàдите* навà не бендѝсвате; *млàдис’е* – Дạ сạ жѝви и здрàви *млàдис’е* дạ нạ упрạвл’ȅвạт; *стàрите* – Абе м^{3}чно гу сме прикàрạли *стàрите* л’ỳд’ъ; *стàрисе* – Тъ ни дàдъхъ нъ *стàрисе*, пу педесè лȅвạ ни дàдъхъ и пѐнцийъ; *дрỳчкине – Дрỳчкине* бехạ мỳчинки; *гул’ȅмин’е, мỳт’кин’е* – Пò *гул’ȅмин’е* гл’⅄дат пò *мỳт’кин’е*.

3.1.5. ЧЛЕНУВАНИ ПАДЕЖНИ ФОРМИ ПРИ ПРИЛАГАТЕЛНИТЕ ИМЕНА

Както при съществителните, и при прилагателните имена членуваните падежни форми са на изчезване. Докато преди няколко десетилетия родителните и дателните членни форми в единствено и множествено число са били живи и употребими в смолянския и в частност в момчиловския говор (вж. Кабасанов 1956: 44), днес могат да се чуят само в речта на най-възрастните носители на говора отделни членувани дателни форми: Ейзгà *млàд’емс’ем* дàй дискутѐки и хòримаци, зạ рàбутạ ги нимòй трȍси; Ейзгà *млàд’емсạм* хми сạ ни сȍди. В записите от златоградския говор, с които разполагаме, не се срещат такива форми, в хвойненския говор също не се регистрирани. За членуване на агломеративните и дателните форми на прилагателните имена в девесилския говор съобщава Р. Маринска – посочени са членувани падежни форми на прилагателни от трите рода в единствено и множествено число (вж. Маринска 1991: 238-241).

Ударението във всички разгледани случаи на членувани прилагателни остава непроменено.

3.2. ЧИСЛИТЕЛНИ ИМЕНА

3.2.1. ЧЛЕНУВАНЕ НА ЧИСЛИТЕЛНИТЕ БРОЙНИ ИМЕНА

Числителното *един* (*ạдѝн*), което притежава форми и за трите рода в единствено число, както и за множествено число, получава всички определителни членове, характерни за прилагателните имена: *-ạт* (*-ът, ’ет*), *-ạс* (*-ъс, ’ес*), *-ạн* (*-ън, ’ен*); *-тạ, -сạ, -нạ; -то, -со, -но; -те, -се, -не*: *ạдѝн’ен* – Сàму *ạдѝн’ен* йе жèн’ен; *аннòто*[1] – Вèчер’ъ дъ нѝжъ и дạ чèп’ъ и сàму зарадѝ *аннòто* найàвạне; *ạднѝн’е* – Тè *ạднѝн’е* сạ духòдạли и нạпрèш. Както при прилагателните имена разширяващата гласна *и* пред членната морфема за м.р., ед.ч. се изпуска и предходната съгласна в смолянския и в златоградския говор е мека, а в хвойненския – твърда (*ад’ѝнън*).

Числителните *две* и *три* получават троен определителен член *-те, -се, -не*: *двèсạ*[2] – И *двèсạ* сạ жèн’ени ф сèлу; *двèн’е* – Йȅ трѝш ни дуч’ȅкạх дạ свѝрниш, ạмạ двàш дуч’ȅкạх, тạ *двèн’е* лѝрици си ми дàй; *трѝте* – Нạ *трѝте* гудѝни гу сạм удбѝлạ; *трѝне* – Агà йе навᵊршил *трѝне* гудѝни. В смолянския говор определената форма на числителното *три* има и вариант с троен член *-ту*, *-су*, *-ну*: *Трѝну* дèн*’е* нѝштичку е нè лàпнувạлạ.

Числителните от *четири* нагоре в смолянския и в златоградския говор получават определителни членове *-то* (*-ту*), *-со* (*-су*), *-но* (*-ну*): *чѐтрину* – Йȅ ѝмạм чѐтри дᵊштер’е и съм хи ужѐнилạ и *чѐтрину*; *петнàйсису* – Д’àтесо вѝкạ *петнàйсису* дèн’е не си вѝкạ ти кѝтилạ; *осемнàйсету* – И йà устàнах, нạ *осемнàйсету* мȅсецạ сạ убàди.

При числителните от *пет* до *десет* членната морфема се прибавя след разширяваща гласна *-у*: *пѐтуту* жѐни, *òсạмуну* пạлѐти, *дѐсетуту* гърлà. Получава се фономорфологична омонимия с членуваните форми на числителните редни в ср. р., ед. ч., която поражда усещане за

---

[1] В златоградския говор е налице фонетична промяна на *д* в *н*.
[2] В момчиловския говор *е* преминава в *а* след затвърдяла съгласна *с, ц, р*.

несъгласуваност от позицията на книжовната норма (при *дѐв’етуту* и *дѐсетуту* разликата от съответните числителни редни е акцентна).

При числителните бройни от 11 до 19 и от класа на десетиците членната морфема се прибавя към деформирания им фонетичен вариант, завършващ на *-си* или *-се*: *петнàйситу дѐн’е, трѝйсину дỳши, шейсѐсу л’ȅвạ.* По-възрастните не схващат диалектния характер на тази членна морфема и в ситуация, маркирана с признака ‘непознатост на общуването’ не я заменят с книжовната: Д⅄ *читѝрситу* дѐнạ сạ ужѐнил.

Мъжколичните числителни бройни се членуват както в книжовния език, но с тройните членове *-тạ, -сạ, -нạ*: *двạмѝнạсạ – Двạмѝнạсạ* ȅцạ сạ згàдạт, *тр⅄ѝцạнạ, петѝмạтạ.* Същите членни морфеми приема и числителното бройно *два*: И *двàтạ* чувàлạ сạ п⅄л’ни; Тр’àвạ дạ му фàтиш и *двàнạ* кpàйạ.

3.2.2. Членуване на числителните редни имена

Числителните редни имена се членуват по същия начин, както прилагателните имена – с прибавяне на тройните членове *-ът (-ет), -ъс (-ес), -ън (-ен)* към съкратената основна форма (без гласна *и*); *-та, -са, -на*; *-то (-ту), -со (-су), -но (-ну)*; *-те (-т’е), -се (-с’е), -не (-н’е)*: *П^{3}рв’ън* чѐтнạл и удрѝл зенгѝскạ к^{3}штạ; Рудѝлạ нѐгувạнạ *п^{3}рванạ* жѐнạ, кòпеле рудѝлạ; Ейсòйе *фтòр’ес* мȍш хѝч ни пиѐ; Тугàвạнạкạ сѝлум дуч’ȅкạх *фтòр’ен* пȍт’ дạ свѝрне; Агàну йе рудѝлạ *фтòроно* дȅте; Тѐ *фтòрит’е* д’ецà сạ пò упѐрени; Тò хàс *трѐт’ен* пȍт’ зѝмạ лѝрине; Пѐт’ и етòй ми е *шѐст’ът*; И *д’есѐтуну* хи умрȅлу, тạ устàнạли д’вѐ жѝви.

За девесилския говор се посочват и примери за членувани агломеративни и дателни форми на числителните редни имена (вж. Маринска 1991: 246-247).

3.3. Притежателни местоимения

Неопределените и определените форми на притежателните местоимения в родопските говори могат обобщено да се представят по следния начин:

притежател				притежавано				
				пълни форми				кратки форми
				ед.ч.			мн.ч.	
форми	число	лице	род	м.р.	ж.р.	ср.р.		
неопределени форми	ед.ч.	1. 2. 3.	 м. и ср.	мо̀й тво̀й нѐго̣ф н’ѐгуф нѐгаф	мо̀йа̣ тво̀йа̣ нѐго̣ва̣ н’ѐгува̣ нѐгава̣	мо̀йе тво̀йе нѐго̣во̣ н’ѐгуво̣ нѐгаво̣	мо̀и тво̀и нѐго̣ви н’ѐгуви нѐгави	ми ти му
			ж.	нѐхин н’ѐхън нѐйн	нѐхина̣ н’ѐхна̣ нѐйна̣	нѐхино̣ н’ѐхну нѐйно̣	нѐхини н’ѐхъни нѐйни	хи ѝ
	мн.ч.	1. 2. 3.		на̀ш ва̀ш т’е̏ха̣н т’а̀хън	на̀ша̣ ва̀ша̣ т’е̏хна̣ т’а̀хна̣	на̀ше ва̀ше т’е̏хно̣ т’а̀хну	на̀ши ва̀ши т’е̏хни т’а̀хни	ни ви хми им
	число	лице	род	ед.ч.	мн.ч.			
				м.р.	ж.р.	ср.р.		
определени форми	ед.ч.	1.		мо̀т мо̀йа̣(т) мо̀йъ(т) мо̀с мо̀йа̣с мо̀йъс мо̀н мо̀йа̣н мо̀йън	мо̀та̣ мо̀йа̣та̣ мо̀са̣ мо̀йа̣са̣ мо̀на̣ мо̀йа̣на̣	мо̀то̣ мо̀ту мо̀со̣ мо̀су мо̀но̣ мо̀ну	мо̀йте мо̀т’е мо̀йсе мо̀с’е мо̀йне мо̀н’е	

притежател				*притежавано*				
				пълни форми				
				ед.ч.				*кратки форми*
форми	*число*	*лице*	*род*	*м.р.*	*ж.р.*	*ср.р.*	*мн.ч.*	
определени форми	*ед.ч.*	**2.**		*тво̀т тво̀йа̣(т) тво̀йъ(т) тво̀с тво̀йа̣с тво̀йъс тво̀н тво̀йа̣н тво̀йън*	*тво̀та̣ тво̀йта̣ тво̀са̣ тво̀йса̣ тво̀на̣ тво̀йна̣*	*тво̀то̣ тво̀ту тво̀со̣ тво̀су тво̀но̣ тво̀ну*	*тво̀йте тво̀т’е тво̀йсе тво̀с’е тво̀йне тво̀н’е*	
	ед.ч.	**3.**	**м. и ср.р.**	*нѐго̣в’а̣т нѐгав’ът нѐго̣в’а̣с нѐгав’ъс нѐго̣в’а̣н нѐгав’ън*	*нѐгува̣та̣ нѐгавата нѐгува̣са̣ нѐгаваса нѐгува̣на̣ нѐгавана*	*нѐгуво̣то̣ нѐгавото нѐгуво̣со̣ нѐгавосо нѐгуво̣но̣ нѐгавоно*	*нѐгувит’е нѐгавите нѐгувис’е нѐгависе нѐгувин’е нѐгавине*	
	ед.ч.	**3.**	**ж. р.**	*нѐхин’а̣т нѐйн’ът нѐхин’а̣с нѐйн’ъс нѐхин’а̣н нѐйн’ън*	*нѐхина̣та̣ нѐйната нѐхина̣са̣ нѐйнаса нѐхина̣на̣ нѐйнана*	*нѐхино̣то̣ нѐйното нѐхино̣со̣ нѐйносо нѐхино̣но̣ нѐйноно*	*нѐхинит’е нѐйните нѐхинис’е нѐйнисе нѐхинин’е нѐйнине*	
	мн.ч.	**1.**		*на̀ша̣т на̀шийе(т) на̀шът на̀ша̣с на̀шъс на̀ша̣н на̀шън*	*на̀шта̣ на̀ш(а̣)са̣ на̀шна̣*	*на̀што̣ на̀шту на̀ш(е)со̣ на̀ш(е)су на̀шно̣ на̀шну*	*на̀шит’е на̀ште на̀шис’е на̀ш(и)са̣ на̀шин’е на̀шне*	
	мн.ч.	**2.**		*ва̀ша̣т ва̀шийе(т) ва̀шът ва̀ша̣с ва̀шъс ва̀ша̣н ва̀шън*	*ва̀шта̣ ва̀ш(а̣)са̣ ва̀шна̣*	*ва̀што̣ ва̀шту ва̀ш(е)со̣ ва̀ш(е)су ва̀шно̣ ва̀шну*	*ва̀шит’е ва̀ште ва̀шис’е ва̀ш(и)са̣ ва̀шин’е ва̀шне*	
	мн.ч.	**3.**		*т’е̂̀хн’а̣т т’а̀хн’ът т’е̂̀хн’а̣с т’а̀хн’ъс т’е̂̀хн’а̣н т’а̀хн’ън*	*т’е̂̀хна̣та̣ т’а̀хна̣та̣ т’е̂̀хна̣са̣ т’а̀хна̣са̣ т’е̂̀хна̣на̣ т’а̀хна̣на̣*	*т’е̂̀хно̣то̣ т’а̀хнуту т’е̂̀хно̣со̣ т’а̀хнусу т’е̂̀хно̣но̣ т’а̀хнуну*	*т’е̂̀хнит’е т’а̀хните т’е̂̀хнис’е т’е̂̀хниса̣ т’а̀хнисе т’е̂̀хнин’е т’а̀хнине*	

Парадигмата на притежателните местоимения в родопските говори е твърде богата и бележи голямо фонетично разнообразие[1]. От таблицата се вижда, че определените форми се образуват, като към неопределените се прибавят същите членни морфеми за тройна определеност, както при прилагателните и числителните редни: *-ạт/-ът;-ет, -ạс/-ъс/-ес, -ạн/-ън/-ен; -та (тạ), -на (нạ), -са (сạ); -т▲ (ту), -н▲ (ну), -с▲ (су); -те (т’е), -не (н’е), -се (с’е/сạ)*. Примери: *Мòс* чил’ȅк си му йе ạднò кàк шạ изл’езè; *Твòта* кумàнда йе ду пòпан; Фс’ȅк’ему си йе *нèгувуну* милу; Аднȍ вèчạр йе гл’ȍдạх ейс^{3}й ейтỳвạ фạф *нèхинạсạ* си стàйе; Оти *нàшạсạ* р’ȅчиш духòдạ; Тугàвạ *т’ȅхнин’е* к^{3}шти гà сạ гур’ȅли, цàлạ сèд’мицạ сạ пỳкạли и сạ гур’ȅли.

Интерес представляват контрахираните определени форми за 1 и 2 л., ед.ч. *-мòт,-с,-н; мòтạ,-сạ,-нạ; мòт▲(-у),-с▲(-у),-н▲(-у); твòт,-с,-н; твòтạ,-сạ,-нạ; твòт▲(-у),-с▲(-у),-н▲(-у)*, а във хвойненския говор и за мн.ч. (на притежаваното) – *мòт’е,-с’е,-н’е; твòт’е,-с’е,-н’е*. При тях е изпаднал родовият морфемен показател *-й, -йạ, -йе* или окончанието за мн.ч. *-и* от неопределената форма, както и гласната пред елемент *-т, -с, -н* в членната морфема за м.р., ед.ч. При останалите притежателни местоимения трите определителни члена се прибавят направо към неопределените форми (в м.р., ед.ч. без разширяваща гласна *-и*, макар че под влияние на книжовния език се срещат и форми като *нàшийе(т), вàшийе(т)* и др.). Подобно на книжовно-разговорната реч и в родопските говори се наблюдава изпускане на гласната пред членната морфема в определените форми за 1 и 2 л., мн.ч. (ж.р. и ср.р., ед.ч. и мн.ч. на притежаваното) – *нàштạ, -сạ, -нạ; нàштọ, -сọ, -нọ; нàште, -се, -не; вàштạ, -сạ, -нạ; вàштọ, -сọ, -нọ; вàште, -се, -не.* За разлика от

---

[1] Фонетичното многообразие става още по-голямо, ако се прибавят и специфичните за девесилския говор членни форми, образувани с прибавяне на морфеми -от, -ос, -он за м.р., ед.ч. на притежаваното: *мòйот, -ос, -он, твòйот, -ос, -он, нàшот, -ос, -он, вàшот, -ос, -он* и др. (вж. Маринска 1991: 263).

хвойненския говор, където пред определителните членове за близка определеност гласната не се изпуска[1], в смолянския говор наред с несъкратените често се срещат и синкопираните варианти *нàшсạ, нàшсọ, нàшс’е(-сạ)*: Искạ чурàпи от *нàшсạ* дạ хи прувòд’ет; *Нàшисạ* ỳш си сạ ейтỳф, пък сạ си лу ф пȍт’.

Както при съществителните и прилагателните имена, членуваните падежни форми при притежателните местоимения са в упадък. От примерите за запазени членувани падежни форми, които Ст. Кабасанов привежда за смолянския, в частност за момчиловския говор (Кабасанов 1956: 49), днес могат спорадично да се срещнат само отделни случаи, и то в речта на най-възрастните носители на говора: *твòесохи* (Д.п., ж.р., ед.ч.) – Трȍсạт мạхạнȍ *твòесохи* Дàни; *нàшимн’ем, нàшạмн’ем* (Д.п., мн.ч.) – Уткòл’ạ ни сȍм сạ причỳвạлạ *нàшимн’ем*; *Нàшạмн’ем* л’ỳд’ạ хми сạ дуд’ȅ ạргạтлȍк. Такива форми не са отбелязани в изследването на говора на Ропката (Керемидчиева 1993), липсват и в записите от златоградския говор, но са характерни за девесилския говор – Р. Маринска посочва примери за членувани агломеративни и дателни падежни форми при притежателните местоимения (Маринска 1991: 263-265).

3.4. Други местоимения

Освен притежателните местоимения в родопските говори, както в книжовния език, се членуват и обобщителните местоимения за количество: *сѝчк⮝, сѝчку – Сѝчкусу* си йе измèт’; Ам лȅ кạквò йе бàлно стàнạло *сѝчк⮝с⮝*; И зад’àвạх сạ с’àно, дървà, йевàн’ъ дạ глèдъм *сѝчк⮝н⮝*; Бèл’ки му йе *сѝчкуну* нạтạмàн’; *сѝчки – Сѝчкис’е* ги йе

[1] Според Сл. Керемидчиева това е продиктувано от фонетични причини – за да се избегне натрупването на шушкава и съскава съгласна (Керемидчиева 1993: 191).

пуслàгạл; Рạзплàкạлу йе *сѝчкин’е* л’ỳд’е. Наред с навлезналото по-късно в родопските говори местоимение *сѝчки*, което се употребява винаги в определената форма, се използва и характерното архаично местоимение *врѝт’/врỳт’*, което не се членува, но задължително се членува определяемото съществително име в постпозиция: *Врѝт’ л’удѐте*, *врѝт’* да сме си аннò; Шạ ги дàм ейс’ȅйе *врỳт’ пạрѝса* дѐсу ѝмạ, дạ зȍм’е пѝл’етạ зạ *врỳт’ пạрѝс’е*. Много рядко и само в речта на най-възрастните могат да се чуят членуваните дателни форми *врỳмс’ем, врỳмн’ем, врỳмт’ем*: *Врỳмс’ем* прувàдạ здрàв’е; Гл’ȍдạ *врỳмн’ем* дạ угудѝ.

Ст. Кабасанов съобщава и за членувани дателни форми на показателните местоимения за признаци (*тạквдòтọму, сạквдòтọму, нạквдòтọму; тạквȅтọхи, сạквȅтọхи, нạквȅтọхи; тạквȅмтем, сạквȅмтем, нạквȅмтем* – Кабасанов 1956: 47). Тези форми, които са членувани с една членна морфема (с елемент *-т*), тъй като показателната семантика се носи от коренната морфема, вече не се срещат в момчиловския, а и изобщо в смолянския говор.

3.5. Причастия

Тъй като в родопските говори липсва сегашно деятелно причастие, а миналото несвършено деятелно причастие няма самостоятелна употреба, за членувани форми може да се говори само при миналото свършено деятелно причастие и при миналото страдателно причастие.

Миналите свършени деятелни причастия се употребяват най-вече като част от сложни глаголни форми (Мàнж’есạ йе *фтàсạлạ*), по-рядко самостоятелно като съгласувани определения на съществителни имена (*фтàсạлạ* мàнж’е, *зạспàл* чил’ȅк). Миналите страдателни причастия също се употребяват както в състава на глаголни форми (страдателни: Ейт’ỳвạ

ти бе *ӱградѐнạ* и к³шта, и сѝчкọ; Ни знàм кугà сạ *рọдѐни*), така и като определения (*забрàденạ* бàбицạ, *бạхтàту* д’ѐ̂т’е, *нạгудѐни* пạрѝ).

В приименна или субстантивирана употреба миналите свършени деятелни причастия и миналите страдателни причастия се членуват по същия начин и със същите членни морфеми за тройна определеност както прилагателните имена (вж. по-горе). Примери: Фạрлѝх *изгур’ѐ̂л’ет* фạсỳл’; Утѝд’е дạ зạпàли св’ѐ̂ш нạ *умр’ѐ̂луну*; Смѐти *укàпạлисạ* листà; Свàли *фм’ерѝсаното* пàлто; Утишлà йе нạх *ужѐненạнạ* дỗштерạ; Хỗт’е дạ зạфàтим ут *пукрѝтин’е* кòпи.

Глава 4.

ЧЛЕНУВАНЕ НА СЪЩЕСТВИТЕЛНИТЕ ИМЕНА В РОДОПСКИТЕ ГОВОРИ

(ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕН АСПЕКТ)

Освен тройните членни форми в родопските говори интерес представляват и някои специфични особености при членуването на имената (главно на съществителните имена) в зависимост от лексико-граматичните им разреди. Те могат да се представят в съпоставка с направеното от Ст. Стоянов описание на членуваните и нечленуваните форми в книжовния език в семантичен аспект (Стоянов 1965: 44-53; 1980: 25-34; вж. и Андрейчин 1978: 127-132), на базата на лично събрания диалектен материал и публикуваните данни във връзка с членуването на имената в изследванията на отделни родопски говори (Кабасанов 1956; 1964; Стойков 1971; Керемидчиева 1993; Каневска-Николова 1998; 2001; Соболев 2001 и др.).

4.1. ЧЛЕНУВАНЕ НА СЪЩЕСТВИТЕЛНИТЕ СОБСТВЕНИ ИМЕНА

По отношение на членуването при съществителните ***собствени*** имена се наблюдават някои интересни различия в сравнение с книжовния език.

4.1.1. ИМЕНА, ПРЕЗИМЕНА, ФАМИЛНИ ИМЕНА, ПРЯКОРИ И ПРОЗВИЩА НА ЛИЦА

Както отбелязва Св. Иванчев, съществителните не биват обхванати наведнъж от разширяващата се членна употреба на анафоричното местоимение, а се наблюдава известно вътрешно разслоение според лексикалната им семантика (Иванчев 1983: 66). При възникването си членните форми обхващат само нарицателните съществителни имена, но има известни сведения, които дават основание на Ив. Харалампиев да

предполага, че “в средновековния български език е възникнал процес, свързан с настаняване на членни форми и при собствените съществителни имена” (Хараламииев 2000: 182; 2001: 132). Разпространяването и все по-активното настаняване на членувани форми при собствените, особено при личните съществителни имена в българския език, според Ив. Харалампиев е нормално следствие от процеса на “пълното обхващане на именната област от едно ново от историческа гледна точка морфологично явление” (Харалампиев 2000: 185). Авторът изключва пряко влияние от страна на гръцкия език, но е логично да се предположи, че в родопските говори членуването на собствените лични имена и географски названия е повлияно от гръцкия, в който членуването при тези съществителни е редовно и последователно прокарано. Освен това наред с разширяващата се тенденция за членуване в групата на собствените лични имена, в книжовно-разговорната реч напоследък се наблюдава обратното явление – изпускане на определителния член, продиктувано от стилистични причини (*Кристинче утре ще си дойде; Дай книгата на Дианче*), което не е характерно за диалектите.

За разлика от книжовния език и от повечето български диалекти[1] в родопските говори членуването на собствените лични имена (СЛИ) е нормално и естествено морфологично явление, като членуваните имена не изпълняват непременно някаква стилистична функция[2]. Много точно е наблюдението на Ив. Харалампиев, че “поначало членуването на което и да е собствено съществително име му придава определена стилова (шеговита, интимна и др.) обагреност”, но с течение на времето

[1] В македонските говори, по сведенията на Б. Конески, “се членуват само хипокористичните форми от женски лични имена и понякога прякорите: *Ленчето, Марето, Левата*” (Конески 1965: 128). За костурския говор Бл. Шклифов отбелязва, че “от личните имена могат да се членуват само ония, които завършват на гласна *-е*” (Шклифов 1973: 65). За членуване на собствени лични имена в западната част на Лозенградско съобщава Н. Павлова – *Нед’алката, Руменът, Стойчуту* и др. (Павлова 1999: 107).

[2] Членуване на лични имена в т.нар. македонски литературен език според Б. Конески може да има само в изрази с емоционален нюанс на негодуване, ирония, подчертана интимност и пр., напр.: *Натема ти Стојанот* (Конески 1966: 146).

стилистичната разлика се загубва и членуваната форма става обичайно употребявана (Харалампиев 2000: 187). Липсата на стилистична обагреност при повечето членувани СЛИ в родопските говори насочва към допускането, че процесът на членуване на тези имена в разглежданите говори е започнал отдавна.

Сведения за членуване на съществителните собствени за лица дават редица автори в своите изследвания върху родопските говори[1] (Кабасанов 1956: 41; 1963: 50; Стойков 1971: 56; Кидикова 1977: 37; Субашиев 1980: 209; 1988: 130; Соболев 2001: 55 и др.). Доминиращият член *-н*, наред с по-нискофреквентните *-с* и *-т*, последователно се употребява със значение ‘единственост на двустранно идентифицирания обект’[2]. Примери могат да се приведат както от всекидневната разговорна реч (*Ангелạн, -ạс, -ạт, Вạсѝл’ен, -ес, -ет, Гѝшọнọ, -сọ, -тọ, Тàсọнọ, -сọ, -тọ, Дàнạнạ, -сạ, -тạ, Мѝйạнạ, -сạ, -тạ*), така и от родопските народни песни (*Рàйфън, Хасàнън*[3]). Членуваните СЛИ могат да се употребяват в различни синтактични позиции, освен когато са обръщения. При това не е задължително да бъдат предшествани от показателни местоимения – единствено такива примери дава А. Соболев в изследването си на широколъшкия говор (вж. Соболев 2001: 55). Възможна и нормална е както комбинация с показателно местоимение, така и самостоятелна употреба на членувани СЛИ, срв.: Ейсвà *Дàнạсạ* зȍ дạ си гъл’чѝ хȕбạву; Вѝкạт *Вạсѝл’ен* ни утрạзнȅва; *Росѝцата* àли си дошлàла?[4]; И *Рафаѝлъс* рудѝх ф стàрạсạ здрàвнạ; Та че йа тогàв поѝска / Хафȕзовчено *Хасàнън*. Интерес представлява последният пример, взет от златоградска народна песен, в който са членувани и личното име, и прозвището. За жизнеността на членуването на СЛИ говори и фактът, че членна морфема получават дори англоезичните имена, нови и

---

[1] За говора на Ропката Сл. Керемидчиева отбелязва, че по начало личните имена и презимената не се членуват (Керемидчиева 1993: 166).

[2] Това е едно от конкретните значения на семантичния признак ‘двустранна идентифицираност на обекта’ – вж. Станков 1987; Шамрай 1989.

[3] Вж. сб. Златоградска народна поезия (V.15). София, 2002.

[4] Този пример е взет от публикацията на Ст. Кидикова за говора на с. Шумнатица (Кидикова 1977: 37).

необичайни за диалекта: Ейсо̀йе *Пѝтърс* ли, кạко̑ф б’еше, тạ то̀й йе кӯпил ко̑штạнạ.

Личните мъжки имена, които в книжовния език завършват на *-а* (Сава, Тома), в родопските говори завършват на *-о* и затова получават членни морфеми *-нọ, -сọ, -тọ*: *Са̀вọсọ* лѝл’ех ро̀бạ сѝлум вạрвѝ.

Най-широко разпространение от гальовните мъжки лични имена имат тези, които са образувани с наставка *-ка* (или *-а*), прибавена към съкратеното мъжко име, завършващо на *-о*: Ва̀скạ (от Васо), Та̀скạ (от Тасо), Лѝйкạ (от Лийо), Жо̀ркạ (от Жоро), Ра̀йчкạ (от Райчо), Пѐтькạ (от Петьо), Мѝтạ (от Митьо), Дѝнạ (от Диньо), наред с по-новото Ко̀це. Нечленуваните форми се употребяват само като обръщения, а членуваните – във всички синтактични позиции: Ейсва̀ *Ра̀йчкạсạ* е е̑цạ хӯбạвọ мо̀мче; Жена̀нạ нạ *Ва̀скạнạ* гу дунѐсе; Сро̑шнạх *Дѝнạтạ*, тѐ нѐли сạ ф ạдѝн кла̀с с *Ва̀нạтạ*. Тези морфологични варианти са стилистично маркирани (спрямо неутралните *Ра̀йчọ-нọ, -сọ, -тọ; Дѝн’ọ-нọ, -сọ, -тọ*) – чрез тях се изразява фамилиарност, симпатия, добронамереност и се употребяват обикновено за назоваване на по-млади хора.

Най-продуктивна е наставката *-ка* и при образуването на гальовни женски имена, които нормално се употребяват в членуваните им форми, освен когато се използват като обръщения: *Лѐнкạ – Лѐнкạнạ, -сạ, -тạ, До̀нкạ – До̀нкạнạ, -сạ, -тạ*. Така трите членни морфеми *-нạ, -сạ, -тạ* са се генерализирали при имената от ж. и м.р., ед.ч., завършващи на *-а*. Използват се и съкратените умалителни имена, образувани с наставка *-че (-ч’е, -чạ)*, които се членуват както и в книжовния език[1], но в родопските говори с една от трите членни морфеми: *Мѝчạсу* ми ка̀зạ, чи Цо̀нкạ си йе душла̀; Прувọ̀дилạ гу йе пу *Да̀нч’ену*. За говора на Ропката Сл.

---

[1] Според Вл. Георгиев тези членувани форми са резултат от преосмислянето на стари падежни форми (Георгиев 1970: 156), докато Ст. Стоянов смята, че членуването на съществителните собствени лични имена в българския език се дължи преди всичко на гръцко влияние (Стоянов 1972: 53-54).

Керемидчиева отбелязва, че при членуването на умалителните женски и мъжки лични имена, завършващи на *-е*, преобладават членуваните форми с определителен член *-то*/*-ту* (Керемидчиева 1993: 167).

Женските имена за съпружеска принадлежност, образувани с наставка *-ка*, която се прибавя към личното име на мъжа след изпадане на крайната гласна *-о(-у)* (Ва̀нкạ, Дѝнкạ, Ко̀л’кạ, Мѝт’кạ, Т’о̀т’кạ, Штѐфкạ), могат да се членуват за разлика от тези, които се образуват с наставки *-вица, -ица, -ца*: Дѝн’вицạ, Ко̀л’увицạ, Мѝт’увицạ, Хрѝст’увицạ, Фạѝт’ицạ, Фạра̀тцạ. Примери: Айсва̀ *Штѐфкạсạ* ѐ̂цạ йе путсу̀рнạлọ хлѐпкин’е; *Ва̀нкạсạ* Кạрạчо̀луcкạ е пудмино̀̂лạ ọсемдесѐ гудѝни; *Дѝнкạ* на̀шạ ми гọ да̀де; *Т’о̀д’увицạ* е ка̀звạлạ нạ хл’ѐ̂бạн. При членуваните съществителни от този тип се предпочита членната морфема за близост *-с*, независимо дали жената, за която се говори, се вижда или не, като мотивиращ в тези случаи е признакът ‘познатост, близост на съседска, роднинска или друга основа’.

Презимената и фамилните имена също, за разлика от книжовния език и от другите български говори, се членуват: *Кра̀ев’ес, Кạбạса̀нọск’ес, Ка̀н’уск’ен, Чạко̀̂рọск’ен* (с изпадане на гласната *-и* пред членната морфема) – Имạ прийѐ̂телкạ сир’о̀знạ ейсо̀йе *Кра̀ев’ес* фъф Со̀фийе; Тѐ хо̀д’ет ọтко̀л’е с *Чạко̀̂рọск’ен*. Според И. Хараламписв членуването на фамилните имена ще се установи най-късно в езика ни (Хараламписв 2000:188), а нашият диалектен материал показва, че то вече отдавна е факт в родопските говори.

Както при личните, така и при фамилните имена стремежът при употребата на членуваните им форми е по-силна идентификация на лицето, като в съчетание с диференциращата показателност се получава ефект на подчертаване и изтъкване.

Голяма част от фамилните имена са получени от прякорите или прозвищата на лицата, които се употребяват винаги членувани[1], така както

[1] А. Соболев регистрира в широколъшкия говор употреба на прозвища както с член, така и без член, но примерът, който дава за нечленувана употреба, е некоректен (вж. Соболев 2001: 55) – на кирилица ще бъде Васѝл Мачка̀н’ê – крайната гласна е всъщност краткият член за м.р., ед.ч. след мека основа.

и в книжовния език. Когато административните нужди налагат използването на фамилно име, то лесно се образува чрез прибавяне на суфикс *-ов* или *-ев* след отстраняването на членната морфема (Тọпу̀зạ – Тọпу̀зọв, Шу̀керạ – Шу̀керọв, Коченжѝетạ – Коченжѝев, Мạндо̂̀та – Мàндọв), но механизмът за членуване на името продължава да действа: *Тọпу̀зọв'ен, Мạндо̀в'ен* и т.н. В родопските народни песни широко разпространени са прозвища, образувани със сложна наставка *-овче* и членувани с доминиращия член *-но (-ну)*: Ко̀л'у *Пàпардовченọ*, Алѐкши *Кир'àкọвчену*, Кọстадѝн *Кàйувчену*[1]. Официалното фамилно име се образува чрез премахване на наставката *-че*, с която отпада и членната морфема, но то може вторично да се членува: *Пàпардов'ен, Кир'àкọв'ен* и т.н.

Докато прякорите и прозвищата са винаги членувани, независимо какъв е произходът им – съществително нарицателно или географско название на предишно местожителство (*Бел'ềтạ, Фо̀йнạтạ, Штрàнгạтạ, Арнạу̀тинạ, Мạкедо̀нецạ*), образуваните със суфикс *-ци* собствени имена, означаващи съвкупно семейството, фамилията, не се членуват: *Дѝн'уфци, Кạфелѐфци, Агу̀пци*. Когато са в косвен падеж, се употребяват нечленуваните падежни форми, окончаващи на *-ềх (-ạх)*: Êцạ шу̀ркạ во̀дạ ейтàм пут *Пàвл'уфцạх*. В централните родопски говори членуваните фамилни имена в мн.ч. почти не се употребяват самостоятелно като названия на цели фамилии, както в хвойненския говор (*К'ис'о̀в'ит'е, П'елт'ѐкув'ит'е, Г'ем'ѝш'уск'ит'е* и др. – вж. Керемидчиева 1993: 167), а функционират като притежателни прилагателни, определящи съществителни имена: *Кàн'ускит'е* стàрци, *Пạрàскускин'е* ливàди.

[1] Вж. сб. Народни песни от Райково и за Райково (№41 и 43). София, 1983.

4.1.2. ИМЕНА НА ЖИВОТНИ

В едни случаи имената на домашните животни (крави, овце, коне, кучета, котки) съвпадат с имена на хора (Велѝнạ, Вѐсạ, Дòнкạ, Пѐнкạ, Янкạ), а в други случаи отразяват пряко или метонимично характерни особености на животното (Мỳст'ọ, Рỳнт'ọ, Бạрòн, Рогỳшạ). Наблюдава се тенденция на домашните любимци да се дават англоезични имена на известни филмови герои или популярни певци (Джѐки, Лѝндạ, Глòрийạ). Тъй като се употребяват предимно като обръщения, те обикновено не се членуват, но в другите синтактични позиции се явяват с определените си форми: *Бạрòнạ(-с)* цàлạ нồш е лàл; Прѝбери *Глòрийạсạ* вồтрạ; Дàй нạ *Джѐкинọ* ейсȅйе кòкạл'е. Тъй като за традиционния говор са необичайни съкратени или галени имена, завършващи на *-и*, често тази гласна се изпуска от по-възрастните – така името придобива мъжкородова форма и приема членните морфеми за м.р.: *Жѐкън, -ъс, -ът* (от Джѐк след изпадане на *и*) – Мѐне *Жѐкъс* ма ни лàе.

Както при членуваните СЛИ не е задължителна комбинацията им с предшестващо ги показателно местоимение, така и членуваните имена на животни могат да се употребяват самостоятелно, което се вижда от приведените примери. Често срещана и естествена е и комбинираната им употреба с показателно местоимение: *Ейсвà Рỳнт'ọсọ* ȅцạ рѝтạ. Такива примери дава и А. Соболев от широколъшкия говор: *ạсọвà бȅлчусу, ạнọвà сѝфчуну* (Соболев 2001: 56).

4.1.3. НАЗВАНИЯ НА ГЕОГРАФСКИ ОБЕКТИ

На местните имена в Смолянско са посветени отделни изследвания (Христов 1964, Саламбашев 1976), а подробна семантична класификация на микротопонимите откриваме и в книгата на К. Канев за миналото на с. Момчиловци, Смолянско (Канев 1975). На основата на събрания и класифициран топонимичен материал могат да се направят наблюдения и изводи за употребата на трите членни морфеми, характерни за родопските

говори (вж. гл. 1, 1.3.2.), както и за зависимостта на членуваните и нечленуваните форми от строежа и семантиката на топонимите.

Авторите на цитираните топонимични изследвания обръщат внимание преди всичко на тройното членуване на МИ и правят бегли бележки относно наличието както на членувани, така и на нечленувани форми[1], без да търсят зависимостта и мотивираността им от структурата и семантиката на топонимите.

Анализът на трите групи МИ в Смолянско според предложената от А. Саламбашев класификация по начина на образуването им показва различия по отношение на тяхното членуване. Най-голяма е групата на МИ, образувани от готови лексически единици без допълнителни изменения, за които авторът отбелязва, че обикновено са членувани[2], но не е малък броят и на нечленуваните (Саламбашев 1976: 63). Същата бележка е направена и за събирателните форми на *-е, -йе, -ие, -ьо̏*: *Авлѝето, Бо̀рйето*[3], *Бу̀чето, Воденѝчето, Во̏пето, Гро̀бйето, До̀лйето, Ку̀зето, Лива̀дето, Могѝлето, Падѝнето, Сло̀йето, Усо̀йето, Брешнельо̏та, Керемидьо̏та, Панчарьо̏та, Развальо̏та, Сулманьо̏та,* но и *Базѐ, Бахчйѐ, Бру̀сйе, Поле̏нйе, Лива̀де, Льо̀щйе, Мѐтлйе, Усѝчйе, Армульо̏, Балабаньо̏* (цит. съч.: 62). Местните имена от първата група са образувани от готови нарицателни (*Ре̏ката* и *Ре̏ка*; *По̀токат, По̀тока* и *По̀ток*; *Пѐщера, Пещеро̏та; Поле̏на, Поле̏ната, Поле̏ните*) и от субстантивирани прилагателни, голяма част от които са притежателни (*Голе̏мото, Го̀рното, Дльо̏гото, Но̀вото, Ра̀вното, Ра̀вничкото; Авра̀мовото, Бѐльовото, Бекѝровото, Азмѝнинто, До̀ринато, Аршѐноското, Бо̀гдюското, Бѝнбашицко, Боду̀рско* и др.). В някои от случаите в рамките на първата подгрупа членуването има освен ономастична и смислоразличителна функция – нечленуваните форми

[1] Такава констатация откриваме и в изследването на широколъшкия говор от А. Соболев: "Микротопонимите в говора се употребяват както в определена, така и в неопределена форма" (Соболев 2001: 56).

[2] Вж. и топонимите от Ксантийско: Трапо̀н, Бару̀гон, Лозята, Пожа̀рене, Барчѝната, Чо̏рквата и др. (Кирил Патриарх 1960: 14, 17).

[3] Цитирането на примерите е точно по Саламбашев 1976.

(*Рѐка, Пѐщера*) означават селищни имена, а членуваните – имена на местности (*Рѐката, Пещерȍта*). МИ от втората подгрупа са предимно членувани, както личи и от приведените примери, въпреки твърдението на А. Саламбашев, че биват членувани и нечленувани. Посочените в края на тази група МИ като причастия (*Опàленик, Паднатàк и Разбѝтник*) би трябвало да се отнесат към третата група, т.е. към имената с топонимични наставки.

Имената, образувани от словосъчетания, са предимно двучленни с първа съставка прилагателно (в повечето случаи с притежателна семантика): *Вȍлчова нѝва, Дàнчова ливàда, Жѐлюва барчѝна, Алѝева могѝла, Бекѝрова ливàда, Еленин кàмень, Мàрина могѝла, Рỳсин гроб, Гòрска усòйка, Калѝнски кàмень, Асàнски кȍщи, Бѐйска кипрѝя* и др. Тези МИ обикновено не се членуват, както личи от приведените примери, докато топонимите с първа съставка определително прилагателно, характеризиращо релефа, формата или различни свойства на географския обект, се срещат както членувани, така и нечленувани (*Гòрен лȍг, Гòрна градѝна, Гòрната лȍка, Гòрнен бȍлш, Дòлен ràспад, Дòлна авлѝя, Дòлнана вòда, Дòлния край, Вȍрла усòйка, Пребѝта йѐла, Длибòкото блàто, Чȍрния вȍрх*). Наблюдава се следната закономерност – когато прилагателното се отнася не изобщо до местността, а до обект в нея, МИ се членува: *Гòлян кàмень, Сàмия бук, Сỳхата ѐла, Чȍрния пȍнь* и др. Така например членуваните МИ *Мàтевата вòда, Студѐната вòда, Хайдỳшката вòда* означават наличие на чешма или извор в дадена местност, докато с нечленуваната форма (*Гàжова вòда, Мòмина вòда, Студѐна вòда, Стоѐновска вòда*) се означават обикновено ниви и ливади, гори и пасища, получили названието си от извор или чешма в тях.

Сравнително малобройна е групата на МИ с “топонимични” наставки. От приведените примери с наставки *-ец*, *-ка*, *-чек* и *-ица* (с нейните разширения *-ов-ица*, *-ев-ица*) – общо 121, като преобладават тези със

суфикс *-ица*, само 4 са членувани, което насочва към извода, че МИ от тази група обикновено не се членуват: *Бе̏лковец, Острѐц, Агу̀пка, Сака̀рка, Атана̀сица, Га̀рваница, Кочу̀квица, Па̀пратювица, Шапчѝйца, Яслица*. В речника показалец се откриват и МИ, образувани с други наставки, например *-ище* и *-ища*, които са посочени както с членувани, така и с нечленувани форми: *Ленища̀, Ленѝще, Ленѝщето; Нѝвища, Нѝвищата, Нѝвището; Орнища̀, Орнището; Сѐлище* и *Сѐлището*.

Наблюденията и изводите относно членуването на МИ в групите, обособени според семантичния критерий в класификациите на Г. Христов, А. Саламбашев и К. Канев, в общи линии се припокриват. Може да се открие известна зависимост между фреквентността на членуваните и нечленуваните форми на МИ и принадлежността им към една или друга семантична група. Общо взето преобладават членуваните форми – от всичко 357 МИ, приведени от К. Канев в деветте групи, 255 са членувани, а 102 са нечленувани. Най-висок процент членувани форми се наблюдава в МИ, които назовават построените в местностите стопански сгради – мандри, колиби, воденици и др. (*Бакла̀рската ма̀ндра, Горе̏лата бичкѝя, Мандо̀вата колѝба, Шѝрковата воденѝца*), т.е. потвърждава се направената по-горе констатация, че когато МИ назовава не изобщо местността, а обект в нея, то се членува.

От групата на МИ, които назовават стари или нови собственици на местностите около с. Момчиловци – българохристияни, българомохамедани и юруци, всички едночленни посесивни имена (от морфологична гледна точка – субстантивирани притежателни прилагателни от ср.р.), са членувани: *Авра̀моското, Шѐнювото, Агу̀пското, Фатминото*. В семантичните класификации на местните имена у Г. Христов и А. Саламбашев се срещат и нечленувани едночленни посесивни имена – една част от тях са селищни имена или названия на махали, а останалите, включени в контекст, нормално могат да се членуват. Не се членуват обаче местни посесивни имена, образувани от лични,

родови имена или прякори с наставки *-ца, -ица, -ци, -це* < *-цех*: *Балаба̀нца, Васѝлца, Веселѝнца, Кирѐкица, Пѐтровица, Радѝчвица, Ста̀нковица, Аламо̀вци, Ганзу̀рци, Пехлива̀нци, Юмѐровци, Върхузу̀нце* (от *върху Узу̀нце*), *Шѝковце*. Двучленните посесивни имена, чиято първа съставка е образувана от лично име или прозвище, а втората назовава местността изобщо (ниви, ливади, гори), са предимно нечленувани: *Га̀жув харма̀н, Илчова барчѝна, Ка̀цова ло̀ка, Сарѝцко бла̀то*.

Най-голям е процентът на нечленуваните форми у К. Канев при названията на местности, носещи имена на животни, и при названията на местности с религиозно-култово съдържание, но тук релевантен се оказва не семантичният критерий, а структурният и словообразувателният принцип. В тези две групи голяма част от МИ са образувани с наставка *-ица* (*Бу̀хлювица, Га̀рваница, Ухловица*) или са двучленни названия с първа съставка *Меча, -и, -е* (вж. и у Христов и Саламбашев: *Мѐча ду̀пка, Мѐча падѝна, Мѐче бо̀рце, Мѐчи дол*, както и *Лисѝча ду̀пка, В³льча го̀ра, Вълчо̀ чо̀рква*), с първа съставка *Свети*, както и с първа съставка посесивно име, а с втора съставка съществителното *гроб* (*Захма̀нов гроб, Сто¾нов гроб, Ста̀йков гроб*), които по принцип не се членуват. Предимно нечленувани са и двучленните МИ с втора съставка съществителното *камень*: *Ду̀пчов ка̀мень, Пѝлюв ка̀мень, Харлѝв ка̀мень, Пусра̀н ка̀мень* (но в приведения контекст последното МИ е членувано: Я упратѝх мо̀ен ста̀рец нах по̀ле до *Пусра̀нен ка̀мень*[1]). С членна морфема *-ен* е членувано и получилото популярност МИ *К³рджалицкен ка̀мень* от известната родопска песен "То̀рнал Тьо̀дю на гурбѐт да ѝде". Среща се още едно членувано МИ с втора съставка *камень* и с първа съставка посесивно име, образувано със суфикс *-ски* – *Кюлха̀нския ка̀мень* (в разговорната реч доминиращият вариант е *Кюлха̀нск'ен ка̀мень*). Докато за МИ, чиято първа съставка е образувана със суфикс *-ов* или *-ив*, е нормална и обичайна употребата на нечленуваната форма (Отѝдаха на *Ду̀пчов ка̀мень*), то тези, чиято първа

съставка завършва на *-ски (-цки)*, се членуват, което навежда на мисълта, че тази наставка е, така да се каже, артиклогенна. А може би членуването в последния случай е свързано и със семантиката на МИ – ‘ниви над селото, в които има скали’, т.е. назовава конкретен обект в местността. Такава семантична мотивираност се открива и при членуването на МИ с втора съставка събирателното *камене* (*Бе̂̀лото ка̀мене* ‘местност с бял варовик’), както и на едночленното МИ *Ка̀меня* ‘плато от каменисти ниви’.

При членуването на чуждите имена (турски и гръцки) в смолянската топонимия се наблюдава следната закономерност – едноосновните са предимно членувани (*Авлѝето, Аге̂̀змото, Арало̂̀ка, Гъо̀ля, Дру̀ма, Инлюкя, Казо̂̀лката, Кайнарджо̂̀та, Кабо̂̀та, Карде̂̀лника, Кедѝкя, Куйтулу̀ка, Сар^{3}ка, Сечмѐка, Фазл^{3}ка, Чепелжѝка*), докато двуосновните са нечленувани (*Гюлльо̂̀кедѝк, Дерѝнкедѝк, Девѐбуру̀н, Имарѐт дерѐ, Касо̂̀мдере, Кара̀буру̀н, Кузу̀ятак, Са̀рбуру̀н, Сар^3 баба̀, Топа̀л кабо̂̀, Тюлю тепьо̂̀*).

Прави впечатление фактът, че във всички семантични групи МИ от ж.р., ед.ч., завършващи на *-о̂̀* (или на *-ьо̂̀* с придобита събирателна семантика), са членувани (*Брешнельо̂̀та, Кайнарджо̂̀та, Кабо̂̀та, Кашло̂̀та, Керамидьо̂̀та, Мирьо̂̀та*), а образуваните с наставки *-ца, -ица, -ийца* са нечленувани (*Веселѝнца, Карама̀нца, Делибрахо̂̀мица, Мо̀човица, Папратѝвица, Бу̀хлювица, Кире̂̀кица, Кочу̀квица, Кесарѝйца, Чуфаджѝйца*).

Що се отнася до членуването на МИ от м.р., ед.ч. – ***със запазен или изпаднал съгласен звук от членната морфема***, също може да се установи някаква закономерност, въпреки че наред с непълните членни форми (*Гро̀ба, Дабо̀ка, Во̂̀беля, Карто̂̀ла, Ло̀пуха, Пожа̀ра, Сла̀ника, Чифлѝкя, Фойна̀ка, Хле̂̀ва, Черко̀вния чу̀чур, Кюлха̀нския ка̀мень*) се срещат и пълни: *Грехото̂̀т, Дабо̂̀т, Дрено̂̀т, Лаго̂̀т, Гро̀бат, Гъо̀лчекат, Гриба̀чоският чу̀чур, Даме̂̀нският дол*. Оказва се, че в деветте групи от семантичната

[1] Вж. и топонима Шу̀лестен ка̀мък от Гюмюрджинско (Кирил Патриарх 1960: 94).

класификация на К. Канев местните имена с непълна членна форма са пет пъти повече от МИ с пълна членна форма. Единствено при МИ с ударение върху членната морфема се наблюдава предпочитание към пълната членна форма.

И така, забелязаните още от Г. Христов колебания по отношение на члена при топонимите – “да се явяват и членувани, и нечленувани”, особено “при съчетания от прилагателно и съществително” (Христов 1964: 62), в повечето случаи получават задоволително обяснение, когато се открие структурната или семантична мотивираност на членуваните и нечленуваните форми.

Не само местните имена, но и названията на всички географски обекти могат да се членуват[1] – морфологично явление, характерно за разговорната реч изобщо и придаващо на стила сниженост, просторечност, но в традиционните родопски говори обикновено без допълнителни стилистични нюанси[2]: Оште пѝ скȍпу шạ стàне ф *Еврòпạнạ* гà ѝдим; Трȅвạ дạ слȅдим *Еврòпạсạ*[3]; Прис Орȅхọвец сạ вървȅли нạх *Гᶟрциенạ*; Учѐнийе прàв’ехạ нạ *Рòж’ес* (тук членуваната форма *Рòж’ес* е синкопиран вариант на *Рòж’енạс*). В отделни случаи може да се потърси влиянието на контекстовия фактор ‘негативно емоционално-оценъчно отношение на говорещия към изказвания факт’ в комбинация с пространствения фактор (Ейнвà *Сòфиену* е кату грòп, кòйну ѝде, сạ ни˛врàштạ; вж. и приведения по-горе пример Оште пò скȍпу шạ стàне ф *Еврòпạнạ* гà ѝдим), но не е задължително членуваните форми на географските названия в родопските говори да изразяват някакъв емоционално-оценъчен нюанс и употребата им да е стилистично маркирана.

---

[1] Членувани географски собствени имена от говорите в западната част на Лозенградско привежда в своята публикация Н. Павлова, която не изключва определено съпътстващо влияние на гръцки и арумънски (Павлова 1999: 106-109).

[2] За разлика и от т.нар. македонски литературен език, където членуваните географски названия участват в създаването на определена емоционална атмосфера (Конески 1966: 146).

[3] В приложения текст от т.нар. помашки език в публикацията на А. Йоаниду и Кр. Вос (Йоаниду, Фос 2001: 246) е употребена членуваната форма Αβρόπες, но е възможно -ες да е падежно окончание под влияние на гръцкия език.

4.1.4. Названия на религиозни празници

Названията на църковните празници, които носят имената на светци, не се членуват: *Кустạдѝн, Светѝ Рахàнгел, Светà Летенѝйạ* и т.н. Названията на други празници като *Зàгув’ѐлкạ, Кòлạдạ, Влѝден’, Никỳл’ден’* също запазват архаичната си форма и обикновено не се членуват: Шạ си дòйде нạ *Влѝден’*; Зạỳтрạшник е *Зàгув’ѐлкạ*; Пу *Кòлạдạ* шạ сạ убàд’ạт, но могат да се срещнат и членувани форми, предимно в подложна употреба: Сàйạ гудѝнạ *Кòлạдạсạ* е бис˛сн’ѐк; *Влѝден’ес* е рàнọ сàйạ гудѝнạ; Зạ *Бạйрѐмạс* ли чѐрпи или зạ дрỳгу си; Гà сạ пàд’н’е между *Бạйрѐмạн*, трѐвạ курбạнл³к дạ дạдѐш; Да йогѝзди, мари, б’ѐла Мѝнка,/ да извàди, мари, на *Байрѐман...*[1] Членуваните форми в подложна употреба могат да се заменят със словосъчетание от показателно местоимение и нечленуваната форма на съществителното име (сàйạ Кòлạдạ, ейсòйе Влѝден’), а формите *Бạйрѐмạс* и *Бạйрѐмạн* означават в първия случай ‘който се празнува тия дни, сега’, а във втория – ‘по времето, когато се празнува’. Винаги членувано е названието на празника *Прошка* (Сирни Заговезни) – *Пỳстọв’ет’е*: Нạ *Пỳстọв’ет’е* сạ пỳфкạт ạцà.

4.1.5. Названия на вестници, списания, фабрики, фирми, организации, учреждения, важни исторически събития и др. символични названия (нови за говора)

Тенденцията за членуване на съществителните собствени имена се разпростира и върху новите за говора символични названия (когато са самостоятелно употребени, а не като приложения):

β названия на вестници и списания: Ейсвà *Трудȍс* нàй гу зѝмạт, бȍрже свȍршвạ; Дрỳгуш сạ абọнѝрạхме зạ списàнийетạ[2]. Ф шкàфън си

[1] Откъс от родопска народна песен от Ксантийско (аудиокасета със заглавие ΙΟΤΦΑΡΕ ΚΙΟΥΡΣΕ ΠΕΝΤΖΙΟΥΡΕΤ - ΠΟΜΑΚΙΚΑ ΤΡΑΓΟΥΔΙΑ).

[2] Морфемата *-та*, прибавена към съществително от ср.р., завършващо на *-е*, се схваща в традиционния говор като окончание за мн.ч., а не като членна морфема.

сид’ồт врỳт’ *Рọдòпине*, *Здрàв’ену*. Ейзгà *Дọмàшн’ес лечѝтел* е хỳбạф, ѝмạ хỳбạви рецèпти ф нèгạ;

β названия на фабрики: Рàпт’еше ф *Метàлхѝмạн*; Ф *Елѝцạсạ* плетồт зạ ѝзнọс;

β названия на магазини, ресторанти, барове: Кỳпи от *Мѝнину* (от Минимаркет) хл’ѐп; Кòл’у нàш ни излѝзạ от *Оàзисън*;

β названия на марка цигари: Чỳхте ли зạ цигàрисạ – *Вѝктọрън* шạ стàне двà л’ѐвạ (от “Виктори” с изпадане на краесловното *и* по аналогия с галените имена, завършващи на *-и*);

β названия на транспортни фирми и автобусни линии, пренесени метонимично върху названието на автобусите: С *Емѝлийенạ* пътỳвạ кàтạ нид’ѐл’ạ; *Алексạн* минòвạ прис сèлọ ф˛ дèв’ет’.

β названия на марка автомобили: Утишлѝ сạ с *ренòну*.

Среща се една интересна употреба на членувано символично название на вид найлонови чанти – преди години имаше торбички с надпис “Ну, погоди!” и впоследствие този надпис се превърна в символично име за назоваване на такива пазарски найлонови чанти: Дàй ми аднò *нỳ пагадѝ* (или само *пагадѝ*); Къдѐ тỳри *пагадѝтọ*.

Последователно се членуват с членните морфеми за ср.р. абревиатурите на партиите и организациите: *СДС-нọ, -сọ, -тọ; БСП-нọ, -сọ, -тọ; НДСВ-нọ,-сọ, -тọ; КНСБ-нọ, -сọ, -тọ* и др.

4.2. ЧЛЕНУВАНЕ НА СЪЩЕСТВИТЕЛНИТЕ НАРИЦАТЕЛНИ ИМЕНА

При членуването на съществителните ***нарицателни*** имена също се наблюдават някои интересни особености и различия в сравнение с книжовния език.

4.2.1. РОДНИНСКИ НАЗВАНИЯ (ЗА ОЗНАЧАВАНЕ НА КРЪВНО ИЛИ БРАЧНО РОДСТВО)

Съществителните нарицателни, с които говорещият назовава родителите си, не се членуват – както е и в книжовния език, но в говора съществуват повече лексеми за назоваване на майката и бащата[1]: *Мàйкạ* хòд’еш’е чȍстиш у т’ȅх; Еца хи е билò дрàгọ нạ *мàмạ*; Тугàвạ утѝдạхме у *тàткạ*; *Т’ȅт’у* ут мỳт’ек е тȍрнạл нạ курбѐт’; *Бубàйку* бе кạбàдạйлийе; *Мàйкạ* йе умрȅлạ рàну, пък *бубàйку* пò сѐт’н’е.

Лексемите *т’ȅт’у* и *бубàйку* се употребяват предимно от възрастните.

Съществителното *баща* (= *моя(т) баща*) винаги се членува: *Бạштàтạ* дọнѝсạшạ уд̦ Белọмòриетọ бȅлạ рѝбạ.

В нецензурни изрази съществителните *мама* и *майка* (*майна*) се употребяват както в определена, така и в неопределена форма: *Мàмạтạ* му рạскạтàхạ; *Мàмạ* му стàрạ; *Мàйкạ* ти шạ ...; *Мàйнạтạ* ти.

Другите роднински названия, които означават близки родственици на говорещия (*бàбạ, д’ȅдọ, лѐл’е, кạлѐкọ* ‘съпруг на лелята’, *чѝчạ* ‘стринка’, *стрѝку* ‘чичо’, *(в)ỳйкọ, учинàйкạ* ‘вуйна’*, бàт’у, кàкạ*), се употребяват нечленувани: Зạ *бàбạ* гàту тạ бе пòсну; *Кạлѐкọ* ги е прọвòдил; Нòси млòгу здрàве нạ *чѝчạ*; *Учинàйкạ* нѐмạ дạ мòже дạ дòйде; Зạбурѝх дạ сạ òбạд’ạ нạ *кàкạ*. От по-младите се използват лексемите *чичо* и *стринка*, *вуйчо* и *вуйна*, но също в неопределената им форма. Когато съществителните *бàбạ* и *д’ȅдọ* са употребени със значение ‘родителите на съпруга или на съпругата’,

[1] Вж. и примерите, които дава А. Н. Соболев в изследването на широколъшкия говор (Соболев 2001: 57).

могат да бъдат членувани: Мѐтнạлạ сạ е нạ *бàбạтạ(-сạ)*; *Д’ѐ̀дọтọ(-сọ)* е свạрѝл хỳбạвạ рạкѝйạ.

При означаване на свой съпруг или съпруга, син или дъщеря, снаха или зет, брат или сестра се използват определените форми на съществителните предимно с морфемен показател *-с* или *-т*: *Женàсạ* (мỳйесạ женà) е бọлнàвạ; Нạ *мъжỏс* (мỳйес мỏш, мỳйесу мỏску) е сѐстрạ; И *синỏс* и *дъштерỏсạ* сạ жѐнени; Ни мỳгạм дạ сạ ỳплạчạ ут *снạхỏсạ*; Ейсвà е нạ *брàтạ* (или нạ *бубàмулуту*). Когато е налице пространствена или времева отдалеченост на визираното лице, се употребяват членуваните форми с елемент *-н*, т.е. притежателната семантика се неутрализира като релевантен признак: И *син³н* слỳшạ и йà слỳшạм; *Син³н* рàбътеше ф текстѝлън.

Всички тези роднински названия могат да бъдат употребени заедно с пълните членувани форми на притежателните местоимения (мỳйетạ мàйкạ, мỳйе(т) д’ѐ̀дọ, мỳйетạ лѐл’е, мỳт вỳйку), но не и с кратките форми. За разлика от книжовния език за традиционните централни родопски говори не е характерна употребата на словосъчетание от роднинско название и кратка местоименна форма за 1 л. ед. и мн.ч., а в златоградския и в хвойненския говор такива примери се срещат: *Мъж³н ми* йе в зем’³нạ, син³н мạ не пуглѐвạше и тỳ ѝч; на *сестр³нạ ми* йе; *мъж³ ми* тат³рка кулàта; *Син³ ми* дукàрạ към двàйс’е куб’ѝка дървà[1]. Интерес представляват първите два примера от златоградския говор заради употребата на член *-н* въпреки притежателната семантика на визираните лица (*мъж³н ми, сестр³нạ ми*), а при съществителното *син³н* в първия пример притежателната семантика не е маркирана нито с членната морфема за близка определеност, нито с местоименна форма.

Когато говорещият обозначава родителите или близките роднини на събеседника или на други конкретни лица, тези съществителни също обикновено не се членуват: Буднỏш *тàтку* ти лу избрỳси нѐ̀ку...; Ни жѐни

са̣ за̣ра̣ди *ма̀йка̣* му; Оти и *ма̀йка̣* хи е са̣мѝчка̣; Бѐл’ки да̣ ни здѝ з˛ *ба̀ба̣* хи, а̣ми да̣ си вървѝ на̣х *ма̀йка̣* хи; Га̀ гл’о̏да̣ *ба̀т’у* ти пу му̀тницисạ ка̣ко̀ е... Изключение правят роднинските названия на *съпруг* и *съпруга, дъщеря* и *син, снаха и зет*, които се членуват предимно с член *-н*: *Ма̣жо̏н* хи е̏ца̣ пиѐ; Нѐга̣ гу ним’е̏, та̣ гу да̀да̣х на̣ *жена̀на̣* му; Ни гл’о̏да̣ гу *дъштеро̏на̣* му; на̣ *сино̏с*[2] е па̀дна̣лу; Та̀ *дъштеро̏на̣* ма̣ха̣но̀ва̣, та̣ нѐ чу̏здуну; *Сна̣хо̏на̣* ти е нѐ ту̀ва̣шна̣, нѐли?; Еца̣ са̣ фа̀л’ет ут *зо̏т’ен*.

За разлика от книжовния език в централния родопски диалект не е възможна неопределената форма на съществителните *жена ‘съпруга’, дъщеря, снаха и зет* (*ми, ти, му, ѝ*)[3]. При съществителните *брат* и *сестра* (не свои, а чужди) се срещат както членувани, така и нечленувани форми: Ни сѝ е ви̇̀д’ва̣л ни *сѐстра̣на̣*, ни *бра̀тън*; Са̣с *сѐстра̣* му беха̣ дру̏шки. По отношение на роднинското название *брат* се предпочита комбинирането му с пълна, а не с кратка притежателноместоименна форма.

Примерите, които А. Соболев дава за членувани съществителни, с които говорещият обозначава родителите на други лица, са некоректни, тъй като в тези случаи става дума не за индивидуална, а за генерична определеност (вж. Соболев 2001: 58) – майката и бащата изобщо в дадени ситуации, а не като родители на конкретни, определени лица. Така че в този смисъл не може да се търси разлика в значението на определените и неопределените форми на роднинските названия – че неопределените означават свои, а определените – чужди родственици. Но се открива друга закономерност в случаите на индивидуална определеност – нечленуваните съществителни, означаващи родителите и близките родственици на други

---

[1] Последните два примера са взети от Керемидчиева 1993: 160.

[2] Тук употребата на член *-с* е мотивирана от разграничаването по близост/отдалеченост – от контекста се разбира, че дъщерята е в града, а синът е в селото.

[3] Тук също, както при собствените лични имена, може да се търси влиянието на гръцкия език, в който роднинските названия от посочения тип се членуват. Отбелязаната тенденция към разширяване на членуването при тези названия в българския и румънския (вж. Асенова 1989: 101; Харалампиев 2000: 185) в родопските говори е обхванала повече случаи – не само посочените *мъжът ми, синът ми.*

конкретни лица, задължително се комбинират с кратка притежателноместоименна форма, докато нечленуваните съществителни, означаващи родителите и близките родственици на говорещото лице, не се придружават от кратка притежателноместоименна форма (конструкции от типа *майка ми, брат ми, чичо ми* звучат книжно и не са типични за традиционния родопски говор). Членуваните съществителни, с които говорещият означава свои близки, в смолянския говор се употребяват самостоятелно или в комбинация с пълна притежателна местоименна форма (*мạжồс, мòс мồш; синồс, мòс сѝн*), докато във хвойненския говор наред със самостоятелната употреба се среща и комбинация с кратка притежателна местоименна форма: Дàдах на *син^{3}т* к^{3}штата...; *Син^3 ми* дукàра към двàйс’е куб’ѝка дървà; *Мъж’ет ми* б’е пò суханàф[1].

Субстантивирани прилагателни в множествено число с функция на роднински названия, които са характерни за книжовния език (от типа *бабини, дядови, чичови*), в традиционния родопски говор не се срещат. Със същата функция се употребяват съществителни в мн.ч., образувани със суфикси *-инцꭒи* и *-овцꭒи* – те са нечленувани и са във формата за именителен, родителен или местен падеж: *Бàбинцꭒи* ни сồ духòдạли скòрọ; Ф сồптạ сме кàнени у *стрѝкуфцꭒạх* нạ гòсте. Подобни примери дава и Ст. Кабасанов от говора на с. Момчиловци, Смолянско: ọт *вѝйкọфцꭒêх* ѝмạ пѝсмọ; бạѝрạн ни йе нạ ạднò с *лèлинцꭒêх* (Кабасанов 1956:39). Поради упадъка на падежната система, обхванал и традиционните говори, тези форми все по-рядко се срещат, и то само в речта на по-възрастните.

Винаги членувано е съществителното нарицателно за назоваване на починалите родственици: *душèт’е* – Шạ рạздàвạм’е ф сồптạ зạ *душèт’е*; *Душèт’е* си ни пумàгạт, дạ знàиш.

[1] Последните примери са взети от Керемидчиева 1993: 159-160. За разлика от родопските говори в някои мизийски и мизийско-балкански диалекти тези роднински имена се употребяват нечленувани и се придружават задължително от кратки местоименни форми: *син ми, брат ми, мъш ми, жина му* и др. (Кочев 1969: 55; Неделчев 1995: 105).

4.2.2. НАЗВАНИЯ НА ЛИЦА СПОРЕД СЕЛИЩНИЯ ИМ ПРОИЗХОД

Съществителните нарицателни имена в мн.ч., с които се назовават лица според селищния им произход, най-често се употребяват нечленувани: *Вѝйуфц̣и* вѝкạт кинà; *Стòйкенци* дỳмạт ȅцạ зạвѝтọ; *Вàрненци* и *бургạзлѝи* сạ ȅцạ хỳбạви л’ỳде, пък *сọфийàнцисạ* дèсу духòдạт сạ ạднѝ кибàр’ê. В последния пример членуваната форма е със значение ‘катафорична определеност’, т.е. текстовата идентификация се осъществява от следходния контекст, съдържащ конкретизиращо подчинено определително изречение, докато нечленуваните форми означават по принцип представителите на съответното селище.

4.2.3. НАЗВАНИЯ НА ЧАСТИТЕ НА ТЯЛОТО

Названията на частите на човешкото тяло обикновено се членуват: Êцạ мạ бọлѝ *глạвȍсạ* ут фчèрạ (но и *Глàвạ* ли тạ бọлѝ сѝно мòй... – нар. песен, както и в съчетание с показателно местоимение: Ейнạкàф *глàвạ* мạ йê йȅснạлạ); *Ръкѝне* му бехạ бạбурȇсạли, пък *нọгѝне* му бехạ лèт студèни (но: Нив’ȅстạнạ л’ỳби *рȍкạ* нạ бàбạнạ и д’ȅдọнọ – словосъчетанието *л’ỳби рȍкạ* се схваща като фразеологизирано, затова съществителното не се членува, подобно на адвербиализираните форми òтръки, нàръки, нàноги. Когато говорещият визира части на своето тяло, обичайна е употребата на член *-с*, който придобива нюанс на притежателна семантика, но в много народни песни се среща член *-н* вместо очаквана и обичайна употреба на член *-с* (от *сърцено* ми е; за тебе кỳтем *снàгана* – вж. гл. 1, 1.3.3.).

4.2.4. НАЗВАНИЯ НА ДНИТЕ НА СЕДМИЦАТА

Докато в книжовния език названията на дните на седмицата не се членуват, в родопските говори са често употребими и членуваните форми[1]: Кòл’уву щạ нòсим нạх чȍрквạнạ фạф *сȍптạнạ*; Ф *сȍптạнạ* йе сèд’ми, нạ òсми йе, *нид’ȅл’енạ*; Зàгув’ȅлкạ йе слет св’етѝ Тọмà ф *сȍбутạнạ*. Във

всички тези случаи се има предвид точно определен и ситуиран ден в календара, така че членуваните форми подсилват и подчертават идентификацията (не коя да е събота, а в случая на седмо число или тази след “Св. Тома”). В примера Убȁждạ сạ пу двȁш ф *нид’ȅл’етạ* членуваното съществително е със значение ‘седмица’, а не ‘ден от седмицата’ – идентификацията е въз основа на повторяемост (всяка седмица).

4.2.5. Названия на годишните времена

Членуването на названията на годишните времена в традиционните родопски говори е в зависимост от синтактичната им функция в изречението (вж. по-подробно гл. 5, 5.6.). В подложна употреба се членуват, както и в книжовния език, но с една от трите членни форми: Сȁйе гọдѝнạ *л’ȅтусу* б’еше ȅцạ дạждȍвнọ, пък *зѝмạсạ* бис̡ сн’ȅк; Ейнȁйе гọдѝнạ *прȍл’етуну* б’еше студѐну, тạ к³сну с’ȅхме патѐрạнạ. Във функция на обстоятелствено пояснение за време се употребяват адвербиализираните неопределени форми на съществителните, образувани суфиксално или композиционно: зимȍскạ (= през зимата), прọлѐт’кạ (= през пролетта, напролет), л’ȅтọскạ (= през лятото), пȍдзим’е (= през есента, наесен), както и членуваните форми на безпредложно свързаните съществителни: Д’ȕниви листȁ дạ збȕрạте *л’ȅтọсọ*; Шạ искȁрạм’е н’ȅкạк *зимȍсạ*. Възможна е и предложната им употреба, но предимно в речта на младото и средното поколение – тогава след предлога *през* се използват определените форми на съществителните: Приз *л’ȅтọтọ* и приз *зѝмạтạ* дọхȍдạт нȁй мнȍгọ турѝсти.

От представените дотук данни става ясно, че членуването в родопските говори обхваща всички лексико-граматични разреди на съществителните имена – дори тези, които в книжовния език имат само неопределена форма,

---

[1] К. Костов отбелязва, че названията на седмичните дни “диалектно и говорно могат да се употребят в членувана форма, за да изразят наречия за време” (Костов 1976: 305).

и е налице тенденция към разширяване на процеса и по отношение на новите за говора названия.

Глава 5.

ЧЛЕНУВАНЕ НА СЪЩЕСТВИТЕЛНИТЕ ИМЕНА В РОДОПСКИТЕ ГОВОРИ

(СИНТАКТИЧЕН АСПЕКТ)

Членуването на имената е мотивирано от контекста или от ситуацията на общуване, но то е свързано и със синтактичните условия, с функцията на имената в изречението. Още повече "членът, макар и да се схваща сега като морфологична категория, генетично той най-напред е синтактично явление" (Гълъбов 1950: 188). Подробно членуването на съществителните имена като части на изречението в книжовния език е представено от Ст. Стоянов (Стоянов 1980: 34-117) и от Т. Шамрай (Шамрай 1989: 52-85), като в първото изследване описанието върви по посока от формата към съдържанието, а във второто въпросът е разгледан в светлината на референтната теория, отчитаща осъзнатата мотивираност при използването на членуваните и нечленуваните форми от определени езикови и извънезикови фактори. Отделни страни на тази проблематика като например членуването на генерично употребения подлог, употребата на членувани съществителни имена с функция на обстоятелствени пояснения за време или звателната им употреба като обръщения са разработени от Св. Иванчев (Иванчев 1955: 271-278; 1967: 61-64), И. Гълъбов (Гълъбов 1962: 109-110), М. Сл. Младенов (Младенов 1966: 355-359), К. Костов (Костов 1976: 303-310). Св. Иванчев прави наблюдения върху употребата на члена в българския език във връзка със синтактичната теория за актуалното деление на изречението (Иванчев 1957: 499-524), търсейки зависимостта на членуването на имената от функционирането им като части на изречението в състава на неговата експозиция (основа) или кулминация (ядка).

Тройното членуване в синтактичен аспект е представено, макар и бегло, а на места и невярно, с кратки опримерени отговори по

предварително съставен въпросник, единствено в изследването на А. Н. Соболев върху широкольшкия говор (Соболев 2001: 61-74).

Следвайки предложения от Ст. Стоянов модел при представяне на членуването на съществителните имена като части на изречението в книжовния език (цит. съч.: 34-117), при изследването на тройното членуване на съществителните имена в родопските говори в синтактичен аспект използваме адаптирано и някои от концепциите на референтната и на семантичната теория за категорията определеност/неопределеност, чиито кванторни значения се проявяват на равнището на цялостната структура на изречението (вж. Косеска-Тошева, Гаргов 1990: 33 и сл.). В този смисъл отчитаме не само семантиката на съществителните имена, но и наличието на различни местоименни и адвербиални форми като части на изречението и влиянието им за предпочитането на един или друг определителен член. Все пак индуктивният метод, който според Ст. Стоянов е единствено правилният метод за разкриване на "закономерностите при употребата на определителния член в българския език, а и във всеки друг език" (Стоянов 1979: 39) дава възможност чрез описанието и класификацията на езиковите факти да се установят и закономерностите, които определят тройното членуване в родопските говори. Структурираме по същия начин изложението на въпроса за тройното членуване на съществителните имена в родопските говори в синтактичен аспект, като добавяме на места и нови подточки:

5.1. ЧЛЕНУВАНЕ НА СЪЩЕСТВИТЕЛНИТЕ ИМЕНА КАТО ПОДЛОЗИ В ИЗРЕЧЕНИЯТА

β **СЪЩЕСТВИТЕЛНОТО ПОДЛОГ Е ПРИ СПОМАГАТЕЛНИЯ ГЛАГОЛ *СЪМ***

Независимо дали на лицето или предмета, означен със съществителното подлог, се приписва белег, качество, свойство, или понятията, означени със съществителното подлог и сказуемното име, са във видово-родово отношение помежду си, както и в книжовния език

съществителното подлог винаги се членува, но с една от трите членни морфеми в зависимост от основните ситуационни фактори, влияещи върху избора на една от тях: *Сенòсу* е чѝстọ сỳхọ; *Свàдбạтạ* бе йѐцạ гул’ѐмạ; *Мạжȍн* хи е сạрạхòш; *Гàйдạсạ* йе кạпрѝзạн инструмѐнт; *Клѝнът* е рọдòпскọ йѐстийе; *Кọч’ѐн’ен* йе рạстѐние, зеленчỳк. В последните примери членуваните форми имат обобщаващо (генерализиращо) значение според концепцията на Ст. Стоянов (от типа *Орелът е птица*), а от гледна точка на семантичната теория за категорията определеност/неопределеност те са с кванторно значение за всеобщност и са “неопределени” (вж. Косеска-Тошева 1990: 11).

За разлика от книжовния език в родопските говори съществителните собствени имена във функция на подлог могат да бъдат както нечленувани, така и членувани: Вѝкạт *Вạсѝл’ен* ни утрạзнѐва; *Росѝцата* àли си дошлàла?; *Сàвọсọ* лѝл’ех рòбạ сѝлум вạрвѝ; *Бạрòнạ* цàлạ нȍш е лàл; Ейнвà *Сòфиену* е кату грòп, кòйну ѝде, сạ ни˛врàштạ; Сàйạ гудѝнạ *Кòлạдạсạ* е бис˛сн’ѐк; *Вѝктọрън* шạ стàне двà л’ѐвạ (вж. гл. 4, 4.1.).

Не се членуват съществителните нарицателни, с които говорещият назовава своите родители или роднини, както и родителите или близките роднини на събеседника или на други конкретни лица. Неопределената форма на съществителното е придружена от кратка притежателноместоименна форма, когато се назовават родителите или роднини не на говорещия, а на други лица: *Мàйкạ хи* е сạмѝчкạ (= нейната майка); *Бубàйку* йе жѝф (= моят баща); *Лѐл’ạ* е вдọвѝцạ (= моята леля); *Чѝчọ хми* бе чọрбạжѝйе (= техният чичо). За разлика от книжовния език в централния родопски диалект не е възможна употребата на неопределената форма на съществителните *жена ‘съпруга’* и *дъщеря* (*ми, ти, му, ѝ*) – те винаги са членувани: Дàдạх гу нạ *женàнạ* му (= жена му); *Дъштерȍнạ* хи (= дъщеря ѝ) е йѐцạ кàмạтнạ; Акọ йе нѐ *дȍштерạсạ* (= дъщеря ми), ни знàм кạквò шạ прàв’ем.

При съществителното *човек – чил’ѐк* във функция на подлог покрай членуваната (*Чил’ѐкạн* йе бѝлạн) се среща и нечленуваната форма (*Чил’ѐк* йе кạѝл’ дạ си плạтѝ). В първия случай е налице индивидуална определеност, визира се конкретно лице, докато във втория случай неопределената форма на съществителното има обобщаваща семантика за всички лица изобщо. Както отбелязва Св. Иванчев, в изреченията с подлог *човек* от типа *Човек е доволен (че се е отървал)* съществителното “в значителна степен се е граматикализувало и се доближава по употреба до немското *man* и френското *on*” (Иванчев 1957: 506). Възможна е употребата и на членуваната форма на това съществително в неактуален контекст, като се предпочита генеричният член *-ạс*, тъй като и говорещият се приобщава към изразеното обобщено-лично значение: *Чил’ѐкạс* йе гѝспọд’увạ нàпрạвạ.

Като изключение неопределена форма на името в служба на подлог откриваме и в следния пример: *Мỏску* си йе пѝ дрỳчкạ рàбутạ – в случая субстантивираното прилагателно има функция на подчинено подложно изречение в сложното съставно *Да си мъж (когато си мъж) е по-друга работа*.

β **СЪЩЕСТВИТЕЛНОТО ПОДЛОГ Е ПРИ ГЛАГОЛИ СЪС ЗНАЧЕНИЕ *ИЗГЛЕЖДАМ, ПОКАЗВАМ СЕ, ОКАЗВАМ СЕ* И ДР. С ИЗБЛЕДНЯЛА СЕМАНТИКА**

Както и в книжовния език съществителните подлози в този тип изречения са винаги членувани, с изключение на съществителните роднински названия, които не се членуват и в родопските говори (вж. по-горе): *Кàрạнесу* му сạ гл’ỏдạ л’ỏсну (но: *Мàйкạ* ми сạ гл’ỏдạ ọтпàднạлạ); *Жѐнине* му сạ стѝрихạ йѐцạ устạр’ѐли (но: *Вỳйкọ* ми сạ стѝри притеснѐн); *Сѝпственикạн* излѐл чил’ѐчен, рạзбрàн.

β **СЪЩЕСТВИТЕЛНОТО ПОДЛОГ Е ПРИ ГЛАГОЛИ СЪС ЗНАЧЕНИЕ *КАЗВАМ СЕ, НАРИЧАМ СЕ***

И в този тип изречения съществителните подлози са винаги членувани, с изключение на разгледаните по-горе съществителни роднински названия: *Д’ѐтесу* сạ звѐ Никọлàй, нạ д’ѐдạ му е кȍрстену (но: *Бàт’у* сạ звѐ Никọлàй); *М’ѐстуну* сạ звѐ Кạрàпạхȕн’уф кедùк; *Сòпственикạн* сạ вùкạ Йàнкọф; И *дъштерȍнạ* му сạ кàзвạ Сùйкạ, и *снạхȍнạ* му сạ кàзвạ Сùйкạ – в книжовния език тези роднински названия в такъв тип изречения не се членуват (*дъщеря му*, *снаха му*).

β **СЪЩЕСТВИТЕЛНОТО ПОДЛОГ Е ПРИ ПРЕХОДНИ ГЛАГОЛИ**

Когато съществителното подлог е основа или експозиция (по терминологията на Св. Иванчев), то се членува и в родопските говори, а когато е ядка (кулминация) не се членува: *Дȅт’ену* е путпàлилу плȅвн’енạ и *Дȅт’е* е путпàлилу плȅвн’енạ.

Във фразеологични съчетания съществителните имена в служба на подлози са обикновено нечленувани: *Брàт* брàтạ ни хрàни, ала тишкò кòйтọ гọ нèмạ; *Оснọвạ* вȍтạк нạхòдạ; *Гȍс* глàвạ изùдạ. Такива изречения, както отбелязва Т. Шамрай, “съдържат описания на обобщен човешки опит” и “са характеристики на действителността от различни гледни точки” (Шамрай 1989: 67).

Съществителното *човек* с обобщаващо значение във функция на подлог при преходен глагол се употребява нечленувано: *Чил’ѐк* ни знàе кạквò шạ му дòйде нàглạвạ. Ако съществителното подлог в това изречение се членува, особено с *-ạс* или *-ạн*, то ще придобие индивидуална определеност и ще визира определен конкретен човек. Ако е налице противопоставяне или съпоставяне с друг род обекти, тогава съществителното *човек* се членува: *Хạйвàнинạс* ùмạ кòзинạ, пък *чил’ѐкạс* нèмạ, зạтвà му йе студèнọ.

Съществителното *господ* в тази позиция също не се членува: *Гòспọт’* дạ чȕвạ и брàни; Дạ ни˛ дàвạ *гòспọт’* нùкọму; Дạнò˛ нạ *гòспọтчạк* пọмȕлвạ; *Гòспọ˛* дạ˛ гọ прọстù.

Съществителното *черква – чо̏ркваַ* във функция на подлог не се членува във фразеологизирания израз *чо̏ркваַ даַ пу̀сн’е* ‘хората да излязат от църквата след литургията’: То̀ шаַ даַ йе *чо̏ркваַ* га̀ пу̀сн’е фаַф дваַна̀йси.

β **СЪЩЕСТВИТЕЛНОТО ПОДЛОГ Е ПРИ НЕПРЕХОДНИ ГЛАГОЛИ (ОБИКНОВЕНИ И ВЪЗВРАТНИ)**

И при непреходните, както и при преходните глаголи членуването на съществителното подлог е в зависимост от това, дали то е основа, т.е. даден, познат, определен обект[1] или е ядка, т.е. неизвестен, непознат, неопределен обект.

До̀ктоַраַн хо̀ди и пу ко̏штисаַ. *Проַс’е̏к* хо̀ди пу ко̏штисаַ.

В поговорки и сентенции съществителните подлози са предимно нечленувани: *Йу̀м* са збу̀ра дурдѐ съ жу̀ф[2]; *Че̏н* саַ͜ во̏рзваַ наַ͜ еркѝч’, нѐ наַ͜ паршнѝчевоַ йе̏ре. Тук нечленуваните форми на съществителните в подложна позиция са мотивирани и от възвратните глаголни форми, означаващи неактуални действия. Във фразеологични словосъчетания с преносно значение се срещат както членувани, така и нечленувани форми на съществителното подлог: Ни͜изво̏рв’е му *лаַфо̏т* (ра̀бутаַтаַ) ‘не му струва приказката (работата)’; *ла̀ф* саַ стру̀саַ ‘става това, което се говори’. В народните песни също често се срещат нечленувани съществителни подлози: *Ро̀шкоַв’е* ми саַ наַл’е̏хаַ, *ноַжѝнки* ми оַтмаַл’е̏хаַ, *аַло̏ци* ми утежа̀хаַ[3].

Съществителното *човек* с обобщаващо значение във функция на подлог при непреходен глагол може да се употреби както с член, така и без член: *Чил’е̏каַс* йе ут зѐм’е изл’е̏л и ф зѐм’е шаַ фл’езѐ; *Чил’е̏к* йе ут зѐм’е изл’е̏л и ф зѐм’е шаַ фл’езѐ.

β **СЪЩЕСТВИТЕЛНОТО ПОДЛОГ КАТО НАЗВАНИЕ НА ПРИРОДНО ЯВЛЕНИЕ (ДЪЖД, СНЯГ, ГРАД, СЛАНА) ПРИ ЛИЧНИ ГЛАГОЛИ**

---

1 От гледна точка на семантичната теория, когато номиналната фраза в позиция на подлог означава единичен предмет или множество, задължително се членува (Косеска-Тошева 1990: 11).
2 Примерът е взет от Калайджиев 1947: 216.
3 Примерът е от "Карагьозовата песен", свързана със сватбения обичай *годеш* (Канев 1975: 633).

В този случай съществителното обикновено е след глагола и не се членува:

Зa̦лѝт’а̀ *дȍш*; Мушѝ *сн’ѐк*; Извѝ са̦ (а̦дѝн) *буенàк*; Пàднa̦лa̦ йе *слàнa̦*.

Среща се и членувана употреба: *Дъждȍ* ни͜ спрѐ цàлa̦ нȍш; Агà пàдне *снегȍ*, тугàвa̦ духòдa̦т. Във втория пример се има предвид или първият сняг, или очакваният, предстоящ сняг, което мотивира употребата на членуваната форма.

β СЪЩЕСТВИТЕЛНОТО Е НОМИНАТИВНО ИЗРЕЧЕНИЕ ИЛИ ОСНОВНА ЧАСТ НА ТАКОВА ИЗРЕЧЕНИЕ

При лаконично описание както и в книжовния език съществителните номинативни изречения или основна част на такива изречения се употребяват предимно нечленувани, тъй като характеризират ситуацията:

Плa̦шѝлкa̦тa̦ прo̦ỳчих кa̦квà йе. Адѝн кȍрс а̦йс³й зa̦кувàн д’вè дървè. *Л’ѐл’кa̦* тỳрa̦нa̦ зa̦ глàвa̦. *Л’ѐл’кa̦нa̦* зa̦бỳленa̦ с кȍрпa̦. *Сукмàн* нa̦дѐнa̦т чѝчин Ел’кин. *Сукмàн* зa̦пàсa̦н с мин’дѝл’ стàр.

В този откъс пред нечленуваните форми на съществителните *сукмàн* и *л’ѐл’кa̦* (‘кратуна’) може да се употреби числителното *един, една* с неопределителна функция. Членуваната форма *л’ѐл’кa̦нa̦* е контекстово обусловена и е със значение ‘анафорична определеност’.

В приветствия и благопожелания: Честѝтa̦ ви *рàдo̦с* (но в глаголно изречение – Дà ви е честѝтa̦ *нив’ѐстa̦тa̦*; Дa̦ ти е жѝвo̦ *йỳм’ету*[1]).

При израз на съчувствие: Лѝл’ех *сиро̦мàх*; Лѝл’ех *кa̦рȍпин*, но: Лѝл’ех *рòбa̦*.

β СЪЩЕСТВИТЕЛНОТО ДУБЛИРА ЛИЧНО ИЛИ ПОКАЗАТЕЛНО МЕСТОИМЕНИЕ В ПОЗИЦИЯ НА ПОДЛОГ

Съществителното, което дублира лично или показателно местоимение в позиция на подлог, е винаги членувано с една от трите членни морфеми.

[1] За разлика от т.нар. македонски литературен език, където и в глаголните изрази благословии съществителните не се членуват – *Да ти је жив татко, мајка, братја* (Конески 1966: 149).

Когато личното местоимение е в 1 л., ед. или мн.ч., дублиращото съществително име се членува с член *-с*: Йѐ *будалàса* да сѐдем кàта вѐчер да͜гọ͜чѐ̑кам пийѐ̑н[1]; Нѝйе *жѐнисạ* см'е накàзạни ọт Гòспуд'ạ. Тъй като във втория пример е налице генерична определеност (не конкретни жени, а жените изобщо), възможна е и употребата на член *-т*: Нѝйе *жѐните*...

При второлично местоимение дублиращото съществително име се членува предимно с член *-т*: Вѐе *д'улгѐрете* гọлѐ̑ми парѝ зѝмате[2]; Вѝйе *мạжѝрạт'е* сạ збѝрạт'е кàтạ гọдѝнạ нạ мухạбѐт'. Когато визираните обекти са в полезрението на говорещия, обичайна и нормална е употребата на член *-с*: Вѝйе *рọднѝнисạ* трѐ̑вạ дạ ѝдит'е.

Ако личното местоимение е в 3 л., ед. или мн.ч., дублиращото съществително име може да се членува и с трите членни морфеми в зависимост от ситуативните фактори: Тà *снạхò̑нạ* йе ни вѝд'вạ (= нейната снаха); Тò *дѐ̑т'есọ* йе нѐ глàднọ (= това дете, нашето дете); Тò *òгạн'ет* йе͜нѐ за͜наблѝжене[3] (= огъня изобщо); Тѐ *кọмшѝйесạ* ѐ̑цạ му пọмàгạт (= тези тук комшии); Тѐ *пò̑т'ув'ес'е* сạ ейзгà исчѝст'ени (= пътищата в региона, нашите пътища – пространствената близост се съчетава с известна притежателна семантика); Тѐ *сѐстрине* хи чò̑стиш духòдạт (= нейните сестри). Местоимението *тò* се е десемантизирало и се е превърнало във въвеждаща частица независимо от рода на употребеното след него съществително.

Когато съществителното дублира показателно местоимение с елемент *-с*, то се членува с член *-с*: Ейсѐ̑йе *прихọдàн'есạ* сạ нạпò̑л'нили сѐлусу; Ейсвà *Дàнạсạ* зò̑ дạ си гъл'чѝ хѝбạву; когато показателното местоимение е с елемент *-н*, дублиращото съществително се членува с член *-н*: Ейнòйе *сọфийѐ̑нецạн* дọхòдạл ли е уттàм сѐт'н'е; Ейнвà *лѐпенкин'е* и нѝштọ тạ си йе ạднò; Ейн'ѐ̑йе *стàрцин'е* фсѐ сạ нạ пѐйкạнạ; при

[1] Примерът е взет от Субашиев 1988: 131, А.1.
[2] Този пример също е от Субашиев 1988: 131, А.2.
[3] Примерът е от Субашиев 1988: 131, А.3.

показателно местоимение с елемент *-т* дублиращото съществително е членувано с член *-т*: Ейтѐйе *игрàчкит'е* сạ зạ исфȍрл'ен'е; Ейтвà *кулàцит'е* ни вȍрщạт.

5.2. Членуване на съществителните имена като допълнения в изреченията

β Преки допълнения

В зависимост от лексикалното значение на глагола сказуемо интерес представляват представените по-долу случаи.

Съществителното във функция на пряко допълнение се членува, когато е при префигиран глагол, означаващ, че глаголното действие засяга всички обекти или цялото количество от дадено вещество, т.е. налице е количествена определеност: Обрȕсил е *крȕшин'е*; Остȍргạлạ е *ливàдạнạ*; Обрàхм'е *фạсȕл'ạ*.

Съществителното пряко допълнение се членува и когато е при глагол, образуван с префикс *до-* и означаващ завършек на действие: Дọвȍршихạ *двạрȍ*; Остàнạхạ дạ дọберȍт *кọчѐн'ен*; Дọпѝсạ *пѝсмọтọ* и ọтѝде дạ гọ пȕсне.

Съществителното пряко допълнение не се членува, когато е при възвратен глагол от типа *бера си, вземам си, нося си*: Нạбрàхм'е си *шѝпки* зạ мạрмạлàт; Зȍх си *чọрạпọгàшник*; Нòсиш ли си *пишкѝр*? Ако се употребят определените форми на съществителните в последните два примера, те придобиват по-подчертана притежателна семантика (*своя чорапогащник, своя пешкир*).

Съществителното пряко допълнение при глаголите *имам* и *нямам* не се членува, когато е без пояснения (несъгласувано определение или подчинено определително изречение): Нѐмạт *децà*; Имạм *бọлѐшки*; Имạм'е *бòрч*. Когато съществителното се пояснява от несъгласувано определение или подчинено определително изречение, то може да се употреби както в членуваната, така и в нечленуваната форма: Имạм

бдл’кисạ ф̦плѐшкạсạ ọткȍл’е; Нѐмạм *пạрѝт’е*, дѐтọ ми трȅват зạ ремȍнтạ; Нимȅ *късмѐт’* дạ пọживѐ; Имạ *нạмерѐние* дạ ọстàн’е ȍшт’е н’ȅкạф дѐн’.

Съществителното пряко допълнение при безличните глаголи *има* и *няма* се употребява нечленувано, ако не се дублира чрез кратка винителна местоименна форма: Имạ *д’ецạ̀* нạ двȍрạн; И *д’ецạ̀сạ* ги ѝмạ ф̦спѝсạкạн; Нѐмạ *чилȅк* ф̦кȍштạнạ; Гà рọдѝх, *мạжȍс* гу ним’ȅ. Абстрактните съществителни при тези безлични глаголи се употребяват само в неопределената форма: Имạ *врȅм’е*; Нѐмạ *умȕт*; Нѐмạ *фạйдȍ*.

Съществителното, означаващо природно явление (дъжд, сняг, град), като пряко допълнение на безличен глагол не се членува: Цàлạ нȍш е литȅлу *дȍш*; Нạтрȕпạлу бе *снȅк* ду пȍйес; Скȍрọ ни̦ѐ литȅлу *грạдȕшкạ*.

Съществителното като вътрешно допълнение на еднокоренен непреходен глагол също не се членува[1]: *Мрàс* мрạзȍвạхм’е; *глàт’* глạд’ȍвạхм’е.

Във фразеологични словосъчетания с преносно значение съществителните преки допълнения са членувани[2]: Нạл’ȅгạй си *пạртàл’ет’е*; Пọдвѝ си *ọпàшкạнạ*; Стȍри си *устàтạ* ‘каза нещо от няма й как’; Зȍх си *умȕтạ* ‘изгубих надежда’. В някои от случаите възвратната частица изразява притежателна семантика (*своите парцали*, *своята опашка*). Когато обектът на притежание е название на част от тялото на глаголното лице и значението ‘неотделима принадлежност’ е изразено имплицитно, съществителните преки допълнения също се членуват, за разлика от книжовния език[3]: Отвȍри *ọчѝн’е*; Путсȕрнạлу е *нọгѝн’е*; Вȕрнạлạ е *нọсȍн*. В тези случаи определителният член е достатъчен маркер за изразяване на неотделима принадлежност, без да е необходимо

[1] Примерът, който дава А. Н. Соболев за такова съществително в членувана форма, не е коректен – *лошките* е умалително прилагателно, образувано от *лоши, -те*, и няма нищо общо с глагола *лъжа* (лȍжем) - вж. Соболев 2001: 66.

[2] Примерът за изпускане на члена във фразеологични съчетания у Соболев (цит. съч.: 66) отново е некоректен - *до гуша* не е пряко допълнение.

[3] За българския книжовен език са характерни имплицитните конструкции с нулев член – *прехапа устни, впери очи, вдигна ръка* (вж. Асенова 2003: 8).

използването на притежателна местоименна форма. Имплицитното изразяване на неотделима принадлежност може да стане и чрез трите членни морфеми: вдѝгạм *ọчѝс'е*, вдѝгạш *ọчѝт'е*, вдѝгạ *ọчѝн'е*.

β **Непреки допълнения**

При непреходни глаголи, когато непреките допълнения са изразени с повтарящи се съществителни, предложно свързани чрез предлозите ***от – на, от – в***, тези съществителни не се членуват: Хо̀д'ет ọт˛ *мạхạло̏* нạ˛ *мạхạло̏* дạ сурва̀кạт; Флѝзạхạ ọт˛ *ко̏штạ* ф˛ *ко̏штạ*.

Съществителните като дателни допълнения са предимно в определената форма: Ка̀рạ сạ нạ *децàнạ*, чи˛ни˛слу̀шạт; Чу̀д'ет˛му˛сạ нạ˛*ак³лạн*; Адо̀свạ˛сạ нạ˛*т'еб'ее̏т'ен*˛ му; Пọма̀гạт нạ˛ *д'ецà* и *стàрци*.

При преходни глаголи съществителните, употребени в обектни партитивни конструкции, са винаги членувани[1]: Учо̏кạ си ут *хле̏бạ* ạдѝн кọма̀т'; Откъцạ̀й си ọт *крỳшạнạ*; Зо̏ми си ут *ạпрàцисạ*.

В родопските говори вместо предлозите ***към*** и ***при*** пред съществителното непряк обект се използва характерният предлог ***нạх***, като съществителното след него винаги се членува, защото означава конкретно лице: Вѝделạ нев'àстạнạ и утишл³ нạх˛ *пạш³нạ*; Прувòдили гу нạх˛ *кạл'мàнạнạ*.

Понякога се среща членувана вместо обичайна нечленувана форма на съществителното непряко допълнение: Гà тạ булѝ з³п, зàлушкạ хлѐп шạ нạтọпѝш със *сọлт³н*, тạ шạ мỳшн'иш ф дỳпкạнạ. В случая употребата на членуваната форма *сọлт³н* е немотивирана, тъй като действието е в неактуален контекст и непрекият обект в случая би трябвало да е с неопределената форма на съществителното – шạ нạтọпѝш със *сòл'* (по-правилно – *в сол*), докато членуваната форма *дỳпкạнạ* е мотивирана от метонимичната връзка със съществителното *з³п*.

[1] Даденият от А. Н. Соболев пример без член (же слòжет вудо̏ мàлку, ут сѝр'енъ мàлку – вж. Соболев 2001: 65) не звучи естествено, не е характерен за родопските говори.

Във фразеологични словосъчетания съществителното във функция на непряко допълнение (с известна обстоятелствена семантика) се употребява в определената форма: Присѐдạй си нạ˛ *гъзò̀*; Пл’ỳ си нạ˛ *петѝн’е*.

5.3. Членуване на съществителните имена като несъгласувани определения в изреченията

β Предложни определения

Предложно свързаните съществителни имена като несъгласувани определения в изреченията са предимно нечленувани, но в редица случаи се употребяват и членуваните форми.

Съществителните с предлог ***без*** във функция на несъгласувани определения в книжовния език са винаги нечленувани, независимо дали определяемата дума е членувана или не – това е мотивирано от липсата на нещо, което не може да се мисли за определено. В родопските говори тези предложно-именни съчетания също не се членуват, когато определяемата дума не е членувана: Ни˛сồм вѝд’вạлạ кồштạ бис˛*прọзòрци*; Ни стàнвạ мухạбѐт’ биз˛*гàйдạ*. Когато обаче определяемата дума е членувана, обикновено се членува и съществителното несъгласувано определение след предлог ***без***: Кồштạнạ бис˛*пòкривạн* е нѐгувạ, лѐ̀тускạ щạ йе пукрѝвạ (= ạйнàйе кồштạ, дѐну е бис˛пòкриф) – по-силно се подчертава липсата и се откроява визираният обект, като се постига и по-естествен, по-хармоничен изказ.

Когато съществителното определяемо е членувано, съществителното несъгласувано определение след пространствен предлог (***в, върху, до, над, зад, между, под, пред, срещу, отсам, отвъд***) също се членува: Окọсѝхạ ливàдạнạ дọ˛*бạйрạн*; Ейтàм ги тỳрих, нạ пọлѝцạнạ нат˛*пѐчкạнạ*; Вѝш ф˛кạшòнạн пọд˛*леглòну*; Пàднạ му сạ м’ѐ̀стуну срешту *мạхạлồнạ*; С’ѐ̀л йе кạрдѝл’никạн ọцồд’е *дọлồн*.

Съществителното несъгласувано предложно определение със значение на принадлежност се употребява в членуваната форма, когато и съществителното определяемо е членувано: Фтѐсли сạ ф‿ливàдạнạ нạ‿*кọмишѝйенạ*; Смѐн’ет дурạмȍнạ нạ‿*прọздòрцин’е*; П³рстесе на *рък³съ* вѝдиш ли, врѝт’ ти са мѝли. Когато несъгласуваното определение е изразено със съществително, означаващо роднинско название, което не се членува, то се придружава от кратка притежателна местоименна форма във 2 или 3 л.: Зàкạчи пàлтọтọ нạ‿*дѐдạ ти*; Нạдѐнạлạ йе ọбỳфкин’е нạ‿*мàйкạ‿хи*. В смолянския говор липсата на придружаваща местоименна форма показва, че роднинското название в позиция на несъгласувано предложно определение означава близък родственик на говорещия: Ейсвà е ч’ѐнтạтạ нạ‿*кàкạ*.

Когато съществителното несъгласувано предложно определение е употребено преносно със значение на сравнение, то не се членува независимо от наличието или отсъствието на член в определяемата дума: Имạ глàс нạ‿*слàвей*; Имạ снàгạ нạ‿*пехливàнин*, пък йумȍн нạ‿*дѐт’е* (=йумȍн му йе кạтọ нạ‿дѐт’е).

Предложно свързаното съществително, означаващо вида или формата на обекта, назован с определяемото, се употребява както без член, така и с член: Пạрстȍ нạ‿*дрòб’ен’е* трỳднọ сạ купàйе; Пòстели пọкрѝфкạнạ нạ‿*кѝчици(н’е)*; Дàдạх му тòрбạнạ с‿*кичѝл’кин’е* и ạглȍкạн с‿*реснѝн’е*; Кỳпил хи йе пȍрст’ен’ с‿*кàм’ен’че*, но: Зạгỳбилạ йе пȍрст’ен’ен с‿ *кàм’ен’ченọ*. Наблюдава се тенденция, когато определяемата дума е членувана, да се членува и предложно свързаното съществително несъгласувано определение.

Не се членува предложно свързаното съществително (именно словосъчетание) като несъгласувано определение, означаващо материала, от който е направен предметът, назован със съществителното определяемо: Пạлтàсạ ọт *искỳственạ кòжạ* сạ ạйзгà мọдѐрни; Нàй хỳбạви и нàй здрàви сạ си мѐб’елис’е ọт *дȍрвọ*.

β Безпредложни определения

Съществителните безпредложни определения[1] не се членуват, независимо дали определяемата дума е членувана или не: Испѝ ạднỏ кàнạ *вѝнọ*; Ошт'е йе нè изѐлу кọмàт'ạ *хлѐп*, дèту му дàдạх; Избрѝсạ му кàпкит'е *пòт* ọт чѐлọтọ.

5.4. Членуване на съществителните имена като именни съставки на сказуемите и като сказуемни определения

Когато съществителното (именното словосъчетание) в състава на сказуемото при спомагателния глагол ***съм*** означава родова (видова) принадлежност и когато стои след глаголите ***изглеждам, да се сторя, да изляза, да стана, казвам се***, то не се членува[2]: Пạтàтникạ е *рọдòпскọ йѐстие*; Ейсвà излѐзе *хỳбạвọ дѐте*; Внỳчкạсạ ти е стàнạлạ *мọмà*; Ейсàйе кѝткạ сạ звè *мрạштикò*. След глагол за именуване придикативът може да бъде членуван, ако е изразен със съществително собствено име или прозвище, което се употребява само с определената форма: Ейсвà мѐстọ сạ звè *Хạжѝцкọтọ*; Ни˛знàм кàк сạ звè, ама му вѝкạт *Н'ѐмọтọ*.

Съществителното като именна съставка на сказуемото се членува, когато се пояснява от несъгласувано определение или подчинено определително изречение. Изборът на членна морфема при членуването на съществителното в състава на сказуемото в известна степен се определя от начина на изразяване на подлога в изречението. Когато подлогът е изразен с лично местоимение в 1 или 2 л., ед. и мн.ч., съществителното в състава на сказуемото се членува обикновено с член -*т*, по-рядко с другите две членни морфеми: Йѐ сạм *мàйкạтạ* нạ ейсвà

[1] Тъй като липсва единство в граматиките на съвременния български език, приемаме схващането на Ст. Стоянов, че определението е втората съставка в словосъчетанието (Стоянов 1980: 65).

[2] М. Лакова и Г. Гаргов определят нечленуваното съществително или именно словосъчетание в приглаголна употреба като адефинитна фраза, която винаги е нереферентна (Лакова, Гаргов 1998: 124).

дѐт’е; Тù си *чил’ѐкạт*, дѐтọ шạ ми свȍрши рàбутạ; Вùйе ли сте *мàстọрạт’е* нạ сàйе нàпрạвạ; но и: Нùйе сме *л’удѐсạ*, десу ọстàнвạм’е сạмù; Йѐ сạм *вọйнùкạн*, дѐну йе лижѐл фͺплѐн; Вùйе ли сте билù *нạсмежùйен’е*, дѐну ми бехạ скрùли тòрбạнạ. В последните два примера употребата на член *-н* е мотивирана от темпоралната отдалеченост на случките в подчинените определителни изречения – именните синтагми могат да бъдат заменени с парафразите *оня войник, който тогава е лежал в плен; ония присмехулници, които тогава ми бяха скрили торбата*.

При предложна употреба на именната съставка на сказуемото предложно свързаното съществително име може да бъде както членувано, така и нечленувано: Свà е зạ *кạл’мàнạтạ* ти (тук са възможни и другите две членни форми: Свà е зạ *кạл’мàнạнạ* ти – когато лицето, за което се говори, не присъства по време на разговора, и Свà е зạ *кạл’мàнạсạ* ти – когато лицето, за което се говори, присъства по време на разговора); Пùсмọнọ е ọт *д’ерѐктọрạн*; Чѐнтạсạ е нạ *лѐл’е*; Тѐ сạ си лу фͺ *пȍт’* (т.е. ‘на път, в движение’) – отсъствието на членна морфема тук се дължи на фразеологизирането на предложно свързаното съществително име.

Съществителните във функция на сказуемни определения към допълнения на глаголите ***поставям, назначавам, избирам*** се употребяват винаги в неопределената форма: Тỳрихạ гу *нạчѐл’ник* нạ гòрскуту; Сѐт’н’е гу нạзнạчùхạ *кạсиѐр* фͺкмѐтствọсọ; Избрàхạ мạ зạ *бригạдùркạ*.

5.5. ЧЛЕНУВАНЕ НА СЪЩЕСТВИТЕЛНИТЕ ИМЕНА КАТО ПРИЛОЖЕНИЯ

Съществителното приложение като общо название на населено място или друг географски обект при определяемо съществително собствено име[1] не се членува: Ф *сѐлọ* Мạрòнийе им'ѐхм'е кồштạ; Стùгнạли сạ чѐк дọ Крỳщạ *плàнинạ*; Фàтạли сạ рùбạ нạ *йезọвùр* Студѐн клàденец. По-често обаче се употребява само едната съставка на словосъчетанието – ако е съществителното нарицателно, се членува; ако е съществителното собствено, са възможни и двата варианта – със или без член.

Ако съществителното нарицателно е в множествено число и стои пред две или повече съществителни собствени географски названия, то задължително се членува: *Селàтạ* Ширòкạ лồкạ, Гелà, Стòйкит'е сạ христийѐнски.

Съществителното приложение, означаващо някакво звание, титла, сан или роднинско название при определяемо съществително собствено име, не се членува: *Пòп* Глигòркọ е бùл пồрв'ет учùтел' ф͜ сѐлусу; Хạжùйетạ, *Хạджù* Н'ед'ѐлчọ Кàн'еф, йе грạдùл кạмбạнạрùйенạ нạ͜ чồрквạнạ; Прọвòдили сạ хạбѐр нạ͜ Рàйчу *к'ехạйѐ* ф͜ Белọмòрийену; Ецạ гу гàл'еш'е *стрùку* Т'òд'у; *Бàбạ* Лѐнạ знàйеш'е млòгу п'ѐсни. Срещат се и примери с две приложения пред съществителното собствено, изразени с нечленувани съществителни нарицателни: Ецạ хỳбạвọ п'еѐш'е *вỳйкọ пòп* Пѐтạр.

В примера *Ергѐн* Гòгу тạмàн' минồ съществителното нарицателно като приложение към съществителното собствено име участва в състава на прозвище с характеризираща функция.

Доколкото се употребяват обособени приложения, те са предимно членувани: Тугàвạ сạ нạм'ѐсил и Стòйу, *шиф'òрạн* нạ͜ лин'ѐйкạнạ; Душồл си Дрѐйу, *нàй гул'ѐм'ен сùн*, и йе нạшồл нạ͜ леглò.

---

[1] Както отбелязва и Ст. Стоянов, според някои езиковеди приложението е съществителното собствено име, а не съществителното нарицателно – освен цитирания учебник на Л. Андрейчин, Н. Костов и Е. Николов (§ 392, 3, б), вж. и Недев 1992: 136-137.

5.6. ЧЛЕНУВАНЕ НА СЪЩЕСТВИТЕЛНИТЕ ИМЕНА КАТО ОБСТОЯТЕЛСТВЕНИ ПОЯСНЕНИЯ

β ПРЕДЛОЖНО СВЪРЗАНИ СЪЩЕСТВИТЕЛНИ КАТО ОБСТОЯТЕЛСТВЕНИ ПОЯСНЕНИЯ *ЗА МЯСТО*

Съществителното с предлог ***в*** като обстоятелствено пояснение на глагол, който има пряко (конкретно) значение, обикновено се членува – в противен случай надделява обектната семантика и функцията му клони към непряко допълнение: Фл’ѐлạ йе ф˛*пòд’н’икạн* нạпрạш˛ч’ѐс; Ф˛*бòл’ницạнạ* сạ гу прийȍли; Угрạдѝ кȍштạ ф˛*мạхạлȍсạ*.

Ако глаголът има преносно значение, съществителното с предлог ***в*** не се членува и изпълнява служба на косвено допълнение: Нимòй мạ нạгàдạ, чи шạ фл’ѐзạм в˛*грѐх*.

Във фразеологичното словосъчетание Фл’ѐлу йе ф˛*пȍт’е* съществителното е членувано и е със значение ‘в правия път’.

Съществителното с предлог ***възь*** се членува, когато е употребено във функция на обстоятелствено пояснение за място: Пọдбрà ги вạз˛*бạйрạн* нạгòре.

Когато съществителното с предлог ***в*** или ***до*** е обстоятелствено пояснение за място на глагола ***отивам (да отида)***, то се употребява предимно членувано: Отѝд’е ф˛*бạйрạн* дạ б’ерѐ дạрвà; Отѝд’е дọ˛ *мạгạзѝнạн*, а с предлозите ***към*** и ***на*** в зависимост от изразеното значение може да бъде членувано или нечленувано.

Съществителното с предлог ***към*** (**нạх**) като обстоятелствено пояснение за място на глагол, който има пряко (конкретно) значение на насочено движение, обикновено се членува: Тȍрнạл съм нạх˛*грạдѝнạнạ*; Отѝд’е нạх˛*Стрạнѐнọ*, но: Вȍрв’ем нạх˛*сèлọ* – неопределената форма означава ‘моето (нашето) село’; Гà шạ трѐвạ дạ си ѝдиш нạх˛*чȍрквạнạ*, но и: Оти трѐвạ дạ ѝдиш нạх *чȍрквạ* и дạ сạ вȍрниш.

Ако глаголът има преносно значение, съществителното с предлог ***към*** (**нạх**) не се членува и придобива функция на косвено допълнение: Ра̀бутạсạ вạрвѝ нạх˛*кра̀теш* ‘свършване, приключване’.

Съществителното с предлог ***на*** като обстоятелствено пояснение за място на глагол, който има конкретно пространствено значение, обикновено се членува: Пука̀чи сạ нạ˛*вạрхо̏н*, но и: Пука̀чи сạ нạ˛*во̏рх* бạѝрạн; Отѝд’е нạ˛*двòрạ* нạ˛сло̏нчицạ.

Ако глаголът има абстрактно статично или целево значение, съществителното с предлог ***на*** не се членува: Гул’е̏мусу хòди нạ˛*учѝлишт’е*; Снạхо̏тạ отѝд’е нạ˛*ра̀бутạ*; Шạ ѝд’е нạ˛*хòрọ*. Когато глаголното словосъчетание има абстрактно целево значение, вместо предлог ***за*** се употребява предлог ***на***: Отѝд’е нạ˛*дạрва̀*, нạ˛*вòдạ*, нạ˛*го̏би*.

Съществителните с предлози ***извън*** (**изво̏н**) или ***отсам, отвъд*** (**ọцо̏д’е, ọтво̏д’е**) като обстоятелствени пояснения за място са винаги членувани: Тạ мạ извѐд’е изво̏н *сѐлọнọ* ф˛чо̏стạнạ гòрạ; Тѝри ги ọцо̏д’е *пл’ето̏с*; Скла̀л ги йе ọтво̏д’е *д’еро̏нạ*. Лексемите **ọцо̏д’е** и **ọтво̏д’е** се употребяват по-често самостоятелно като наречия във функция на обстоятелства за място.

Съществителните с предлози ***всред*** (**фсрạдѐ**) и ***насред*** (**нạср’едѐ/ нạсрạдѐ**) като обстоятелствени пояснения за място се употребяват предимно членувани: Со̏днạлу фсрạдѐ *кòпạнạ*; Пубѝл сạ нạсрạдѐ *плọшта̀дạн*; Ко̏штạнạ хми йе л’у нạсрạдѐ *сѐлọну*, но и: нạсрạдѐ *сѐлọ*.

Когато съществителното обстоятелствено пояснение за място с предлог ***от*** означава конкретен обект, то в повечето случаи се членува: Изл’е̏зе уд˛*двòрạс*; Во̏рнạ сạ ут˛*чита̀лишт’ену*; Дунѐлạ гу йе ут˛*ạг’е̏змọнọ*, но когато означава дейност или мястото на извършваната дейност, не се членува: Прòл’ету сạ вра̀штạхạ ут˛*курбѐт’*; Ошт’е сạ йе нѐ во̏рнạлạ ут˛*чо̏рквạ*.

Съществителното обстоятелствено пояснение за място с предлог ***по***, който има пространствено значение, се употребява в членуваната форма:

Обигрàвạ пу͜ *хòримàцин’е*; Търчѐхм’е пу͜ *ливàдин’е* бòси; Кạквò ли нèмạ пу͜ *дин’ồсạ*, но когато предложно свързаното съществително има абстрактно значение, то не се членува: Хòди пу͜ *курбèт’*; Утѝд’е пу͜ *слу̀жбạ*.

Съществителното обстоятелствено пояснение за място с предлог ***у*** не се членува, когато е роднинско название: Устàнạ си у͜ *мàйкạ*; Шạ ѝдạм дạ сп’ồм у͜ *бàбạ* (вм. книжовното *у бабини*), в останалите случаи се членува: У͜ *кмèтạ* сạ ọтсồднạли; Нạшлѝ сạ ги у͜ *д’ѐт’ену*; Прибѝрạм сạ у͜ *дọмà*, но по-често: у͜ нàс.

β ПРЕДЛОЖНО СВЪРЗАНИ СЪЩЕСТВИТЕЛНИ КАТО ОБСТОЯТЕЛСТВЕНИ ПОЯСНЕНИЯ ЗА ВРЕМЕ

Когато предложно свързаното съществително или именното словосъчетание като обстоятелствено пояснение за време с предлози ***в*** и ***до*** указва определен момент или период, в който се извършва действието, то се членува: Ф͜ *нạчѐлуту* нạ гọдѝнạтạ прàв’ет мạжѝрски прàзник; Ф͜ *крàйе* нạ мàй шạ ги рạспу̀снạт; Вечер³н дà стàне ф͜ *шѐс сахàт’ън*[1], дạ ѝде рàно дạ и кладѐ ф͜ назàр’; Чѐкạх͜ гу ду͜ *вечерồ* и ни͜ дòйд’е; Ду͜ *гọдѝнạтạ* нòси чồрну. Ако предложно свързаното съществително означава ден от седмицата, то може да бъде както нечленувано, така и членувано: Ф *сồбутạ* шạ си дòйде; Шạ нòсим кòл’уву фạф͜ *сồптạнạ* – с членуваната форма се подчертава, изтъква деня (в случая съботата преди навършване на годишнината).

Отглаголните съществителни на *-не* с предлог ***на***, както и съществителните с предлози ***по*** или ***посред*** (**пуср’едѐ/пусрạдѐ**) като обстоятелствени пояснения за време не се членуват: Нạ͜ *врàштạн’е* шạ сạ òдбийем; Чѐк нạ͜ *рạссồмнувạн’е* гу унѐсе (но: Нạ͜ *у̀тирнạнạ* кòпеленọ йе вѝделọ, че прòгимạнạ йе найѐденạ; Нạ͜ *вечер³н* лѐгнạл и глѐдал

[1] Тук е използвана пълната членна форма, но под влияние на книжовния език често се използват кратките членни форми шѐс сахàт’ъ или шѐс час³ (както и ф͜ крàйе нạ...).

прис˛хàлиштено[1]); Шạ си дòйдạм пу˛*плạднѝнạ*; Дрỳгуш си духòдạхạ ут˛курбèт’ пу˛*Гèргувдèн’* и пу˛*Кустạдѝн*, пък ги упрàтạхм’е пу˛*Димѝтрọвдèн’*; Рạзбỳдих сạ пусрạдè *нȍш*; Пусрạдè *л’ѐту* хòди с вȍл’н’ени дрѝпи. Като изключения могат да бъдат посочени следните два примера: Пу˛*прàзницисạ* ѐцạ сạ уѐдạхм’е; Пу˛*д’енèсạ* трѐвạ дạ сạ учѝсти и пȍт’ен (пу˛д’енèсạ = тия дни).

С предлог ***през*** като обстоятелствени пояснения за време се употребяват само съществителните *ден, нощ, седмица (нид’ѐл’ạ), месец, година* в членуваните форми, докато съществителните, назоваващи сезоните, имат безпредложна употреба в традиционните централни родопски говори: Душлò приз˛*нạштȍн*, òти си гу устàв’ехạ сạмò приз˛*нạштȍ*; Ни˛ гỳ гạс’ѐхạ, тạ и приз˛*д’ен’ȍн*, и приз˛*нạштȍн* дạ ѝмạ ȍгạн’; Приз˛*ден’³н* кòпелено утишлòло у м’ухт³йенъ; Приз˛*нид’ѐл’ạсạ* нѝкọй сạ˛йе˛нè убàждạл. Също така членувани са и предложно свързани съществителни с ***през***, които означават, че действието се извършва по време на някакво събитие (в книжовния език се използва конструкцията *през време на...*): Пàдạ сạ прис˛*кòлạднọтọ гув’ѐн’е*; Приз˛*вọйнȍтạ* бе гул’ѐм глàт’. Неопределената форма на съществителните с предлог ***през*** означава ‘прекъснатост на действието’, т.е. извършването му през определен период: Духòдạ приз˛*дèн’*, приз˛двà.

Отглаголните съществителни (главно за движение и за фаза на извършваното действие) с предлог ***с*** като обстоятелствени пояснения за време се употребяват винаги членувани: З˛*духòдạн’ету* пупѝтạ зạ˛нèгạ; Л’у сạс˛*флѝзạн’ету* сạ с’ѐти кạквò йе стàнạлу; Ошт’е сạз˛*зạфàтạн’ету* нạ˛ рàбутạтạ зạлит’ѐ.

β Предложно свързани съществителни

[1] Тези два примера са от златоградския говор. За смолянския говор е по-характерна безпредложната употреба на съществителните, означаващи определен период от време (вж. по-долу).

КАТО ОБСТОЯТЕЛСТВЕНИ ПОЯСНЕНИЯ ЗА НАЧИН

Предложно свързаните съществителни като обстоятелствени пояснения за начин с предлози ***без, с, в, за, на, по, през*** не се членуват[1]: Вȍрши си рàбутạнạ бèз *бȍрзạн'е*, ạлạ сѝчку дуискусурȅвạ; Свѝри с‿*иштàх*, с‿*м'ерàк*; Живòт'е му минȍ ф‿*крàмọли* и ф‿*рạспрạвѝи*; Внỳчкạнạ хи п'еѐ зạ *чỳдọ и прѝкạс*; Вòд'ет сạ л'у зạ‿*рȍкạ*; Окọсѝл гу йе нạ‿*рȍдọв'е*, но: Трѝ кạмàри съм дървà нạнѐлạ фạф‿грạдѝнạтạ нạ‿*гạрбà* (вм. *на гръб*); Мỳт'кусу спѝ пу‿*курѐм*; Зạвѝвạ сạ прȅз‿*глạвạ* (в този случай ударението се поема от предлога).

Съществителните обстоятелствени пояснения за начин и сравнение с предлога ***като*** се употребяват нечленувани, когато се прави сравнение с неопределен предмет или лице, а когато обектът, с който се сравнява, е определен, предложно свързаните съществителни се членуват. В първия случай се използва неутралният вариант на предлога **кạтọ**, а във втория случай се предпочитат другите два варианта с пространствена ориентация **кạнọ/кạну** и **кạсọ/кạсу**: Стрѐлнạ сạ кạтọ *ọрѐл*; Рòйнạхạ сạ кạтọ *пѝлцạ* пу‿двòрạн; Дỳмạ с³шту кạсу *бубàмулусу*; Прибл'едн'ȅлạ б'еше кạсу *пọкрѝфкạсạ*; Стàнạлу йе кạну *кọмшѝйенạ* сạрạхòшин.

β ПРЕДЛОЖНО СВЪРЗАНИ СЪЩЕСТВИТЕЛНИ КАТО ОБСТОЯТЕЛСТВЕНИ ПОЯСНЕНИЯ ЗА КОЛИЧЕСТВО И СТЕПЕН

Предложно свързаните съществителни като обстоятелствени пояснения за количество и степен с предлози ***без, до, на, около, по*** не се членуват: Дибѐлу йе, чи ạдѐ биз‿*м'ȅркạ*; Фпрȅгạ сạ ȅцạ, рàпти дọ‿*припàдạн'е*; Хòд'ет нạ‿*пọрạзѝйạ*; Окọлọ‿*гọдѝнạ* б'еш'е ф‿Плòвдиф; Пу‿*цàл' дѐн'* и пу‿*цàлạ нȍш* сạ ни прибѝрạ.

---

[1] Т. Шамрай обяснява употребата на нечленуваните форми на съществителните във функция на обстоятелствени пояснения за начин, а също и за цел, за условие и т.н., с граматическото им значение "отсъствие на лимитираност" и тяхната единствено характеризираща функция (Шамрай 1989: 85). Тези предложно свързани нечленувани именни форми, които се срещат и в т.нар. македонски литературен език, според Б. Конески са повече или по-малко абвербиализирани още преди да се развие категорията определеност (Конески 1966: 149).

Съществителните обстоятелствени пояснения за количество и степен с предлога ***според*** се членуват, тъй като означават определен обект, в зависимост от който се ориентира глаголното действие: Зѝмạ рạзлѝчнọ, спọр’ет *чил’ѐ̂кạн*; Фс’ѐ̂к сạ прọстѝрạ спọр’ет *чѐргạнạ*.

β Предложно свързани съществителни като обстоятелствени пояснения за причина

Съществителните обстоятелствени пояснения за причина с предлозите ***за*** и ***заради*** могат да бъдат както членувани, така и нечленувани: Сȍд’ет сạ зạ˛*имàн’ену*; Кàрạт сạ зạ˛*пạрѝ*; Зạрạди *д’ѐ̂т’ену* йе цàлạнạ рàбутạ; Трȍсạт гу зạрạди *бòрчọв’е*.

С предлозите ***от*** и ***по*** се употребяват абстрактни съществителни във функция на обстоятелствени пояснения за причина, които не се членуват: Бỳзин’е му б’ехạ кл’ѐ̂йнạли ут˛*срàм*; Ни˛ мòжеше дạ си нàйд’е м’ѐ̂сту ут˛*бòл’ки*; П’енсунѝрạхạ гу пọ˛*бòлес*.

β **ПРЕДЛОЖНО СВЪРЗАНИ СЪЩЕСТВИТЕЛНИ КАТО ОБСТОЯТЕЛСТВЕНИ ПОЯСНЕНИЯ ЗА ЦЕЛ**

Съществителните обстоятелствени пояснения за цел с предлозите ***за, на, по*** не се членуват: Хо̀т'е да̣ на̣лòмим пѝта̣са̣ за̣ *здрàв'е*; Да̣ си на̣по̀рска̣ш ко̀шта̣та̣ с ага̣'ѐза̣мца̣су за̣ *здрàв'е*; Ша̣ ѝда̣ у лèл'а̣ на̣ *муха̣бèт'*; Утѝд'е пу *рàбута̣* ф о̣пштино̀на̣.

β **ПРЕДЛОЖНО СВЪРЗАНИ СЪЩЕСТВИТЕЛНИ КАТО ОБСТОЯТЕЛСТВЕНИ ПОЯСНЕНИЯ ЗА УСЛОВИЕ**

Изрази от типа ф слỳчей на̣ по̣жѐр или при по̣жѐр звучат книжно и не са характерни за традиционните родопски говори.

Липсват примери и за предложно свързани съществителни в служба на обстоятелствени пояснения за отстъпка, тъй като предлогът ***въпреки*** не се употребява в традиционните родопски говори.

β **БЕЗПРЕДЛОЖНИ СЪЩЕСТВИТЕЛНИ В СЛУЖБА НА ОБСТОЯТЕЛСТВЕНИ ПОЯСНЕНИЯ ЗА ВРЕМЕ И ЗА КОЛИЧЕСТВО**

Докато в книжовния език съществителните обстоятелствени пояснения на глаголи, изразяващи повтарящо се действие в периоди или отрязъци от време, не се членуват, в родопските говори се употребяват както нечленувани, така и членувани: *Утрину*[1] нàй на̣прѐш нòси мл'ѐкуну (= сутрин, всяка сутрин); Сигà ми стàнва̣т, кѝтко л'о, о̣семнàдесте го̣дѝни/ кàк си та̣ прàша̣м, по̣лѝва̣м/ и *вѐчеру* та̣ по̣крѝва̣м с ко̣прѝнена̣на̣ ко̀рпца̣ (= вечер, всяка вечер); Стàнва̣ша̣ *утирно̀на̣* рàно̣, та̣ си ушо̀тва̣ша̣ (= сутрин рано); *Вечеро̀н* зѝма̣ме хлѐп; Ано̣гàва̣ *вечерто̀н* нъ угàс'а̣ха̣ òга̣н'а̣н (= вечер, вечерно време).

Когато безпредложните съществителни като обстоятелствени пояснения означават конкретен, определен период от време, те са винаги членувани[2]: *Утрино̀на̣* трѐва̣ да̣ са̣ стòри (сутринта, на сутринта); Т'à рѐче

[1] *Утрину* и *вѐчеру* са фонетични варианти на неопределените форми на съществителните, които са се адвербиализирали.

[2] М. Младенов обръща внимание на безпредложната употреба на група членувани съществителни с обстоятелствено значение за време не само в книжовния език, но и в

в‿двà чес^{з} пътỳвъме *вечерн^{з}*; *Вечер^{з}н* Гѐгувạнạ му‿уднѐлъ йàдене (вечерта, оная вечер); *Вечерȍс* рàну шạ ạдѐм и шạ лȅгạме (вечерта, тая вечер); Тạ хи вѝкạм *друг̀’е дѐн’* гàну чỳкạ ф кỳт’елạн, тạ дạ ми сạ убàди (=оня ден, миналия ден); Д’ỳниви листà дạ збѝрạте *л’ȅтọсọ*, зạ рѐмạ (това лято, през лятото, което идва); *Зимȍсạ* сạ свѝвạхм’е л’у пу‿вȍтрạ (тая зима, през зимата, която мина), наред с адвербиализираните стари падежни форми зимòскạ, л’ȅтọскạ, прулѐт’кạ, пòдзим’е/пòдзимạ: Зимòскạ изгурȅхм’е врỳт’ дạрвàтạ (през зимата); Пòдзимạ шạ сạ приб’ерȍт нạсàм (наесен).

Безпредложните именни словосъчетания в служба на обстоятелствени пояснения за количество могат да бъдат както нечленувани, така и членувани: *Цàлạ нȍш* ни‿мѝгнạх и *Цàлạтạ нȍш* ни‿клѐпнạх; *Дѐсạт’ дѐн’е* трȅвạ дạ сạ зѝмạ; *Читѝрситу дѐн’е* хòдихм’е нạ‿грòб’ену и ỳтрину, и вѐчеру. Членуваните форми са със значение на количествена определеност и чрез тях се подчертава тази семантика на цялостност и изчерпаност.

5.7. ЧЛЕНУВАНЕ НА СЪЩЕСТВИТЕЛНИТЕ ИМЕНА КАТО ОБРЪЩЕНИЯ

Тенденцията в българския език да се използват членувани форми на съществителни и субстантивирани прилагателни във функция на обръщения е обект на изследователски интерес в редица публикации (Иванчев 1955: 271-278; Гълъбов 1962: 109-110; Младенов 1966: 359; Костов 1976: 306-310; Стоянов 1980: 116-117). Ив. Гълъбов търси циганско влияние при появата и разпространението на тези обчленени звателни форми, изхождайки от пейоративната им отсянка и средата, в която се употребяват, според Св. Иванчев това явление е сравнително

българските говори (Младенов 1966: 356-357). Според него в този случай членната морфема освен формообразуваща изпълнява и словообразувателна роля, а наред с нея и транспонираща функция, "тъй като въвежда новата лексема в друга морфологична категория", т.е. превръща я в наречие (цит. съч.: 357; вж. и Костов 1976: 303-304). Същата функция на члена е отбелязана в румънския, албанския и гръцкия като типологично сходство между балканските езици (вж. Асенова 1989: 98-99).

ново – възникнало е и си пробива път в разговорния език, без да се свързва с каквото и да е подценяване и пейоративно съдържание. За М. Младенов и К. Костов тази морфологично-синтактична особеност на българския език, която има успоредица и в други балкански езици (албански, румънски и гръцки) поради наличието на типологично сходни структурни елементи, е продукт на самостоятелния развой на определителния член. Ст. Стоянов мотивира появата на тези членувани форми на съществителните като обръщения с “необходимостта да се изрази по-силно определеността на обекта, към който е насочено изказването (особено когато той е пред погледа на говорещия)” (цит. съч.: 116).

В традиционните родопски говори това явление не е познато, но под влияние на общобългарския разговорен език се срещат спорадично такива членувани употреби на субстантивирани прилагателни с притежателна семантика във функция на обръщения: Йа̀лạ, *кàкинọтọ*, кàкạ дạ си гọ гу̀шне; Кàжи, *тàт’увуту*. Много по-естествени и употребими са нечленуваните форми: Тạ ми вѝкạ, *стрѝкуф*, пòкạчи сạ нạ вȍрх колѝбạтạ; Тугàвạ, *кạлèкуф*, нạтвàрạхм’е му̀л’етạнạ и тȍрнạхм’е; Глàдну ли си, *сѝн*? Нечленуваните форми на субстантивираните притежателни прилагателни (*стрѝкуф, бàт’уф, лèлин, кạлèкуф*), както и на съществителното *сѝн* се употребяват като обръщения независимо от пола на събеседника.

В централните родопски говори са широко разпространени умалителните собствени лични имена, които са образувани с наставка *-ка* (или *-а*), прибавена към съкратеното мъжко име, завършващо на *-о*: Вàскạ (от Васо), Тàскạ (от Тасо), Лѝйкạ (от Лийо), Рàйчкạ (от Райчо), Пèтькạ (от Петьо), Мѝтạ (от Митьо), Дѝнạ (от Диньо). Членуваните форми се употребяват във всички синтактични позиции (вж. гл. 4, т. 4.1.1.), а нечленуваните – само като обръщения: *Лѝйка*, пòдạй ми ку̀пạтạ; Аку ни˛ стè нạ учѝлиште, *Дѝна*? Налице е граматична омонимия между

нечленуваните съществителни мъжки лични имена, образувани с наставка *-ка*, във функция на обръщение и съществителните женски имена за съпружеска принадлежност, образувани със същата наставка от личното име на мъжа (Тàскạ, Пèтькạ). Докато тези производни женски имена могат да бъдат членувани или нечленувани, а във функция на обръщения се използват характерните и за другите женски лични имена звателни форми на *-о* (*Тàско, Пèтько*), при омонимните умалителни мъжки имена нечленуваните форми се употребяват само като обръщения (*Тàскạ, Пèтькạ*).

5.8. УПОТРЕБА НА ОПРЕДЕЛЕНА ФОРМА НА СЪЩЕСТВИТЕЛНОТО ИМЕ В СЪЧЕТАНИЕ С ПОКАЗАТЕЛНО МЕСТОИМЕНИЕ

Контактното съчетаване на показателно местоимение и членувано съществително име се среща както в книжовния език, така и в някои български диалекти, например говорът на с. Връбник, Албания, диалектите в Костурско и Леринско, Гърция (вж. Христова 2003: 121), а така също и в "македонския литературен език" (Конески 1966:147). Наслагването на две различни средства (лексикално и граматическо) според Евд. Христова води до появата на особен вид определеност, която тя нарича **плеонастична**, позовавайки се на споменатото от Св. Иванчев "плеонастично определяне на имената" от типа "оня старият" (Иванчев 1957: 523). Тези плеонастични конструкции имат уточняваща, конкретизираща и актуализираща функция, носят "информация за изключителна познатост и близост на обекта спрямо говорещия за него" (Христова 2003: 123), използват се "като средство за подсилване на определеността" (Конески 1966:147).

В централните родопски говори показателните местоимения могат да се съчетават контактно както със съществителните нарицателни, така и със съществителните собствени лични и фамилни имена, които в тези

говори се членуват, най-често в подложна позиция: Ейно̀йе *со̣фийѐ̂неца̣н* до̣хо̀да̣л ли е уттàм сѐт’н’е?; Ейсѐ̂йе *прихо̣дàн’еса̣* са̣ на̣по̀̂л’нили сѐлусу; Ейн’ѐ̂йе *стàрцин’е* чо̀̂стиш ги вѝд’ва̣м на̣ пѐйка̣на̣; Ейсвà *Дàна̣са̣* зо̀̂ да̣ си гъл’чѝ хỳба̣ву; Има̣ прийѐ̂телка̣ сир’о̀зна̣ ейсо̀йе *Крàев’ес* фъф Со̀фийе (вж. и примерите, които привежда Е. Субашиев – Сѐ̂й⬢ *гаведàрисе* наплѐтаха лıвàдисе; Ейсвà *тıт’ỳ̂нес* го̣˛но̀симе ѐште о̣т˛бàбите и др., както и примера, който дава А. Соболев от широколъшкия говор – а̣но̣вà *д’ѐ̂к’⬢ну* ка̣кво̀ й сто̀ръл у)[1]. Удвояването и в двата случая, независимо от вида на съществителното, е продиктувано от стилистични причини – обектът по-силно се изтъква, подчертава и конкретизира. Най-често в тези конструкции се използва показателно местоимение с елемент *-с*, особено **ейсвà**, което се комбинира не само със съществителни от среден род, а и от женски и мъжки род, както се вижда от примерите по-горе. С употребата на това местоимение към членуваните форми наистина се изтъква по-голяма познатост и близост на визирания обект.

В родопските говори при контактно съчетаване на членуваната форма с показателно местоимение е налице “съгласуване” на члена с него, за разлика от т.нар. македонски литературен език, където членуваните форми с член *-от* могат да се съчетават не само с показателното местоимение *тој*, но и с *овој*, *оној* (*оној мојот*), докато другите две членни форми могат да се свързват само с показателно местоимение със същия корен (Конески 1966: 147-148).

При съвместна употреба на показателно местоимение и определена форма на съществително име, намиращи се в предикативно отношение помежду си, при което не са контактно съчетани, а са свързани посредством спомагателния глагол, се наблюдават по-разнообразни варианти.

[1] Примерите са взети от Субашиев 1988: 131 и Соболев 2001: 52.

Когато членуваното съществително е подлог, а показателното местоимение е сказуемна съставка, не са възможни кръстосани комбинации *-с/-н* или *-н/-с*, но когато показателното местоимение в състава на сказуемото визира други обекти, подобни на назованите с членуваните съществителни, тогава са възможни такива кръстосани комбинации: Ей**с**ạкѝвạ сạ и *мàси**н**’е*, и *стòлọве**н**’е*; *Жèни**с**ạ* сạ ей**н**ạкѝвạ.

Нормални и естествени са комбинациите *-с/-т* и *-н/-т*, когато показателното местоимение е подлог, а членуваното съществително е именна съставка на сказуемото: Ей**с**вà е *брàтạ**т*** (*брàтạ*) нạ снạхо̏сạ; Ей**н**вà е *сèстрạ**т**ạ* нạ бạжạнàкạн. Несъгласуваните определения нạ снạхо̏сạ и нạ бạжạнàкạн в тези примери могат да бъдат членувани както с членната морфема за близост, така и с членната морфема за отдалеченост в зависимост преди всичко от пространствения фактор (дали визираните лица са в непосредствена близост или не се виждат).

Когато показателното местоимение с елемент *-с-* е в състава на несъгласувано определение към подлога, съществителното име, с което той е изразен, може да се членува по няколко начина в зависимост от характера на съществителното. Ако то е “неотнимаемо притежание” на обекта, назован със съществителното определение, са възможни два варианта: *Косо̏сạ* (*косо̏тạ*) на ейсòйе чил’е̏к е пọбел’е̏лạ, но не и Косо̏нạ на ейсòйе чил’е̏к е пọбел’е̏лạ. В останалите случаи са възможни и трите варианта: *Ко̏штạнạ* нạ ейсòйе ạрạтлѝк е кạтọ пạлàт (когато къщата не се вижда); *Игрàчкисạ* нạ ейсвà д’е̏т’е сạ е̏цạ интерèсни (когато играчките се виждат); *Дъштеро̏тạ* нạ ейсàйе женà чо̏стиш духòдạ (без оглед на пространственото положение на визирания обект).

Ако показателното местоимение е допълнение, а членуваното съществително – подлог, “съгласуването” не е задължително. В примера тò ейсвà си гу кỳткạт *дубѝтạкạс* членната морфема за близост изразява събирателна и притежателна семантика, но могат да бъдат употребени и другите две членни форми *дубѝтạкạ(т)* и *дубѝтạкạн*.

Когато показателното местоимение влиза в състава на обстоятелство за време, съществуват няколко варианта за членуване на съществителното в позиция на подлог: Ейса̀йа̨ годѝна̨ *снего̑̀с* (*снего̑̀т, снего̑̀*) за̨късн’ѐ, но не и: Ейса̀йа̨ годѝна̨ снего̑̀н за̨късн’ѐ; Ейна̀йа̨ годѝна̨ *Ко̀ла̨да̨на̨* (*Ко̀ла̨да̨та̨*) беше бис˛сн’ѐк, но не и: Ейна̀йа̨ годѝна̨ Ко̀ла̨да̨са̨ беше бис˛сн’ѐк.

Глава 6.

ЧЛЕНУВАНЕ НА ПРИЛАГАТЕЛНИТЕ, ЧИСЛИТЕЛНИТЕ, МЕСТОИМЕНИЯТА И ПРИЧАСТИЯТА В РОДОПСКИТЕ ГОВОРИ

(СИНТАКТИЧЕН АСПЕКТ)

6.1. ЧЛЕНУВАНЕ НА ПРИЛАГАТЕЛНИТЕ, ЧИСЛИТЕЛНИТЕ, МЕСТОИМЕНИЯТА И ПРИЧАСТИЯТА КАТО СЪГЛАСУВАНИ ОПРЕДЕЛЕНИЯ

Обичайната синтактична функция на прилагателните имена и на другите класове думи с аналогична морфологична природа (числителни, местоимения, причастия) е на необособени съгласувани определения както в книжовния език.

β **КОГАТО ОПРЕДЕЛЯЕМОТО Е СЪЩЕСТВИТЕЛНО НАРИЦАТЕЛНО**

Обикновено в именно словосъчетание от необособено съгласувано определение и определяемо съществително нарицателно име се членува първата съставка, а това при нормален словоред е определението: Тò гибрȍнạ йе нạ *цàл’ен* пȍт’; Дàвạшạ зạ *цàл’ес* м’ȅсạц прогнòзạтạ; *Компùрувуну* бùл’е с мисùрву брàшну клùн шạ гу прàвиш; Йà съм лȅ в бòл’ницạ лежàлạ, ф *стàрата* бòл’ницạ; *Сèлскин’е* ергèн’е сạ збùрạт тạ хòд’ет кàтạ вèчạр пут прузòрцин’е; И тȅ ми дàде белȅшчицạ дạ ùдạ у съвèтạн *двѐне* именà дạ ми дад³т, *сùновоно* и *мòйно* ùме; Пък *мòйнạ* мàйкạ и *гул’ȅмạнạ* сèстрạ шạ ùдạт дạ рàбут’ет, тạ дạ нạ хрàн’ет; *Двèн’е* лùрици си ми дàй; Тугàвạнạкạ сùлум дуч’ȅкạх *фтòр’ен* пȍт’ дạ свùрне; Тò хàс *трèт’ен* пȍт’ зùмạ лùрине; Душлù и *фтòрạнạ* вèч’ер; Утùдạх йȅ у пòппетруск’ек лàзара, ф *нèгувạнạ* колùбạ; *Нàшис’е* децà ку сạ жèнцки, тр’ȅвạ врùт’ дạрувèну дạ ги сме нạплèли; *Т’ȅхнạнạ* мàйкạ и пòп Пèтър сạ брàтийе.

Когато определяемото е роднинско название, съгласуваното определение, изразено с притежателно местоимение в 1 л., ед. или мн.ч., може да бъде както членувано, така и нечленувано: *Мòс* чил’ȅк (‘съпруг’)

си му йе ạднò кàк шạ изл’езè; Брàт йе нạ *мòйнạ* мàйкạ, но: Пък *мòйе* бàбạ им’ѐ шèвнạ мạшùнạ; *Нàш* бàт’у йе нè флùзạл уткàк см’е сȍднạли ф нòвạсạ кȍштạ.

Между словосъчетанията *друг’ен* дèн’ и *друг’е* дèн’ има смислова разлика: *Друг’ен* дèн’ рạклà ч’ѐкạй йѐ шạ ви кàж’ем; *Друг’е* дèн’ гу вùд’ех на плоштàдạн – в първия случай значението е ‘на другия, на следващия ден’, а във втория случай употребата на кратката членна форма е лексикализирана и означава ‘оня ден, преди няколко дни’.

За разлика от народните песни в говоримата реч рядко се среща инверсия, т.е. смяна на обичайните места на определението и определяемата дума: И тугàвạ ми дàде ạдùн *метạлùч’ек тỳрски* и с ạйнòлкуф сạ свȍрши цàлạнạ рàбутạ. Още по-рядко се употребяват членувани инверсирани словосъчетания – с членувана първа съставка (определяемата дума) или с членуване и на двете съставки при обособена употреба на съгласуваното определение: *Д’ѐт’есо* нàше ѐцạ слỳшạ; Къдè тỳри *брàшнуту, мисùрувуту*. Ако към определяемото има две съгласувани определения в препозиция и в постпозиция, се членува първото: *Вàшт’е* руднùни йѐмбулски сạ нè духòдạли скòро.

Когато към определяемата дума в препозиция има две нееднородни съгласувани определения, обикновено се членува само първото, но са регистрирани случаи, при които за разлика от книжовния език и двете определения са членувани: *Пȍрвạтạ* мòйе мàйкạ йе умрѐлạ, гà мạ йе рудùлạ, ут рудùлнạ трèскạ; И тѐ рудùлạ, *нèгувạнạ п³рванạ* жèнạ, кòпеле рудùлạ, пък ейсàф йе рудùлạ мòмạ. И в двата случая словосъчетанията означават едно понятие, означеният с определяемото обект е един. Когато обаче словосъчетанието означава две понятия, т.е. визират се два обекта, задължително се членуват и двете предпоставени определения: *сùновоно* и *мòйно* ùме (вж. примера по-горе).

Тъй като за разговорната реч по принцип не е характерна висока честотата на употреба на прилагателни имена, трудно могат да се открият

примери с две или повече прилагателни имена като съгласувани определения към дадено определяемо.

β КОГАТО ОПРЕДЕЛЯЕМОТО Е СЪЩЕСТВИТЕЛНО СОБСТВЕНО ИМЕ (лично, фамилно, прозвище или прякор, индивидуално название на географски обект, на празник и др.)

За разлика от книжовния език предпоставените съгласувани определения, изразени с прилагателни имена и отнасящи се към съществителни лични имена, в родопските говори са предимно нечленувани: *Му̀т’кạ* Му̀мạ йе ѐцạ рạзлигàвенạ; *Стàр* Стàйку сạму̀чък си сạ гл’ồдạшạ; Пòпạн б’еш’е пи̇̀сạл зạ *сл’ѐпạ* Дàнạ. Инверсираните необособени определения също не се членуват (Лу̀йо *лѐлин Ру̀син* гу йе прувòдил; Устàвили хи сạ Кòл’у *гул’ѐм*), докато в книжовния език задпоставеното съгласувано определение, изразено с прилагателно или причастие, винаги е членувано (вж. Стоянов 1980: 154).

Не се членуват и съгласуваните определения, изразени с притежателни местоимения, независимо дали са предпоставени, или задпоставени: *Нàшạ* Лѐнạ л’у чет’ѐ, л’у пи̇̀свạ; Кòл’у *нàш* ни излу̀зạ от “Оàзисън”; Тòшу *вàш* кугà шạ си духòдạ?; *Т’ѐхнạ* Дòрạ йе ут гул’ѐмуту дубру̀тру.

Съгласуваните определения към съществителни собствени лични имена, употребявани винаги членувани (Ванката, Дината, Мичето, Ленчето), могат да бъдат както членувани, така и нечленувани, за разлика от книжовния език: *Пу̀стусу* Мѝче, ни мòж’е бис кạф’ồ, но и: *Пу̀сту* Мѝче, ни мòж’е бис кạф’ồ – и в двата случая определението има емоционално-експресивна функция; Шạ ѝмạ подàрък зạ *послу̀шносо* Лѐнче. При инверсирана употреба съществителното остава членувано, а определението в постпозиция не се членува: Лѐнчену лѐлинạ, Дѝнạтạ гул’ѐм, Вàнкạсạ му̀т’ек (в книжовния език определенията към такива съществителни не могат да бъдат инверсирани – вж. Стоянов 1980: 155).

Съгласуваните определения към фамилни имена (рядко употребими – главно за външни лица) се членуват: *Млàд’ен* Крàйеф йе кỳпил ейнвà м’ềсту. Рядко се употребяват и определения на прозвища и прякори – обикновено когато двама души, най-често братя или баща и син, имат един и същи прякор. Съгласуваните определения към тях могат да бъдат както членувани, така и нечленувани: *Мỳт’кен* Тигàн’; *Гол’ềмосо* Агỳпче; *Стàр* Мỳнти.

Членуват се съгласуваните определения към имена на населени места и други географски обекти: Имạ мạгạзѝн в *стàр’ен* Плòвдиф; Ни è пò хỳбạф ут *нàш’ес* Смòл’ен; *Ейзгàшносо* Момчѝлофци е нè кạту *ạднòвр’ềмешното* Гòрно Дерèк’е; Хòдил йе дạ чѝсти *нàшạнạ* Пол’ềнạ.

Прилагателните имена в състава на устойчиви словосъчетания, които имат значение на съществителни собствени местни имена за назоваване на реки, местности и др., могат да бъдат както членувани, така и нечленувани: *Дам’ềнск’ет* дòл б’еш’е уднèл кạрдѝл’никạн; Отѝдạхạ нạ *Дòл’н’ен* крàй дạ извàдạт пạтèрạнạ; Косѝли сạ нạ *Гàжуф* хạрмàн. За закономерностите при членуването на тези местни имена вж. по-подробно гл. 4, т. 4.1.3. – когато прилагателното се отнася не изобщо до местността, а до обект в нея, МИ се членува, докато с нечленуваната форма (в повечето случаи прилагателно с притежателна семантика) се означават обикновено ниви и ливади, гори и пасища.

Местните имена, образувани от субстантивирани прилагателни, голяма част от които са притежателни, обикновено се членуват: Голềмото, Гòрното, Дльồгото, Нòвото, Рàвното, Рàвничкото; Аврàмовото, Бèльовото, Бекѝровото, Азмѝниното, Дòриното, Аршèноското, Бòгдюското, Бѝнбашицко, Бодỳрско и др.

Когато към название на празник или религиозно обредно действие се употреби съгласувано определение, то е членувано: Пèтрувден’, Св’етà нид’ềл’е и пò *гул’ềм’ен* Алѝн’ден’; *Послèднạсạ* Кòлада б’еш’е бис сн’ềк; Искàрạ *цàлуту* влѝденску гув’ền’е.

β **КОГАТО ОПРЕДЕЛЯЕМОТО Е ОБРЪЩЕНИЕ**

Съгласуваните определения към обръщенията са предимно в постпозиция и никога не се членуват: чил'ѐчко *мѝли*, сѝно *мо̀й*, дȍштеро *мо̀йạ ма̀йчинạ*.

β **КОГАТО ОПРЕДЕЛЕНИЕТО Е ОБОСОБЕНО**

Обособените съгласувани определения от предикативен тип, доколкото се употребяват в родопските говори, са винаги нечленувани както в книжовния език[1]: Стѝгнạ ду ạднȍ кȍштạ, *пукрѝтạ* с тѝкли; Им'ѐш'е ма̀сạ и легло̀, *постѐлено* с кѝчено ха̀лишт'е; Сукма̀н, *зạпа̀сạн* с мин'дѝл'.

Обособените атрибутивни определения, отнасящи се към определяемо, което означава конкретен определен обект, винаги се членуват: Ага̀ син^{3}т зạкл'у̀чил йе врата̀нạ, *в^{3}нкъшнънъ*; Уста̀вил хи йе д'еца̀нạ, *нѐгувин'е*.

Трудно е да се определят причините за обособяването на съгласуваните определения от атрибутивен тип, но в повечето случаи стремежът е да се уточни и конкретизира обекта, изразен с определяемото, чрез добавяне на признак, който сякаш е пропуснат в препозиция, а е важен смислово и по този начин паузово-интонационно се отделя и логически се изтъква.

6.2. ЧЛЕНУВАНЕ НА ПРИЛАГАТЕЛНИТЕ, ЧИСЛИТЕЛНИТЕ, МЕСТОИМЕНИЯТА И ПРИЧАСТИЯТА КАТО ИМЕННИ СЪСТАВКИ НА СКАЗУЕМИТЕ И КАТО СКАЗУЕМНИ ОПРЕДЕЛЕНИЯ

β **КАТО ИМЕННИ СЪСТАВКИ НА СКАЗУЕМИТЕ** (при спомагателния глагол „съм" или глагол с избледняла семантика): Ȇцạ йе *пạра̀тек* пȍт'ч'екạс; Та̀ си йе *висо̀чкạ*, спурạт пълнута̀нạ; Та̀ била̀ ȅцạ *ка̀мạтнạ*; То̀ син^{3}н *жѝф* беше ейнуга̀вạ; Ни сȍ *на̀ши* ейс'ѐйе ч'енѝи; П^{3}рво лȅ рък^{3}тъ ми йе *ск^{3}ршенạ*; Пък плошта̀дạн йе *пȍлạн* с нạро̀т; Ка̀кạ ти ми сạ гл'ȍдạ *укимѐнạ*;

[1] Причините за това са подробно изяснени от Ст. Стоянов – тези обособени определения могат лесно да се трансформират в подчинено изречение, в което се явяват именна съставка на сказуемото (сказуемно определение според приетата от автора терминология) – вж. Стоянов 1980: 175-177.

Вӯйкọ ми сạ стòри *притеснèн*; Сòпственикạн излѐл *чил'ѐчен, рạзбрàн*; Дạ градѝш и дạ прàвиш, *ỳбъвъ* нèмạ а стàнеш.

β **КАТО СКАЗУЕМНИ ОПРЕДЕЛЕНИЯ КЪМ ПОДЛОГА В ИЗРЕЧЕНИЕТО**: И йѐ сèд'ем *сạмѝчкạ* цàл' дèн'; Каквò˛ти, тè *пъ̀рви* дòйдạхạ.

β **КАТО СКАЗУЕМНИ ОПРЕДЕЛЕНИЯ КЪМ ПРЯКО ДОПЪЛНЕНИЕ**: Тạ дạ гу уткàрạ *смл'ѐту* нạ д'ецàнạ; Нашлѝ сạ гу *истѝнạлу*.

Както се вижда от приведените примери, прилагателните, числителните, местоименията и причастията като именни съставки на сказуемите и като сказуемни определения са винаги нечленувани както в книжовния език. Споделяме мнението на Ст. Стоянов, че в случаи като "Бащата е виновният" (Бубàйкуту йе крѝв'ет), субстантивираното прилагателно е подлог, а съществителното е именна съставка на сказуемото (сказуемно определение според възприетата от автора терминология – Стоянов 1980: 186).

6.3. ЧЛЕНУВАНЕ НА САМОСТОЙНО УПОТРЕБЕНИ И СУБСТАНТИВИРАНИ ПРИЛАГАТЕЛНИ, ЧИСЛИТЕЛНИ, МЕСТОИМЕНИЯ И ПРИЧАСТИЯ

β **КАТО ПОДЛОЗИ**

При елипса на определяемото, което в предходния контекст или в конситуацията означава поне два обекта, самостойно употребените прилагателни, числителни, местоимения и причастия като подлози се членуват, защото конкретизират и определят визирания обект: *Гул'ѐмусу* хòди нạ˛учѝлишт'е; *Мỳт'кусу* спѝ пу˛курèм; *Мỳчкана* учѐше ф˛Смòл'ън; *Млàдине* ўòд'ът със нèйе, пък *стàрите* сạ измрèли дèну сạ сме збỳрạли; Сàму *ạдѝн'ен* йе жèн'ен; Пък *мòйън* съ убèси ут снах³нạ; Оти *нàшạсạ* р'ѐчиш духòдạ;

Когато определяемото е изпуснато, но се подразбира, т.е. настъпила е универбизация на словосъчетанието поради честата употреба на едно и също определяемо съществително в него, самостойно употребените прилагателни,

числителни, местоимения и причастия като подлози обикновено се членуват: *В^{3}трешн'ън* ми йе путп^{3}л'ни харѝзано, ў̀оти ма̣ пузна̀ва – тук *в^{3}трешн'ън* (=вътрешния, своя човек) не може да се замени с нечленуваната форма, а само със словосъчетанието *един вътрешен*; Тре̏ва̣ *го̀рск'ен* да̣ ти путпѝш'е.

Някои прилагателни, употребявани във формата за ср.р., напълно са се субстантивирали: *чу̀зду* (=чужд човек)*, мо̏ску* (=мъж)*, жѐнску* (=жена) – Та̀ дъшт'еро̏на̣ ма̣ха̣но̀ва̣, та̣ нѐ *чу̀здуну*; *Мо̏скуну* тре̏ва̣ войнѝк да̣ ва̣рвѝ, пък *жѐнскуну* гу ч'е̏ка̣ ра̀ждạне и измѐт' вс'е̏ка̣къф.

В примера *Мо̏ску* си йе по̀ дру̀чка̣ ра̀бута̣ субстантивираното прилагателно представлява синкопиран вариант на подчинено изречение (*Да си мъж* или *Когато си мъж*), в което има функция на именна съставка на сказуемото, затова е нечленувано.

Субстантивираните прилагателни, употребени заедно с обобщителното местоимение **врѝт'/вру̀т'**, означаващо количествена изчерпаност, цялостност на визирания обект или обекти, задължително се членуват (както и съществителните в такава позиция): **Врѝт'** върв'е̏ха̣ *м^{3}скин'е* да̣ ра̀бут'ет д'а̣лѐч'е; *Дру̀гоно* **врѝт'** нѐй припѝсано.

Субстантивираното обобщително местоимение *сѝчку* се членува, когато е употребено със значение 'количествена определеност': *Сѝчкуну* са̣ пра̣дѐ и пл'етѐ и тка̀йе.

При контактно съчетаване с показателно местоимение субстантивираното прилагателно, както и съществителното, винаги се членува, като е налице "съгласуване" на членната с коренната местоименна морфема (вж. по-подробно гл. 5, т. 5.8.): Ейсо̀йе *му̀т'к'ес* ма̀йка̣та̣ си тра̀ка̣; Ейно̀йе *висо̀к'ен* хи йе мо̏ш.

β **КАТО ИМЕННИ СЪСТАВКИ НА СКАЗУЕМИТЕ**

В тази позиция субстантивираните прилагателни, числителни, местоимения и причастия се членуват: Ейсо̀йе йе *послѐдн'е*; Та̣ та̀ б'еш'е *по̏рва̣та̣*; Ша̣ са̣ чу̀диш кутро̀ *на̀шету*, кутро̀ йе *т'е̏хнуту*, йейто̀лкуф да̣

сạ м’ѐ̑сạт. Когато не са членувани, са несубстантивирани и елипсата е при подлога: Ейсòйе (чил’ѐ̑к) йе *послѐдạн*; кутрò (д’ѐ̑т’е) йе *т’ѐ̑хну*.

Самостойно употребените прилагателни, числителни, местоимения и причастия не се членуват само при отричане на едно и утвърждаване на друго име в състава на сказуемото: Тòй ни ѐ *гòрски*, ами йе *воѐн’ен*.

β **КАТО ДОПЪЛНЕНИЯ**

В случаите, когато визираният обект е точно определен, се използват членуваните форми на самостойно употребените и субстантивираните прилагателни, числителни, местоимения и причастия в служба на преки или непреки допълнения: Агà утỳдạх пàк, пàк ми напѝсạ *с^{3}штоно*; И *стàроно* дạ испѝйе; Ни мòжиш дạ прирѝпниш *вȍтрạшнуну*; Йейтỳф ѝмạм’е ạднà блѝскạ и тà ѝмạ сѝйе, дạ ги зб’ерѐш *д’вѐн’е*, нѐмạ ги рạзд’елѝш; Вѝкạм млòгу върв’^{3}т л’ỳде и вѐ̑ ни в^{3}ршите тѐ̑м рàбутънъ, пък *мòсạ* не фàтạте; Пък вѝш у *дъштерѝнуну* лѐ̑ излѐ̑зе нạ мейдàн’; Тạ йе рудѝлạ аннò дѐ̑те мòмạ и дрỳгạ мòмạ ѝмạ ут *п^{3}рвạнạ*; И ут *п^{3}рвạнạ* ѝмạ мòмạ гул’ỳмạ, ỳ̆оди нạ учѝлиште. В тези случаи се задава въпрос към липсващия, но подразбиращ се обект (Какво?, Що?, Кого?, У кого?, От кого?), а когато въпросът е “Какъв?” или “Колко”, самостойно употребеното прилагателно (числително, местоимение, причастие), заместващо самия обект, не се членува: Зȍми *чȍрạн*; Трѐ̑вạ дạ зб’ерѐш *д’вѐ*.

Както в книжовния език, субстантивираното прилагателно (числително, местоимение, причастие) в служба на допълнение, свързано с предлог *от* с партитивно значение, винаги е членувано: Сѝпи му ут *тѐлешкото*; Зȍми си ут *слàткото*.

β **КАТО НЕСЪГЛАСУВАНИ ОПРЕДЕЛЕНИЯ**

Закономерностите при членуването на самостойно употребените и субстантивираните прилагателни, числителни, местоимения и причастия в служба на несъгласувани определения са същите, както при съществителните имена (предложно свързани) в тази позиция: Ръка̀в’есạ нạ *б’ѐ̑ласạ* (=бялата блуза) сạ по̀ дло̑̀ги; Сѝгурно е ф спа̀лн’етạ нạ *на̀шт’е*; Тѝри му и ạдѝн буркàн сạс *сла̀тко*.

β **КАТО ОБСТОЯТЕЛСТВЕНИ ПОЯСНЕНИЯ**

Както предложно свързаните съществителни в служба на обстоятелствени пояснения, така и самостойно употребените и субстантивираните прилагателни, числителни, местоимения и причастия с такава функция могат да бъдат членувани и нечленувани в зависимост преди всичко от семантиката на предлога: Ф *на̀шено* (=нашето село) вѝкạ адѝн прàвеше ейсѐй мàйкъ му и убàйко му, амъ ейс’а̀ му го удвр³штạ сạйбѝйъть; П³рв’ът етàж беше по̀тун, не мо̀жехме дạ седѝм и ф *единѝчнạ* (=единична стая) кạну *го̀рнънạ*; То̀ си упàти син³т и утѝде нạх *тѐмноно* (=гроба); Сạс *добро̀* дạ сạ зạпо̀мним; Тà му ду̀мạ за *ху̀бạво*, ạмạ то̀ сạ ни с’ѐ̑тạ. В последните три примера е налице пълна субстантивация на прилагателните имена във функция на обстоятелствени пояснения за място, начин и цел.

β **КАТО ОБРЪЩЕНИЯ**

Ново явление в родопските говори е употребата на членувани субстантивирани прилагателни с притежателна семантика във функция на обръщения: Йàлạ, *кàкинọтọ*, кàкạ дạ си гọ гу̀шне; Кàжи, *тàт’увуту*.

Традиционни и по-често срещани са нечленуваните форми на субстантивираните притежателни прилагателни (стрѝкуф, бàт’уф, лѐлин, кạлѐкуф), които се употребяват като обръщения независимо от пола на събеседника: Тугàвạ, *кạлѐкуф*, нạтвàрạхм’е му̀л’етạнạ и то̑̀рнạхм’е; Тạ ми вѝкạ, *стрѝкуф*, по̀кạчи сạ нạ во̑̀рх колѝбạтạ.

ОБОБЩЕНИЕ

Изводите за употребата на членувани и нечленувани форми на имената в родопските говори, както и закономерностите при избора на една от трите членни морфеми могат обобщено да се представят по следния начин:

I. Случаи, когато в книжовния език съществителните имена не се членуват, а в родопските говори ***могат да се членуват***

За разлика от книжовния език и от други български диалекти в родопските говори се наблюдават редица случаи, в които съществителните имена могат да се членуват:

1. Собствените лични имена, презимената и фамилните имена в различни синтактични позиции, освен когато са обръщения – както в комбинация с показателно местоимение, така и самостоятелно употребени: Ейсвѝ *Дѝнạсạ* зо̏ дạ си гъл’чѝ хỳбạву; Вѝкạт *Вạсѝл’ен* ни утрạзнѐва; И *Рафайлъс* рудѝх ф стѝрạсạ здрѝвнạ; *Сѝвọсọ* лѝл’ех рѝбạ сѝлум вạрвѝ; Обạди сạ нạ *Лѝйкạнạ*; Имạ прийѐтелкạ сир’ѝзнạ ейсѝйе *Крѝев’ес* фъф Сѝфийе; Тѐ хѝд’ет ọткѝл’е с *Чạко̏рọск’ен*.

2. Гальовните женски имена и женските имена за съпружеска принадлежност, образувани с наставка *-ка*: Прѝвọди кулѝци нạ *Лѐнкạнạ*; Айсвѝ *Штѐфкạсạ* ѐцạ йе путсỳрнạлọ хлѐпкин’е; *Вѝнкạсạ* Кạрạчѝлускạ е пудмино̏лạ ọсемдесѐ гудѝни.

3. Не само местните имена, но и названията на всички географски обекти: Оште пѝ ско̏пу шạ стѝне ф *Еврѝпạнạ* гѝ ѝдим; Прис Орѐхọвец сạ вървѐли нạх *Г^{ъ}рциенạ*.

4. Съществителните собствени имена като названия на вестници, списания, фабрики, фирми и други символични названия (когато са самостоятелно употребени, а не като приложения): Ейсвѝ *Трудо̏с* нѝй гу зѝмạт, бо̏рже сво̏ршвạ; Ейзгѝ *Дọмѝшн’ес лечѝтел* е хỳбạф, ѝмạ хỳбạви рецѐпти ф нѐгạ; Рѝпт’еше ф *Метѝлхѝмạн*; Ф *Елѝцạсạ* плето̏т зạ ѝзнọс.

5. Съществителните нарицателни, с които се назовават дните на седмицата: Ко̀л'уву шạ но̀сим нạх чо̏ркванạ фạф *со̏птанạ*; Ф *со̏птанạ* йе сѐд'ми, нạ о̀сми йе, *нид'е̏л'енạ*.

6. Съществителните преки допълнения, назоваващи обекта на притежание, който е част от тялото на глаголното лице и значението 'неотделима принадлежност' е изразено имплицитно: Отво̀ри *ọчѝн'е*; Путсу̏рнạлу е *нọгѝн'е*; Вѝрнạлạ е *нọсо̏н*.

7. Съществителното несъгласувано определение след предлог ***без***, когато определяемата дума е членувана: Ко̏штạнạ бис˛ *по̀криван* е нѐгувạ, ле̏туcкạ шạ йе пукрѝвạ.

8. Предложно свързаното съществително несъгласувано определение, означаващо вида или формата на обекта, назован с определяемото[1]: По̀стели пọкрѝфкạнạ нạ˛ *кѝчицин'е*; Дạ̀дạх му то̀рбạнạ с˛ *кичѝл'кин'е* и ạгло̏кạн с˛ *реснѝн'е*; Зạгу̏билạ йе по̏рст'ен'ен с˛ *кạ̀м'ен'ченọ*.

9. Съществителните обстоятелствени пояснения на глаголи, изразяващи повтарящо се действие в периоди или отрязъци от време: Стạ̀нвạшạ *утирно̏нạ* рạ̀нọ, тạ си ушо̏твạшạ (= сутрин рано); *Вечеро̏н* зѝмạме хле̏п (= вечер, вечерно време).

II. Случаи, когато съществителните имена се употребяват ***нечленувани***

1. Съществителните собствени лични имена и имената на домашните животни във функция на обръщение: Ко̀л'о, Спѝро, Лѝйка, Дѝна, Лѐнка, Мѝче; Пѐнка, Ру̀нт'о, Джѐки.

2. Женските имена за съпружеска принадлежност, образувани с наставки *-вица, -ица, -ца*: Дѝн'вицạ, Ко̀л'увицạ, Мѝт'увицạ, Хрѝст'увицạ, Фạѝт'ицạ, Фạрạ̀тцạ.

3. Образуваните със суфикс *-ци* собствени имена, означаващи съвкупно семейството, фамилията: Дѝн'уфци, Кạфело̀фци, Агу̀пци.

[1] Според Ст. Стоянов членуването на съществителните в тези случаи в книжовния език е "механично" и немотивирано (Стоянов 1980: 64, 126).

4. Местни посесивни имена, образувани от лични, родови имена или прякори с наставки *-ца, -ица, -ци, -це < -цех*: Балабàнца, Васѝлца, Кир©кица, Пèтровица, Радѝчвица, Стàнковица, Аламòвци, Ганзỳрци, Пехливàнци, Юмèровци, Върхузỳнце (от Върху Узỳнце), Шѝковце.

5. Двучленните МИ с първа съставка "Меча, -и", "Лисича", "Вълча" или "Свети, -а", както и с първа съставка посесивно име, а с втора съставка съществителното "гроб": Мèча падѝна, Лисѝча дỳпка, В³л'ча гòра, Светѝ Атанàс, Захмàнов гроб.

6. Двуосновните местни чужди имена (турски и гръцки): Дерѝнкедѝк, Девèбурỳн, Касȍмдере, Карàбурỳн, Кузỳятак, Сàрбурỳн, Топàл кабȍ.

7. Селищните имена, образувани от готови нарицателни (членуваните им форми са названия на местности): Рȅка, Пèщера (за разлика от Рȅката, Пещерȍта).

8. Названията на църковните празници, които носят имената на светци: Кустạдѝн, Светѝ Рахàнгел, Светà Летенѝйạ и т.н.

9. Съществителните нарицателни, с които говорещият назовава родителите си и свои близки родственици (бàбạ, д'ȅдọ, лèл'е, кạлèкọ 'съпруг на лелята', чѝчạ 'стринка', стрѝку 'чичо', (в)ỳйкọ, учинàйкạ 'вуйна', бàт'у, кàкạ): *Т'ȅт'у* ут мỳт'ек е тȍрнạл нạ курбèт'; *Мàйкạ* йе умрȅлạ рàну, пък *бубàйку* пò сèт'н'е; *Кạлèкọ* ги е прọвòдил; Нòси млòгу здрàве нạ *чѝчạ*; *Учинàйкạ* нèмạ дạ дòйде; Зạбурѝх дạ сạ òбạд'ạ нạ *кàкạ*.

10. Съществителните нарицателни, с които говорещият назовава родителите или близките роднини на събеседника или на други конкретни лица: Буднȍш *тàтку* ти лу избрỳси нȅку; Ни жèни сạ зạрạди *мàйкạ* му; Бèл'ки дạ ни здѝ з˛ *бàбạ* хи, ạми дạ си вървѝ нạх *мàйкạ* хи; Гà гл'ȍдạ *бàт'у* ти пу мѝтницисạ кạквò е.

11. Съществителни в мн.ч. с функция на роднински названия, образувани със суфикси *-инци* и *-овци* (-ọфцạх/-ọфцêх): *Бàбинци* ни сȍ духòдạли скòрọ; Ф сȍптạ сме кàнени у *стрѝкуфцạх* нạ гòсте.

12. Съществителното *човек* с обобщаващо значение и съществителното *господ* във функция на подлог при преходен глагол: *Чил’ѐк* ни знàе кạквò шạ му дòйде нàглạвạ; *Гòспọт’* дạ чỳвạ и брàни; Дạ ни˛дàвạ *гòспọт’* нѝкọму.

13. Съществителното пряко допълнение при възвратен глагол от типа ***бера си, вземам си, нося си***: Нạбрàхм’е си *шѝпки* зạ мạрмạлàт; Зо̀х си *чọрạпọгàшник*; Нòсиш ли си *пишкѝр*? (вж. и обясненията в гл. 5, т. 5.2.).

14. Съществителното пряко допълнение при глаголите ***имам*** и ***нямам*** (когато е без пояснения): Нѐмạт *децà*; Имạм *бọлѐшки*; Имạм’е *бòрч*.

15. Съществителното пряко допълнение при безличните глаголи ***има*** и ***няма***, когато не се дублира чрез кратка винителна местоименна форма: Имạ *д’ецà* нạ двòрạн; Нѐмạ *чилѐк* ф˛ко̀штạнạ. Абстрактните съществителни при тези безлични глаголи се употребяват само в неопределената форма: Имạ *врѐм’е*; Нѐмạ *умỳт*; Нѐмạ *фạйдо̀*.

16. Съществителното, означаващо природно явление (дъжд, сняг, град), като пряко допълнение на безличен глагол: Цàлạ но̀ш е литѐлу *до̀ш*; Нạтрỳпạлу бе *снѐк* ду пòйес; Скòрọ ни˛ѐ литѐлу *грạдỳшкạ*.

17. Съществителното като вътрешно допълнение на еднокоренен непреходен глагол: *Мрàс* мрạзòвạхм’е; *глàт’* глạд’òвạхм’е.

18. Непреките допълнения са изразени с повтарящи се съществителни, предложно свързани чрез предлозите ***от - на***, ***от - в***: Хòд’ет ọт˛*мạхạло̀* нạ˛*мạхạло̀* дạ сурвàкạт; Флѝзạхạ ọт˛*ко̀штạ* ф˛*ко̀штạ*.

19. Съществителните с предлог ***без*** във функция на несъгласувани определения, когато определяемата дума не е членувана: Ни˛со̀м вѝд’вạлạ ко̀штạ бис˛*прọзòрци*; Ни стàнвạ мухạбѐт’ биз˛*гàйдạ*.

20. Съществителното несъгласувано предложно определение е употребено преносно със значение на сравнение (независимо от наличието или отсъствието на член в определяемата дума): Имạ глàс нạ˛*слàвей*; Имạ снàгạ нạ˛*пехливàнин*, пък йумо̀н нạ˛*дѐт’е*.

21. Предложно свързаното съществително (именно словосъчетание) като несъгласувано определение, означаващо материала, от който е направен предметът, назован със съществителното определяемо: Пạлтàсạ ọт *искỳственạ кòжạ* сạ ạйзгà мọдѐрни; Нàй хỳбạви и нàй здрàви сạ си мѐб’елис’е ọт *дȍрвọ*.

22. Съществителните безпредложни определения (независимо дали определяемата дума е членувана или не): Испù ạднȍ кàнạ *вùнọ*; Ошт’е йе нѐ изȅлу кọмàт’ạ *хлȅп*, дèту му дàдạх; Избрùсạ му кàпкит’е *пот* ọт чѐлọтọ.

23. Съществителното (именното словосъчетание) в състава на сказуемото при спомагателния глагол ***съм***, означаващо родова (видова) принадлежност, и след глаголите ***изглеждам, да се сторя, да изляза, да стана, казвам се***: Пạтàтникạ е *рọдòпскọ йȅстие*; Ейсвà излȅзе *хỳбạвọ дȅте*; Внỳчкạсạ ти е стàнạлạ *мọмà*; Ейсàйе кùткạ сạ звѐ *мрạштикò*.

24. Съществителните във функция на сказуемни определения към допълнения на глаголите ***поставям, назначавам, избирам***: Тỳрихạ гу *нạчȅл’ник* нạ гòрскуту; Сѐт’н’е гу нạзнạчùхạ *кạсиѐр* фͺкмѐтствọсọ; Избрàхạ мạ зạ *бригạдùркạ*.

25. Съществителното приложение като общо название на населено място или друг географски обект при определяемо съществително собствено име: Ф *сѐлọ* Мạрòнийе им’ȅхм’е кȍштạ; Стùгнạли сạ чȅк дọ Крỳшạ *плàнинạ*; Фàтạли сạ рùбạ нạ *йȅзọвùр* Студѐн клàденец.

26. Съществителното приложение, означаващо някакво звание, титла, сан или роднинско название при определяемо съществително собствено име: *Пòп* Глигòркọ е бùл пȍрв’ет учùтел’ фͺсѐлусу; Прọвòдили сạ хạбѐр нạͺРàйчу *к’ехạйȅ* фͺБелọмòрийену; Ецạ гу гàл’ȇш’е *стрùку* Т’òд’у.

27. Съществителните с предлози ***в, към*** (нạх), ***на*** и ***по*** при глагол с преносно, абстрактно статично или целево значение: Нимòй мạ нạгàдạ, чи шạ фл’ȅзạм вͺ*грȅх*; Рàбутạсạ вạрвù нạхͺ*крàтеш*; Гул’ȅмусу хòди нạͺ*учùлишт’е*; Отùд’е нạͺ*дạрвà*; Утùд’е пуͺ*слỳжбạ*.

28. Съществителното обстоятелствено пояснение за място с предлог ***от***, означаващо дейност или мястото на извършваната дейност: Прòл’ету сạ врàштạхạ ут˛*курбèт’*; Ошт’е сạ йе нè вȍрнạлạ ут˛*чȍрквạ*.

29. Отглаголните съществителни на *-не* с предлог ***на***, както и съществителните с предлози ***по*** или ***посред*** (пуср’едè/пусрạдè) като обстоятелствени пояснения за време: Нạ˛*врàштạн’е* шạ сạ òдбийем; Чȅк нạ˛*рạссȍмнувạн’е* гу унèсе; Шạ си дòйдạм пу˛*плạднѝнạ*; Рạзбỳдих сạ пусрạдè *нȍш*.

30. Предложно свързаните съществителни като обстоятелствени пояснения за начин с предлози ***без, с, в, за, на, по, през***: Вȍрши си рàбутạнạ бèс *бȍрзạн’е*...; Свѝри с˛*иштàх*, с˛*м’ерàк*; Живòт’е му минȍ ф˛*крàмọли* и ф˛*рạспрạвѝи*; Внỳчкạнạ хи п’еè зạ *чỳдọ* и *прѝкạс*; Окọсѝл гу йе нạ˛*рȍдọв’е*; Мỳт’кусу спѝ пу˛*курèм*; Зạвѝвạ сạ прȅз˛*глạвạ*.

31. Предложно свързаните съществителни като обстоятелствени пояснения за количество и степен с предлози ***без, до, на, около, по***: Дибèлу йе, чи ạдè биз˛*м’ȅркạ*; Фпрȅгạ сạ ȅцạ, рàпти дọ˛*припàдạн’е*; Хòд’ет нạ˛ *пọрạзѝйạ*; Окọлọ˛*гọдѝнạ* б’еш’е ф˛Плòвдиф; Пу˛*цàл’ дèн’* и пу˛*цàлạ нȍш* сạ ни прибѝрạ.

32. Абстрактни съществителни във функция на обстоятелствени пояснения за причина с предлозите ***от*** и ***по***: Бỳзин’е му б’ехạ кл’ȅйнạли ут˛ *срàм*; Ни˛мòжеше дạ си нàйд’е м’ȅсту ут˛*бòл’ки*; П’енсунѝрạхạ гу пọ˛ *бòлес*.

33. Съществителните обстоятелствени пояснения за цел с предлозите ***за, на, по***: Хȍт’ȇ дạ нạлòмим пѝтạсạ зạ˛*здрàв’е*; Шạ ѝдạ у˛лèл’ạ нạ˛ *мухạбèт’*; Утѝд’е пу˛*рàбутạ* ф˛ọпштинȍнạ.

III. Случаи, когато прилагателните, числителните, местоименията и причастията се употребяват *нечленувани*

1. Притежателните местоимения (предпоставени или задпоставени) във функция на съгласувани определения: *Нàшạ* Лèнạ л’у чет’è, л’у

пѝсва̣; Кòл’у *нàш* ни излѝза̣ от “Оàзисън”; Тòшу *вàш* кугà ша̣ си духòда̣?; *Т’е̏хна̣* Дòра̣ йе ут гул’е̏муту дубрỳтру.

2. Прилагателните имена и притежателните местоимения като съгласувани определения към обръщенията (предимно в постпозиция): чил’е̏чко *мѝли*, сѝно *мòй*, до̏штеро *мòйа̣* мàйчина̣.

3. Миналите страдателни причастия като обособени съгласувани определения от предикативен тип: Стѝгна̣ ду а̣дно̏ ко̏шта̣, *пукрѝта̣* с тѝкли; Им’е̏ш’е мàса̣ и леглò, *постѐлено* с кѝчено хàлишт’е.

4. Прилагателните, числителните, местоименията и причастията като именни съставки на сказуемите и като сказуемни определения: Тò син^{3}н *жѝф* беше ейнугàва̣; Ни со̏ *нàши* ейс’е̏йе ч’енѝи; П^{3}рво ле̏ рък^{3}тъ ми йе *ск^{3}рщена̣*; И йе̏ сѐд’ем *са̣мѝчка̣* цàл’ дѐн’; Та̣ да̣ гу уткàра̣ *смл’е̏ту* на̣ д’ецàна̣.

5. Традиционните форми на субстантивираните притежателни прилагателни (стрѝкуф, бàт’уф, лѐлин, ка̣лѐкуф), които се употребяват като обръщения независимо от пола на събеседника: Тугàва̣, *ка̣лѐкуф*, на̣твàра̣хм’е мỳл’ета̣на̣ и то̏рна̣хм’е; Та̣ ми вѝка̣, *стрѝкуф*, пòка̣чи са̣ на̣ во̏рх колѝба̣та̣.

IV. Случаи, когато съществителните имена се употребяват ***членувани***

1. Умалително-гальовните собствени лични имена, образувани чрез прибавяне на наставка *-ка* (или *-а*) към съкратеното мъжко име, завършващо на *-о* – във всички синтактични позиции (без обръщение): Ейсвà *Рàйчка̣са̣* е е̏ца̣ хỳба̣во̣ мòмче; Женàна̣ на̣ *Вàска̣на̣* гу дунѐсе; Сро̏шна̣х *Дѝна̣та̣*, тѐ нѐли са̣ ф а̣дѝн клàс с *Вàна̣та̣*.

2. Умалително-гальовните женски имена, образувани с наставка *-че* (-ч’е, -ча̣), когато не са обръщения: *Мѝча̣су* ми кàза̣, чи Цòнка̣ си йе душлà; Прувòдила̣ гу йе пу *Дàнч’ену*.

3. Прякорите и прозвищата: *Бел’о̏та̣, Коченжѝета̣, Фòйна̣та̣, Штрàнга̣та̣, Арна̣ỳтина̣, Ма̣кедòнеца̣, То̣пỳза̣, Шỳкера̣, Кòл’у Пàпардовчено̣, Алѐкши Кир’àко̣вчену*.

4. Местните имена от ж.р., ед.ч., завършващи на *-ȍ (-’ȍ)*: *Брешнельȍта, Кайнарджȍта, Кабȍта, Кашлȍта, Керамидьȍта, Мирьȍта*.

5. Названието на празника *Прошка* (Сирни Заговезни) – Пу̀стọв’ет’е: Нạ *Пу̀стọв’ет’е* сạ пу̀фкạт ạцà.

6. Съществителното *баща* (= *моя(т) баща*): *Бạштàтạ* дọнѝсạшạ уд Белọмòриетọ бȅлạ рѝбạ.

7. Съществителните нарицателни, с които говорещият назовава свой съпруг или съпруга, син или дъщеря, зет или снаха, брат или сестра: *Женàсạ* (мòйесạ женà) е бọлнàвạ; Нạ *мъжȍс* (мòйес мȍш, мòйесу мȍску) е сèстрạ; И *синȍс* и *дъштерȍсạ* сạ жèнени; Ни мòгạм дạ сạ òплạчạ ут *снạхȍсạ* (мòйесạ снȍхạ); Ейсвà е нạ *брàтạ* (или нạ *бубàмулуту*).

8. Съществителните нарицателни, с които говорещият назовава съпруг или съпруга, син или дъщеря, зет или снаха на събеседника или на други конкретни лица: *Мạжȍн* хи ȅцạ пиè; Нèгạ гу ним’ȅ, тạ гу дàдạх нạ *женàнạ* му; Ни гл’ȍдạ гу *дъштерȍнạ* му; нạ *синȍс* (хи) е пàднạлу; *Снạхȍнạ* ти е нè ту̀вạшнạ, нèли?; Ецạ сạ фàл’ет ут *зȍт’ен*.

9. Съществителните нарицателни *жена ‘съпруга’, дъщеря, снаха и зет* (*ми, ти, му, ѝ*) – за разлика от книжовния език в родопските говори са винаги членувани (вж. примерите по-горе).

10. Съществителното нарицателно за назоваване на починалите родственици: душèт’е – Шạ рạздàвạм’е ф сȍптạ зạ *душèт’е*; *Душèт’е* си ни пумàгạт, дạ знàиш.

11. Съществителното подлог при спомагателния глагол ***съм*** – независимо дали означава предмет, на който се приписва белег, качество, свойство, или означава видово понятие по отношение на назованото с именната съставка на сказуемото родово понятие: *Сенòсу* е чѝстọ су̀хọ; *Свàдбạтạ* бе йȅцạ гул’ȅмạ; *Мạжȍн* хи е сạрạхòш; *Гàйдạсạ* йе кạпрѝзạн инструмèнт; *Клѝнът* е рọдòпскọ йȅстийе; *Кọч’ȅн’ен* йе рạстèние, зеленчу̀к.

12. Съществителните подлози при глаголи със значение ***изглеждам, показвам се, оказвам се*** и др. с избледняла семантика, с изключение на

съществителните роднински названия (вж. по-горе): *Кàрạнесу* му сạ гл’ȍдạ л’ȍсну (но: *Мàйкạ* ми сạ гл’ȍда ọтпàднạлạ); *Жèнине* му сạ стòрихạ йȅцạ устạр’ȅли (но: *Вỳйкọ* ми сạ стòри притеснèн); *Сòпственикạн* излȅл чил’ȅчен, рạзбрàн.

13. Съществителните подлози при глаголи със значение ***казвам се, наричам се***, с изключение на посочените по-горе съществителни роднински названия: *Д’ȅтесу* сạ звè Никọлàй, нạ д’ȅдạ му е кȍрстену (но: *Бàт’у* сạ звè Никọлàй); *М’ȅстуну* сạ звè Кạрàпạхỳн’уф кедѝк; *Сòпственикạн* сạ вѝкạ Йàнкọф; И *дъштерȍнạ* му сạ кàзвạ Сѝйкạ, и *снạхȍнạ* му сạ кàзвạ Сѝйкạ.

14. Съществителното, което дублира лично или показателно местоимение в позиция на подлог: Йȅ *будалàса* да сèдем кàта вèчер...; Тà *снạхȍнạ* йе ни вѝд’вạ; Ейсвà *Дàнạсạ* зȍ дạ си гъл’чѝ хỳбạву; Ейнвà *лèпенкин’е* и нѝштọ тạ си йе ạднò.

15. Съществителното във функция на пряко допълнение при префигиран глагол, означаващ, че глаголното действие засяга всички обекти или цялото количество от дадено вещество: Обрỳсил е *крỳшин’е*; Остȍргạлạ е *ливàдạнạ*; Обрàхм’е *фạсỳл’ạ*.

16. Съществителното пряко допълнение при глагол, образуван с префикс *до-* и означаващ завършек на действие: Дọвȍршихạ *двạрȍ*; Остàнạхạ дạ дọберȍт *кọчȅн’ен*; Дọпѝсạ *пѝсмọтọ* и ọтѝде дạ гọ пỳсне.

17. Съществителното пряко допълнение при безличните глаголи ***има*** и ***няма***, когато е дублирано чрез кратка винителна местоименна форма: И *д’ецàсạ* ги ѝмạ ф˛спѝсạкạн; Гà рọдѝх, *мạжȍс* гу ним’ȅ.

18. Съществителните преки и непреки допълнения във фразеологични словосъчетания: Нạл’ȅгạй си *пạртàл’ет’е*; Пọдвѝ си *ọпàшкạнạ*; Стòри си *устàтạ* ‘каза нещо от няма й как’; Зȍх си *умỳтạ* ‘изгубих надежда’; Присȅдạй си нạ *гъзȍ*; Пл’ỳ си нạ *петѝн’е*.

19. Съществителните, употребени в обектни партитивни конструкции при преходни глаголи: Учо̏ка̣ си ут *хле̏ба̣* а̣дѝн ко̣мàт’; Откъца̣й си о̣т *крỳша̣са̣*; Зо̏ми си ут *а̣пра̀циса̣*.

20. Съществителното непряк обект, означаващ конкретно лице след предлога на̣х ‘***към, при***’: Вѝдела̣ нев’а̀ста̣на̣ и утишл³ на̣х˛*па̣ш³на̣*; Прувòдили гу на̣х˛*ка̣л’ма̀на̣на̣*.

21. Съществителното определяемо след обобщителното местоимение **врỳт’/ врѝт’**: Ша̣ ги да̀м ейс’е̏йе врỳт’ *па̣рѝса̣*...; Врѝт’ *л’удѐте*, врѝт’ да̣ сме си а̣ннò.

22. Съществителното несъгласувано определение след пространствен предлог (***в, върху, до, над, зад, между, под, пред, срещу, отсам, отвъд***) и след предлог ***на*** с притежателна семантика, когато и съществителното определяемо е членувано: Око̣сѝха̣ лива̀да̣на̣ до̣˛*ба̣йра̣н*; Ейта̀м ги тỳрих, на̣ по̣лѝца̣на̣ на̣т˛*пѐчка̣на̣*; Вѝш ф˛ка̣шòна̣н по̣д˛*леглòну*; Па̀дна̣ му са̣ м’е̏стуну срешту *ма̣ха̣ло̏на̣*; С’ѐл йе ка̣рдѝл’ника̣н о̣цо̏д’е *до̣ло̏н*; Фтѐсли са̣ ф˛лива̀да̣на̣ на̣˛*ко̣мшѝйена̣*.

23. Съществителното като именна съставка на сказуемото, когато се пояснява от несъгласувано определение или подчинено определително изречение: Вѝйе ли сте *ма̀сто̣ра̣т’е* на̣ са̀йе на̀пра̣ва̣; Нѝйе сме *л’удѐса̣*, десу о̣ста̀нва̣м’е са̣мѝ; Йе̏ са̣м *во̣йнѝка̣н*, дѐну йе лиже̏л ф˛ плѐн.

24. Съществителното нарицателно е в мн.ч. и стои пред две или повече съществителни собствени географски названия: *Села̀та̣* Широ̀ка̣ ло̏ка̣, Гела̀, Сто̀йкит’е са̣ християйе̏нски.

25. Съществителното с предлог ***въз*** във функция на обстоятелствено пояснение за място: По̣дбра̀ ги ва̣з˛*ба̣йра̣н* на̣гòре.

26. Съществителните с предлози ***извън*** (изво̏н) или ***отсам, отвъд*** (о̣цо̏д’е, о̣тво̏д’е) като обстоятелствени пояснения за място: Та̣ ма̣ извѐд’е изво̏н *сѐло̣но̣*...; Тỳри ги о̣цо̏д’е *пл’ето̏с*; Скла̀л ги йе о̣тво̏д’е *д’еро̏на̣*.

27. Съществителното обстоятелствено пояснение за място с предлог ***по***, който има конкретно пространствено значение: Обигрàвạ пу˛*хòримàцин’е*; Търчѐхм’е пу˛*ливàдин’е* бòси.

28. Предложно свързаното съществително (или именно словосъчетание) като обстоятелствено пояснение за време с предлози ***в*** и ***до***, указващо определен момент или период, в който се извършва действието: Ф˛*крàйе* нạ мàй шạ ги рạспỳснạт; Чѐкạх˛гу ду˛*вечерȍ*.

29. Съществителните *ден, нощ, седмица* (нид’ȅл’ạ), *месец, година* с предлог ***през*** като обстоятелствени пояснения за време: Ни˛гỳ гạс’ȅхạ, тạ и приз˛*д’ен’ȍн*, и приз˛*нạштȍн* дạ ùмạ òгạн’; Приз˛*нид’ȅл’ạсạ* нùкọй сạ˛ йе˛нè убàждạл.

30. Отглаголните съществителни (главно за движение и за фаза на извършваното действие) с предлог ***с*** като обстоятелствени пояснения за време: З˛*духòдạн’ету* пупùтạ зạ˛нèгạ; Л’у сạс˛*флùзạн’ету* сạ с’ȅти кạквò йе стàнạлу.

31. Съществителните обстоятелствени пояснения за количество и степен с предлога ***според***: Зùмạ рạзлùчнọ, спọр’ет *чил’ȅкạн*; Фс’ȅк сạ прọстùрạ спọр’ет *чèргạнạ*.

32. Безпредложните съществителни като обстоятелствени пояснения, означаващи конкретен, определен период от време: *Утринȍнạ* трȅвạ дạ сạ стòри (сутринта, на сутринта); *Вечер³н* Гèгувạнạ му˛ уднèлъ йàдене (вечерта, оная вечер); *Зимȍсạ* сạ свùвạхм’е л’у пу˛ вȍтрạ (тая зима).

V. Случаи, когато прилагателните, числителните, местоименията и причастията се употребяват ***членувани***

1. Прилагателните, числителните, местоименията и причастията като съгласувани определения към фамилни имена (рядко употребими – главно за външни лица): *Млàд’ен* Крàйеф йе кỳпил ейнвà м’ȅсту.

2. Прилагателните, числителните, местоименията и причастията като съгласувани определения към имена на населени места и други

географски обекти: Имạ мạгạзѝн в *стàр’ен* Плòвдиф; Ни è пò хỳбạф ут *нàш’ес* Смòл’ен; *Ейзгàшносо* Момчѝлофци е нè кạту *ạднòвр’ѐмешното* Гòрно Дерèк’е; Хòдил йе дạ чѝсти *нàшạнạ* Пол’ѐнạ.

3. Едночленните посесивни МИ, образувани от субстантивирани притежателни прилагателни, които назовават стари или нови собственици на местностите: *Аврàмоското, Шèнювото, Агỳпското, Фатминото*.

4. Двучленните МИ (с първа съставка прилагателно име), назоваващи наличен обект в местността (дърво, чешма, извор, стопанска сграда): *Сàмия* бук, *Сỳхата* èла, *Студèната* вòда, *Хайдỳшката* вòда, *Баклàрската* мàндра, *Мандòвата* колѝба, *Шѝрковата* воденѝца, *Горѐлата* бичкѝя.

5. Прилагателните, числителните, местоименията и причастията като съгласувани определения към название на празник или религиозно обредно действие: Пèтрувден’, Св’етà нид’ѐл’е и пò *гул’ѐм’ен* Алѝн’ден’; *Послèднạсạ* Кòлада б’еш’е бис сн’ѐк; Искàрạ *цàлуту* влѝденску гув’ѐн’е.

6. Прилагателните, числителните, местоименията и причастията като обособени атрибутивни определения, отнасящи се към определяемо, което означава конкретен определен обект: Агà син³т зạкл’ỳчил йе вратàнạ, *в³нкъшнънъ*; Устàвил хи йе д’ецàнạ, *нèгувин’е*.

7. Самостойно употребените прилагателни, числителни, местоимения и причастия като подлози при елипса на определяемото, което в предходния контекст или в конситуацията означава поне два обекта: *Гул’ѐмусу* хòди нạ‿учѝлишт’е; *Млàдине* ўòд’ът със нèйе, пък *стàрите* сạ измрèли дèну сạ сме збѝрạли; Оти *нàшạсạ* р’ѐчиш духòдạ.

8. Субстантивираните прилагателни, употребени заедно с обобщителното местоимение врѝт’/врỳт’, означаващо количествена изчерпаност, цялостност на визирания обект или обекти: Врѝт’ върв’ѐхạ *м³скин’е* дạ рàбут’ет д’ạлèч’е; *Дрỳгоно* врѝт’ нèй припѝсано.

9. Субстантивираните прилагателни при контактно съчетаване с показателно местоимение, като е налице “съгласуване” на членната с

коренната местоименна морфема: Ейсòйе *мỳт’к’ес* мàйкạтạ си трàкạ; Ейнòйе *висòк’ен* хи йе мȍш.

10. Субстантивираните прилагателни, числителни, местоимения и причастия като именни съставки на сказуемите: Ейсòйе йе *послèдн’е*; Тạ тà б’еш’е *пȍрвạтạ*; Шạ сạ чỳдиш кутрò *нàшету*, кутрò йе *т’ȅхнуту*, йейтòлкуф дạ сạ м’ȅсạт.

11. Субстантивираните прилагателни (числителни, местоимения, причастия) в служба на допълнение, свързано с предлог ***от*** с партитивно значение: Сùпи му ут *тèлешкото*; Зȍми си ут *слàткото*.

VI. Случаи, когато имената се употребяват ***предимно нечленувани***

1. Местни имена, образувани с топонимични наставки *-ец, -ка, -ца, -ица, -йца, -ищà*: Бȅлковец, Острèц, Агỳпка, Сакàрка, Гàрваница, Пàпрат’увица, Шапчùйца, Ленищà, Орнищà.

2. Двучленните посесивни имена, чиято първа съставка е образувана от лично име или прозвище, а втората назовава местността изобщо (ниви, ливади, гори): Алùева могùла, Вȍлчова нùва, Гàжув хармàн, Илчова барчùна, Кàцова лȍка, Сарùцко блàто.

3. Двучленните МИ с втора съставка съществителното “камень”: Дỳпчов кàмен’, Пùл’ув кàмен’, Харлùв кàмен’.

4. Съществителните нарицателни имена в мн.ч., с които се назовават лица според селищния им произход: *Вùйуфци* вùкạт кинà; *Стòйкенци* дỳмạт ȅцạ зạвùтọ; *Вàрненци* и *бургạзлùи* сạ ȅцạ хỳбạви л’ỳде, пък *сọфийàнцисạ* дèсу духòдат сạ ạднù кибàр’е.

5. Съществителните имена в служба на подлози във фразеологични съчетания, в поговорки и сентенции: *Брàт* брàтạ ни хрàни, ала тишкò кòйтọ гọ нèмạ; *Оснọвạ* вȍтạк нạхòдạ; *Гȍс* глàвạ изùдạ; *Йỳм* са збùра дурдè съ жùф; *Чȅн* сạ‿вȍрзва нạ‿ еркùч’, нè нạ‿паршнùчевọ йȅре; в народни песни: *Рòшкọв’е* ми сạ нạл’ȅхạ, *нọжùнки* ми ọтмạл’ȅхạ, *ạлȍци* ми утежàхạ.

6. Генерично употребените имена в подложна позиция, конкретизирани от подчинено определително изречение със съюз ***дето***: *Мọмà*, дèтọ йе стрàх ọт ọштùпвạне, дạ сạ ни фàтạ нạ хọрòтọ; *Кȍштạ*, дèтọ òгạн’ сạ ни пàли, бȍрже сạ рạзвàл’е; *Дȅт’е*, дèтọ ни игрàйе, йе бòлну.

7. Съществителните номинативни изречения или основна част на такива изречения: *Л’ȅл’кạ* тỳрạнạ зạ глàвạ... *Сукмàн* зạпàсạн с мин’дỳл’.

8. Прилагателните имена, отнасящи се към съществителни лични имена, във функция на предпоставени съгласувани определения: *Мỳт’кạ* Мỳмạ йе ȅцạ рạзлигàвенạ; *Стàр* Стàйку сạмỳчък си сạ гл’ȍдạшạ; Пòпạн б’еш’е пùсạл зạ *сл’ȅпạ* Дàнạ.

VII. Случаи, когато имената се употребяват ***предимно членувани***

1. Имената на домашните животни, освен когато са обръщения: *Бạрòнạ, Джèкинọ, Жèкън, Рỳнт’ọсọ*.

2. Местните имена, образувани от субстантивирани прилагателни, голяма част от които са притежателни: *Гол’àмото, Гòрното, Дл’ȍгото, Рàвното; Аврàмовото, Азмùниното, Аршèноското, Дòриното, Бòгд’уското*.

3. Едноосновните местни чужди имена (турски и гръцки): *Авлùето, Аг¾змото, Аралȍка, Гьòля, Дрỳма, Инлюкя, Казȍлката, Кабȍта, Кардȅлника, Кедùкя, Сечмèка, Фазл³ка*.

4. Названията на църковни празници като Зàгув’ȅлкạ, Кòлạдạ, Влùден’, Никỳл’ден’ в подложна употреба: Сàйạ гудùнạ *Кòлạдạсạ* е бис̯ сн’ȅк; *Влùден’ес* е рàнọ сàйạ гудùнạ.

5. Абревиатурите на партиите и организациите (с членните морфеми за ср.р.): *СДС-нọ, -сọ, -тọ; БСП-нọ, -сọ, -тọ; НДСВ-нọ,-сọ, -тọ; КНСБ-нọ, -сọ, -тọ* и др.

6. Съществителните нарицателни, които назовават частите на човешкото тяло: Ȅцạ мạ бọлù *глạвȍсạ* ут фчèрạ; *Ръкùне* му бехạ бạбурȅсạли,

пък *нọгѝне* му беха̣ лѐт студѐни (по-особените случаи са изяснени в гл. 4, т. 4.2.3.).

7. Съществителните като дателни допълнения: Кàра̣ са̣ на̣ *деца̣̀на̣*, чи˛ ни˛ слу̀ша̣т; Чу̀д’ет˛му˛са̣ на̣˛*а̣к^{з}ла̣н*; Адòсва̣˛са̣ на̣˛*т’еб’ее̏т’ен*˛му.

8. Съществителните (именните словосъчетания) като обособени приложения: Тугàва̣ са̣ на̣м’е̏сил и Стòйу, *шиф’òра̣н* на̣˛лин’е̏йка̣на̣; Душо̏л си Дрѐйу, *нàй гул’е̏м’ен* сѝн, и йе на̣шо̏л на̣˛леглò.

9. Съществителното с предлог ***в*** като обстоятелствено пояснение за място на глагол, който има пряко (конкретно) значение: Фл’е̏ла̣ йе ф˛ *пòд’н’ика̣н* на̣пра̣ш˛ч’е̏с; Ф˛*бòл’ница̣на̣* са̣ гу прийо̏ли.

10. Съществителното с предлог ***в*** или ***до*** като обстоятелствено пояснение за място на глагола ***отивам (да отида)***: Отѝд’е ф˛*ба̣̀йра̣н* да̣ б’ерѐ да̣рвà; Отѝд’е дọ˛*ма̣га̣зѝна̣н*.

11. Съществителното с предлог ***към*** (на̣х) като обстоятелствено пояснение за място на глагол, който има пряко (конкретно) значение на насочено движение: То̏рна̣л съм на̣х˛*гра̣дѝна̣на̣*; Отѝд’е на̣х˛*Стра̣нѐнọ*.

12. Съществителните с предлози ***на*** и ***от*** като обстоятелствени пояснения за място на глагол, който има конкретно пространствено значение: Пукàчи са̣ на̣˛*ва̣рхо̏н*, но и: Пукàчи са̣ на̣˛во̏рх ба̣ѝра̣н; Отѝд’е на̣˛*двòра̣* на̣˛сло̏нчица̣; Изл’е̏зе уд˛*двòра̣с*; Во̏рна̣ са̣ ут˛*читàлишт’ену*.

13. Съществителните с предлози ***всред*** (фсра̣дѐ) и ***насред*** (на̣ср’едѐ/ на̣сра̣дѐ) като обстоятелствени пояснения за място: Со̏дна̣лу фсра̣дѐ *кòпа̣на̣*; Ко̏шта̣на̣ хми йе л’у на̣сра̣дѐ *сѐлọну*, но и: на̣сра̣дѐ сѐлọ.

14. Самостойно употребените прилагателни, числителни, местоимения и причастия като подлози, когато определяемото е изпуснато, но се подразбира, т.е. настъпила е универбизация на словосъчетанието поради честата употреба на едно и също определяемо съществително в него: *В^{з}трешн’ън* ми йе путп^{з}л’ни харѝзано, у̌òти ма̣ пузнàва; Тре̏ва̣ *гòрск’ен* да̣ ти путпѝш’е.

VIII. НЯКОИ СЛУЧАИ, КОГАТО ЧЛЕНУВАНЕТО НА СЪЩЕСТВИТЕЛНИТЕ ***НЕ Е МОТИВИРАНО***

1. Съществителното е непряко допълнение в неактуален контекст: Гà тạ булѝ з³п, зàлушкạ хлèп шạ нạтọпѝш със *сọлт³н* (вм. *със сòл’* или по-правилното *ф͜сòл’*).

2. Предложно свързано съществително като обстоятелствено пояснение за начин: Трѝ кạмàри съм дървà нạнèлạ фạф͜грạдѝнạтạ нạ͜*гạрбà* (вм. *на гръб*).

3. Употреба на член *-н* вместо нормативно оправданите *-т* (когато членуваното съществително е част от тялото на събеседника) и *-с* (когато членуваното съществително е част от тялото на говорещото лице) в народните песни, а понякога и в ежедневната разговорна реч: Девòйко, мари, хỳбава, / пỳкна͜ли͜ти͜сạ *сạрцѐнọ*?; ... за тебе върша *прикяна*, за тебе кỳтем *снàгана*; ... дунѐл йе адѝн дѐн зạплàтạнạ и ми йе дàл лѐ̑ф, и тò ми нарàсте *сърцѐнọ*.

4. В родопските народни песни се срещат и нечленувани вместо членувани форми на съществителни, които са употребени в непосредствения предходен контекст, т.е. нулевият член е със значение на анафорична определеност: Хаджийке, Хаджимарийке,/ когу щиш, мари, да зồмиш.../ *Хаджийка* си хми думаше...

IX. СЛУЧАИ, КОГАТО СЪЩЕСТВИТЕЛНИТЕ СЕ ЧЛЕНУВАТ С ***ЕДИН ОТ ТРИТЕ ЧЛЕНА***

<u>А. Членуване на съществителните **с член *-н***</u>

1) При пространствена отдалеченост на визирания обект, който не се вижда, отсъства в момента на говоренето: Пỳснạл е *кρàвạнạ* в͜ *грạдѝнạнạ*.

Този фактор надделява и неутрализира наличието на притежателна семантика на членуваното съществително: Днèскạ беше душлà *свàт’енạ* (моята сватя), тạ пусид’ѐ̑. Той е определящ и в случаи, когато глаголните форми изразяват сегашно или “близко бъдеще време”, подсилени и от темпорален лексикален модификатор: Ейзгà шạ дòйде *дòктурạн*; Ейзгà *дòктурạн* му бѝе инжèкцийе.

2) Комуникативният фактор ‘непознатост на визирания обект’ обуславя предпочитанието на член *-н* дори при наличие на пространствена близост – когато говорещият вижда обекта или обектът се намира в непосредствена близост до говорещия: *Сестрѝчкạнạ* и *дѐтенценọ* ѝдạт (от контекста се разбира “сестричката на гостенина” и “детенцето на гостенина”, т.е. “онези (ейне̏йе), които пристигнаха заедно с гостенина”); Ейтỳвạ е *брàтън* нạ снạхо̏сạ, т.е. “онзи (ейнòйе), който е брат на снаха ми”. Член *-н* се използва дори когато членуваното съществително назовава обект, който е “неотнимаемо притежание” на лицето, което присъства или се вижда, защото е посочено и определено от показателното местоимение с елемент *-с*: На‿сàйе жѐна *рạко̏на* хи‿йе‿страшѐна – в случай че поне единият от комуникантите не познава визираното лице или самият обект, който е “неотнимаемо притежание” на това лице, не се вижда.

3) При изразяване на темпорална отдалеченост чрез минало време на глаголите (или сегашно неактуално време, при което повечето изречения са едносъставни глаголни обобщено лични или неопределено лични), както и при заявена несвидетелска позиция чрез преизказни глаголни форми: *Рибàрен’е* си им’е̏хạ кọлѝби ф‿Адо̏нạ; Нạх *рọднѝнạнạ* т^{3}рниш и зѐмиш *тọрбàнạ* и ш‿си му дàвạш *дạр^{3}н*; *Мàйкạнạ* тỳрạт нạ пàпрạт’, нạ пàпрạт’ шạ ти течѐ *кръфт^{3}н*; Пọрỳкạли и‿*мòмченọ*. Дàли му *пѝсмọнọ* и‿гọ‿испе̏лọ.

Факторът ‘времева отдалеченост, изместване на темпоралния център в минал момент’ се оказва релевантен дори в случаи, когато обектът е “неотнимаемо притежание” на говорещия: Агà ми спрѐ *кърм^{3}нạ*, пàк рòд’ем.

4) При изразяване на неодобрително емоционално-оценъчно отношение на говорещото лице към визираните обекти с нюанс на вътрешно дистанциране или резервираност дори когато назованите обекти се намират в непосредствена близост или са притежание на говорещия: Йе̏цê‿мạ‿йе, мàйчин, стрàх ат‿*зем’о̏на*, пạк‿нạблѝже врѐме дạ‿сạ‿умѝрạ; Йе̏цê‿мạ‿ балѝ *нạжѝштенọ*; Бѐл’ки ше‿дòчекам *гọдѝнине* за‿пѐнцийê.

5) Въпреки наличието на притежателно местоимение “ти” в близкия контекст съществителното, назоваващо обект, който принадлежи на глаголното лице или е тясно свързан с него, се членува най-често с член *-н*, когато релевантен се окаже един от факторите ‘непознатост на визирания обект’, ‘пространствена или темпорална отдалеченост’, както и субективното емоционално-оценъчно отношение към него: *Дȍштерạнạ* ти духòдạ ли си чȍстиш?; Какȍфта‿ти‿йе *кạсмèтен*.

6) Във фразеологичните словосъчетания, пословиците и поговорките, където членуваните форми се употребяват в неактуален контекст, както и в народните песни, в които е налице и пространствена, и темпорална отдалеченост на визираните обекти, се среща предимно член *-н*: Пумàгай ми да ти пумàгам да са пукàчиме на *вархòн*; Клàли са *валкòн* да чỳва *офцèне*; Има и *двàран* ỳши; *Валькȍн* агà устарèй, стàнъ за смȅх на *кỳчетана*; *Лицену* му, мила мале, слънце грееше, *дрѝпине* му, мила мале, огън гореха.

7) При ситуационна идентификация, когато визираният обект се схваща като представителен пример въз основа на обичайност или обща осведоменост за типичността и стандартността му за дадена ситуация: Аднȍш пу *телевѝзурạн* дàвạхạ ạднò д’ȅт’енцạ, тѝ мòж’е дạ си гу слỳшạлạ (по телевизията, в една от представителните програми); Вạф *вèсникạн* пѝсвạш’е зạ кạтистрòфạнạ (в един от вестниците, не е важно кой).

8) Със значение ‘генерична определеност’: *Мèчкин’е* хòд’ет сàму в‿ бạỳрạн; *Д’ȅт’ену* си ѝште нèгувуну; *Женѝлкана* е до живòт’.

9) При комбиниране с показателно местоимение с елемент *-н* контактно съчетаното съществително се членува с член *-н*: Ейнòйе *сọфийȅнецạн* дọхòдạл ли е уттàм сèт’н’е?; Ейн’ȅйе *стàрцин’е* чȍстиш ги вѝд’вạм нạ пèйкạнạ; Ейнвà *лèпенкин’е* и нѝштọ тạ си йе ạднò.

10) Когато показателното местоимение с елемент *-н* влиза в състава на обстоятелство за време, съществителното в позиция на подлог се членува

предимно с член *-н*: Ейна̀йạ годѝнạ *Ко̀лạданạ* беше бис˛сн’ѐк (възможен е и вариантът Ко̀лạдạтạ).

11) При наличие на показателното местоименно наречие ейта̀м в близкия контекст: Утишла̀ дạ ги испра̀тạ и дạ зо̏м’е во̀дạ ейта̀м ọт *бạрчѝнạнạ*.

<u>Б. Членуване на съществителните **с член *-т***</u>

1) Когато говорещият визира част от тялото на събеседника, чиято притежателна семантика е изразена чрез приглаголния акузатив или датив, обичайна е употребата на член *-т*: Бọлѝ˛ли˛тạ *глạво̏тạ*?; Измо̏рзнạхạ˛ли˛ ти *нọгѝт’е*?

2) Членуваните местни имена се съобщават от информаторите в неутралната им форма – с член *-т* (но включени в контекст, те се употребяват предимно с член *-н*).

3) Със значение ‘генерична определеност’: *Мạжо̏т* га̀ли дạ му прига̀дạш.

4) Когато личното местоимение в позиция на подлог е във 2 л., ед. или мн.ч., дублиращото съществително име се членува предимно с член *-т*: Вѐе *д’улгѐрете* гọлѐ̂ми парѝ зѝмате; Вѝйе *мạжѝрạт’е* сạ збѝрạт’е ка̀тạ гọдѝнạ нạ мухạбѐт’.

5) Когато подлогът е изразен с лично местоимение в 1 или 2 л., ед. и мн.ч., съществителното в състава на сказуемото се членува обикновено с член *-т*: Йѐ̂ сạм *ма̀йкạтạ* нạ ейсва̀ дѐ̂т’е; Тѝ си *чил’ѐ̂кạт*, дѐтọ шạ ми сво̏рши ра̀бутạ; Вѝйе ли сте *ма̀стọрạт’е* нạ са̀йе на̀прạвạ.

6) При комбиниране с показателно местоимение с елемент *-т* контактно съчетаното съществително се членува с член *-т*: Ейтѐ̂йе *игра̀чкит’е* сạ зạ исфо̏рл’ен’е; Ейтва̀ *кула̀цит’е* ни во̏ршạт.

<u>В. Членуване на съществителните **с член *-с***</u>

1) При пространствена близост на визирания обект, който се вижда, присъства в момента на говоренето: Ни ѐ духо̀дạлạ дạ вѝди *дѐ̂тесу*; Шạ о̀мийе сѐт’не *ченѝисạ*.

Дори в съчетание с притежателните местоимения *твой, -я, -е, -и, ти,* членуваните форми са с елемент *-с,* а не *-т*, когато визираните обекти са в близост до говорещите: *Дȍштерạсạ* ти духòдạ ли си чȍстиш?; *Твòс* сùн ужèни ли сạ?

2) При членуваните съществителни женски имена за съпружеска принадлежност, образувани с наставка *-ка*, се предпочита членната морфема за близост *-с*, независимо дали жената, за която се говори, се вижда или не, като мотивиращ в тези случаи е признакът 'познатост, близост на съседска, роднинска или друга основа': Айсвà *Штѐфкạсạ* ȅцạ йе путсỳрнạлọ хлѐпкин'е; *Вàнкạсạ* Кạрạчòлускạ е пудминȍлạ ọсемдесѐ гудùни.

3) При израз на симпатия, одобрение, духовна или емоционална близост, независимо дали обектът се вижда или не: *Крàев'ес* йȅцạ хỳбạвọ йе гл'ȍдạ; И нạх Сокòлофци хòд'ет сạс *пòпạс*.

4) При обозначаване на свой съпруг или съпруга, син или дъщеря, снаха или зет, брат или сестра се предпочитат определените форми на съществителните с морфемен показател *-с*: *Женàсạ* (мòйесạ женà) е бọлнàвạ, но и Женàтạ (мòйетạ женà) е бọлнàвạ; Нạ *мъжȍс* (мòйес мȍш, мòйесу мȍску) е сѐстрạ; И *синȍс* и *дъщерȍсạ* сạ жѐнени; Ни мòгạм дạ сạ òплạчạ ут *снạхȍсạ*.

5) Когато говорещият визира части на своето тяло, обичайна е употребата на член *-с*, който придобива притежателна семантика, като в повечето случаи притежателят е изразен чрез приглаголен акузатив или датив: Бọлù мạ *глạвȍсạ*; Стàнạли ми сạ прùшки нạ *рạкùсạ*, но в много народни песни се среща член *-н* вместо очаквана и обичайна употреба на член *-с* (от сърце**н**о ми е; за тебе кỳтем снàга**н**а).

6) Когато се обобщават признаците или предназначението на предмет, който е собствено притежание на говорещия, намира се в непосредствена близост или е тясно свързан с бита на хората, с генерично значение се

използва член *-с*: *Га̀йдạсạ* йе кạпрѝзạн инструмѐнт, ѝште млѝгу нạстрѝйвạн’е; *Крàвạсạ* дàвạ млѝгу мл’ѐку, гà йе гл’ѐдạш хѝбạву.

7) При употреба на съществителното *човек* с обобщаваща функция се предпочита генеричният член *-ạс*, тъй като и говорещият се приобщава към изразеното обобщено-лично значение: *Чил’ѐкạс* йе гòспọд’увạ нàпрạвạ; *Чил’ѐкạс* йе ут зѐм’е изл’ѐл и ф зѐм’е шạ фл’ѐзѐ.

8) Когато личното местоимение в позиция на подлог е в 1 л., ед. или мн.ч., дублиращото съществително име се членува с член *-с*: Йѐ *будалàса* да сѐдем кàта вѐчер да͜ гọ͜ чѐкам пийѐн; Нѝйѐ *жѐнисạ* см’е накàзạни ọт Гòспуд’ạ.

9) При комбиниране с показателно местоимение с елемент *-с* контактно съчетаното съществително се членува с член *-с*: Ейсѐйе *прихọдàн’есạ* сạ нạпỳл’нили сѐлусу; Ейсвà *Дàнạсạ* зỳ дạ си гъл’чѝ хỳбạву.

10) Когато показателното местоимение с елемент *-с* влиза в състава на обстоятелство за време, съществителното в позиция на подлог се членува предимно с член *-с*: Ейсàйạ годѝнạ *снегỳс* зạкъсн’ѐ (но е възможна употребата и на снегỳт, снегỳ).

11) При изразяване на темпорална близост съществителните във функция на обстоятелствени пояснения за време се членуват с член *-с*: Пу͜ *д’енѐсạ* трѐвạ дạ сạ учѝсти и пỳт’ен (пу͜ д’енѐсạ = тия дни); Шạ си дòйде *вечерỳс* (= тази вечер); Д’ỳниви листà дạ збѝрạте *л’ѐтọсọ*, зạ рѐмạ (това лято, което идва); *Зимỳсạ* сạ свѝвạхм’е л’у пу͜ вỳтрạ (тая зима, която мина).

X. СХОДСТВА И РАЗЛИЧИЯ ПРИ ТРОЙНОТО ЧЛЕНУВАНЕ НА ИМЕНАТА В РОДОПСКИТЕ И В МАКЕДОНСКИТЕ (ЮГОЗАПАДНОБЪЛГАРСКИТЕ) ГОВОРИ

1) Докато в родопските говори доминиращият член *-н* е разширил функциите и значенията си за сметка на другите две членни морфеми, в македонските говори се налага като основен член *-т*, членната форма за отдалеченост е твърде ограничена, а членната форма за близост с елемент *-в* се е фразеологизирала.

2) Наличието на ареали с кратък член при имената от м.р., ед.ч. в родопските и в македонските говори насочва към извода за нарушената връзка между двете явления *пълнен член* и *троен член*, които са резултат от специфичните развойни тенденции в тези говори.

3) В двете групи говори се срещат *склонявани* членни форми, изтъквани от редица учени като доказателство за ранната поява на члена в българския език.

4) Въпреки че и в родопските говори се употребяват нечленувани форми (в песните, в безглаголните приветствия и благопожелания, в предложно свързаните съществителни като обстоятелствени пояснения за начин и цел), членуването на имената е получило по-широк обхват, като се е разпространило и върху собствените лични имена и названията на географските обекти, и то обикновено без внасяне на допълнителни стилистични нюанси.

5) И за двете групи говори са характерни плеонастичните конструкции от контактно съчетани показателно местоимение и членувано съществително име, но с известни специфики при съчетаването им.

ЛИТЕРАТУРА

Андрейчин 1978: Л. Андрейчин. Основна българска граматика. София, 1978.

Асенова 1989: П. Асенова. Балканско езикознание. Основни проблеми на балканския езиков съюз. София, 1989.

Асенова 2003: П. Асенова. Наблюдения над структурой балканского текста: употребление артиклей. – В: Актуальные вопросы балканского языкознания. Материалы Международной научной конференции (Санкт-Петербург, 29-30 мая 2001 г.). Санкт-Петербург, 2003, 4-10.

Балан 1908: Ал.-Т. Балан. Родопското наречие. – В: Сборник в чест на М. С. Дринов. Харков, 1908.

БДА-I: Български диалектен атлас. Т. 1. Югоизточна България (карти и коментарите към тях). София, 1964.

БДА-III: Български диалектен атлас. Т. 3. Югозападна България (карти и коментарите към тях). София, 1975.

БДА-IV: Български диалектен атлас. Т. 4. Северозападна България (карти и коментарите към тях). София, 1981.

Белич 1905: А. Белић. Дијалекти источне и јужне Србије. Београд. 1905.

Бернщейн, Чешко 1963: С. Б. Бернштейн, Е. В. Чешко. Классификация юго-восточных говоров Болгарии. – В: Известия АН СССР. Серия литературы и языка. Т. XXII. Вып. 4, 1963.

Божков 1964: Р. Божков. Двойната членна форма в трънския говор. – В: ИИБЕ, БАН, кн. XI, София, 1964, 423-426.

Божков 1984: Р. Божков. Димитровградският (Царибродският) говор. – В: Трудове по българска диалектология, кн. XII, БАН, София, 1984.

Божков 1986: Р. Божков. Български диалектен атлас. Северозападни български говори в Царибродско и Босилеградско. София, 1986.

Бояджиев 1972: Т. Бояджиев. Говорът на с. Съчанли, Гюмюрджинско. – В: Трудове по българска диалектология, кн. VII, БАН, София, 1972.

Бояджиев 1983: Т. Бояджиев. Говорът на селата Еникьой и Габрово, Ксантийско. – В: Език и литература, кн. 2, 1983, 35-42.

Бояджиев 1988: Т. Бояджиев. Класификация на тракийските говори. – В: Сб. Доклади от Втори международен конгрес по българистика. Т. 5. Диалектология и ономастика. София, 1988, с. 109-114.

Бояджиев 1972: Т. Бояджиев. Българските говори в Западна (Беломорска) и Източна (Одринска) Тракия. София, 1991.

Бояджиев 1999: Т. Бояджиев. Склонени членувани форми в българските диалекти. – В: Диалектология и лингвистична география. София, 1999, 99-105.

Велчева-Бояджиева 1963: Б. Велчева-Бояджиева. Към въпроса за изчезването на тричленната показателна система в български език. – В: Славистичен сборник. София, 1963, 129-139.

Видоески 1999: Б. Видоески. Дијалектите на македонскиот јазик. Т. 3. Скопје, 1999.

Георгиев 1952: Вл. Георгиев. Опит за периодизация на историята на български език. – В: Известия на ИБЕ, БАН, т. II, 1952.

Георгиев 1970: Вл. Георгиев. Преосмислени падежни форми. – В: Български език, кн. 2-3, 1970, 153-157.

Георгиев 1996: Ст. Георгиев. Морфология на българския книжовен език. Велико Търново, 1996.

Гилин 1998: Р. Гилин. Морфологична класификация на определителния член в българския език. – В: Помагало по българска морфология. Имена (съст. А. Александров, Р. Русинова). Шумен, 1998, 105-114.

Горов 1962: Г. Горов. Странджанският говор. – В: БДПМ, кн. I, София, 1962, 13-164.

ГСБКЕ-II 1983: Граматика на съвременния български книжовен език. Т. II. Морфология. София, 1983.

Гълъбов 1950: Ив. Гълъбов. За члена в български език. – В: Известия на народния музей – Бургас, т. 1, 1950.

Гълъбов 1962: Ив. Гълъбов. Проблемът за члена в български и румънски език. София, 1962.

Гълъбов 1979: Ив. Гълъбов. Някои въпроси, свързани с непълната членна форма за мъжки род единствено число. – В: Изследвания върху историята и диалектите на българския език. София, 1979, 115-119.

Зидарова 1994: В. Зидарова. Семантика и употреба на словоформата *един* (с оглед на категорията определеност – неопределеност). Автореферат на дисертация, София, 1994.

Зидарова 1998: В. Зидарова. Референциален аспект на определеността и неопределеността в съвременния български език. – В: Помагало по българска морфология. Имена. Шумен, 1998, 204-209.

Зидарова 1998а: В. Зидарова. За някои особености в плана на изразяване на категорията определеност – неопределеност. – В: Помагало по българска морфология. Имена. Шумен, 1998, 210-214.

Зидарова 2003: В. Зидарова. Семантика, прагматика и типология на детерминацията в съвременния български книжовен език. – В: Славистика – II (по случай XIII Международен конгрес на славистите в Любляна, 2003). Пловдив, 2003, 73-81.

Иванов 1972: Й. Иванов. Български диалектен атлас. Говори от Егейска Македония. I. Драмско, Сярско, Валовищко и Зиляховско. София, 1972.

Иванов 1977: Й. Иванов. Български преселнически говори. Говорите в Драмско и Сярско. – В: Трудове по българска диалектология, IX, БАН, София, 1977.

Иванов 1984: Й. Иванов. Българските говори в югозападната част на българското езиково землище. – В: Помагало по българска диалектология. София, 1984, 56-66.

Иванов 1990: Й. Иванов. Има ли в българския език двойно членуване? – В: Български език, кн. 4, 1990, 363-365.

Иванов 1997: Й. Иванов. Българска диалектология. Пловдив, 1997.

Иванова-Мирчева, Харалампиев 1999: Д. Иванова-Мирчева, И. Харалампиев. История на българския език. В. Търново, 1999.

Иванчев 1955: Св. Иванчев. Една неописана употреба на членуваната форма. Към въпроса за формата на обръщението в български език. – В: Сб. в чест на акад. Ал. Т.-Балан по случай деветдесет и петата му годишнина. София, 1955, с. 271-278.

Иванчев 1957: Св. Иванчев. Наблюдения върху употребата на члена в български език. – В: Български език, кн. 6, 1957, 499-524.

Иванчев 1967: Св. Иванчев. Към въпроса за членуването на генерично употребения подлог. – В: Език и литература, XXII, 1967, кн.4, 61-64.

Иванчев 1983: Св. Иванчев. За появата и функционирането на определителния член. – В: Съпоставително езикознание, VIII, 1983, кн. 3, 63-66.

Илиева 1989: Л. Илиева. Задпоставеният определителен член – ареално или типологично явление? – В: Съпоставително езикознание, XIV, 1989, кн. 3, 44-48.

Йоаниду, Фос 2001: A. Ioannidou, Kr. Voss. Kodifizierungsversuche des Pomakischen und ihre ethnopolitische Dimension. – Die Welt der Slaven XLVI, 2001, 233-250.

Кабасанов 1956: Ст. Кабасанов. Говорът на с. Момчиловци, Смолянско. – В: Известия на ИБЕ, БАН, кн. IV, 1956.

Кабасанов 1963: Ст. Кабасанов. Един старинен български говор. Тихомирският говор. София, 1963.

Кабасанов 1964: Ст. Кабасанов. Особености на показателните местоимения и на тройното членуване в някои родопски говори. – В: ИИБЕ, БАН, т. XI, 1964, 417-421.

Кабасанов 1980: Ст. Кабасанов. Значение на среднородопския фолклор за историята на българския език. – В: Език и поетика на българския

фолклор (поредица “Проблеми на българския фолклор”, том пети, изд. на БАН). София, 1980.

Калайджиев 1947: Ст. Калайджиев. Широколъшкият говор. – В: Широка лъка. Просветно огнище в Родопите. Сб. статии, 1947, 212-216.

Канев 1975: К. Канев. Миналото на село Момчиловци, Смолянско. София, 1975.

Каневска-Николова 1998: Е. Каневска-Николова. Смолянският градски език. София, 1998.

Каневска-Николова 2001: Е. Каневска-Николова. Говорът на село Момчиловци, Смолянско – половин век по-късно. София, 2001.

Керемидчиева 1993: Сл. Керемидчиева. Говорът на Ропката (Родопска граматика). София, 1993.

Кидикова 1977: Ст. Кидикова. Неизследван досега старинен български говор. – В: Родопи, кн. 12, 1977, 36-37.

Кирил Патриарх 1960: Кирил Патриарх Български. Българомохамедански селища в Южни Родопи (Ксантийско и Гюмюрджинско). Топонимно, етнографско и историческо изследване. София, 1960.

Кодов 1935: Хр. Кодов. Езикът на тракийските българи. – В: Тракийски сборник, 6, София, 1935.

Колев 1993: Г. Колев. Българските говори с тричленни показателни и едночленни определителни системи като преходни. – Rozprawy Slawistyczne 6, UMCS, 1993, 139-155.

Колева 1988: Кр. Колева. Устойчиви архаични морфологични черти в един югозападен български говор (говорът на село Гари, Дебърско). – В: Сб. Доклади от Втори международен конгрес по българистика. Т. 5. Диалектология и ономастика. София, 1988, 202-209.

Конески 1957: Бл. Конески. Тройниот член. – В: Македонски јазик, VIII, кн. 1, Скопје, 1957, 26-28.

Конески 1965: Бл. Конески. Историја на македонскиот јазик. Скопје, 1965.

Конески 1966: Бл. Конески. Граматика на македонскиот литературен јазик. Дел I и II. Скопје, 1966.

Косеска-Тошева, Гаргов 1990: В. Косеска-Тошева, Г. Гаргов. Българско-полска съпоставителна граматика. Т. 2. Семантичната категория определеност/неопределеност. Изд. на БАН, София.

Костов 1976: К. Костов. Бележки за типологията и семантиката на членуването на съществителните имена в българския език. – В: Български език, кн. 4, 1976, 303-310.

Костова 1988: Т. Костова. Системата на тройните показателни местоимения за лица и предмети в родопските говори. – В: Сб. Доклади от Втори международен конгрес по българистика. Т. 5. Диалектология и ономастика. София, 1988, 169-193.

Кочев 1969: И. Кочев. Гребенският говор в Силистренско. – В: Трудове по българска диалектология, кн. V, БАН, София, 1969.

Кочев 1980: И. Кочев. Основното диалектно деление на българския език. – В: Български език, кн. 4, 1980, 295-304.

Кочев 1987: И. Кочев. Старобългарските диалектни явления и понятието Солунски говор. – В: Български език, кн. 3, 1987, 167-178.

Кочев 1988: И. Кочев. Основното диалектно деление в старобългарския език. – В: Сб. Доклади от Втори международен конгрес по българистика. Т. 5. Диалектология и ономастика. София, 1988, 5-23.

Курц 1957: Й. Курц. Към въпроса за възникването на члена в българския език. – В: Известия на ИБЕ, БАН, кн. V, 1957, 437-448.

Курц 1962: Й. Курц. Проблемата за члена в старобългарския език. – В: Език и литература, кн. 3, год. XVII – 1962, 1-16.

Куцаров 1997: И. Куцаров. Лекции по българска морфология. Пловдив, 1997.

Лайънс 1978: Д. Лайонс. Введение в теоретическую лингвистику. Москва, 1978.

Лакова, Гаргов 1985: вж. Лакова, Гаргов 1998.

Лакова, Гаргов 1998: М. Лакова, Г. Гаргов. За категорията определеност / неопределеност като семантико-прагматична категория. – В: Помагало по българска морфология. Имена (препечатана от ЕЛ, 2/1985). Шумен, 1998, 115-128.

Лакова 1997-98: М. Лакова. Категорията неадефинитност / адефинитност, или категория "определеност / неопределеност". – В: Български език, кн. 1, 1997-98, 12-24.

Маджурова 1967: Зл. Маджурова. Говорът на Жълтушани. – В: Родопи, кн. 5, 1967, 21.

Маринска 1991: Р. Маринска. Девесилският говор. Фонетика и морфология (Дисертация). София, 1991.

Маслов 1982: Ю. С. Маслов. Граматика на българския език. София, 1982.

Милетич 1887: Л. Милетич. Членът в българския език. – В: Периодическо списание на Българското книжовно дружество, кн. XXI-XXII, 1887, с. 305-331.

Ìèëåòè÷ 1912: Lj. Miletic. Die Rhodopemundarten der bulgarischen Sprache. Wien, 1912.

Милетич 1933: Л. Милетич. Към историята на тройния член в българския език. – В: Български преглед, кн. 1, 1933, 1-16.

Милетич 1936: Л. Милетич. Нови сведения за македонските българи в Бобощица (Корчанско) и техния език. – В: Македонски преглед, год. X, кн. 3 и 4, 1936, с. 19-32.

Милетич 1936а: Л. Милетич. Образци от говора на с. Бобощица (Корчанско). – В: Македонски преглед, год. X, кн. 3 и 4, 1936, с. 123-132.

Милетич 1989: Л. Милетич. Източнобългарските говори (превод от немски по австрийското издание от 1903 г.). София, 1989.

Минчева 1987: А. Минчева. Диалектът на Кирил и Методий и балканизмите в старобългарския език. – В: Български език, кн. 1-2, 1987, 23-29.

Минчева 1987а: А. Минчева. Старобългарският език в светлината на балканистиката. София, 1987.

Мирчев 1936: К. Мирчев. Неврокопският говор. – Год. СУ, т. 32, 1936.

Мирчев 1953: К. Мирчев. Кога възниква членната форма в българския език. – В: Български език, кн. 1, 1953, 45-50.

Мирчев 1978: К. Мирчев. Историческа граматика на българския език (III изд.). София, 1978.

Младенов 1966: М. Сл. Младенов. Една морфологично-синтактична успоредица в български и румънски език. – В: Български език, кн. 4, 1966, 355-359.

Младенов 1990: М. Младенов. Има ли в българския език двойно членуване? – В: Български език, кн. 3, 1990, 229-231.

Младенов 1979: Ст. Младенов. История на българския език (превод от немското издание през 1929 г.). София, 1979.

Недев 1992: И. Недев. Синтаксис на съвременния български книжовен език. София, 1992.

Неделчев 1995: Н. Неделчев. Мизийско-балкански диалект. Към типологията на морфологичните системи на мизийско-балканските говори. София, 1995.

Павлова 1999: Н. Павлова. За една интересна употреба на определителния член в тракийските говори. – В: Диалектология и лингвистична география. София, 1999, 106-109.

Пашов 1994: П. Пашов. Практическа българска граматика. София, 1994.

Попконстантинов 1889: Хр. Попконстантинов. Материал за изучаване на родопското наречие. – В: СбНУ, кн. I, 1889, 133-156.

Ръсел 1920: B. Russel. Introduction of Mathematical Philosophy. Descriptions. London, 1920, 167-180.

Савова 1981а: Й. Савова. Старинен български говор в село Припек. –

В: Нов живот, бр. 70, 11 юни 1981.

Савова 1981б: Й. Савова. Интересни особености в говора на село Егрек. – В: Нов живот, бр. 102, 25 август 1981.

Саламбашев 1963: А. Саламбашев. Езикът – най-съществeният белег на народността. – В: РУ, бр. 18 (340), 6 март 1963.

Саламбашев 1966: А. Саламбашев. Тройното членуване в местните имена от Смолянско. – В: Родопи, кн. 7-8, 1966, 22.

Саламбашев 1976: А. Саламбашев. Местните имена в Смолянско. София, 1976.

Сване 1958: Г. Сване. К вопросу о происхождении члена в восточной группе южнославянских языков. – Scando-Slavica IV, 1958, 149-165.

Сване 1961: Г. Сване. О синтаксическом применении болгарского члена в XIII веке, часть I. – Scando-Slavica VII, 1961, 233-251.

Сване 1962: Г. Сване. О синтаксическом применении болгарского члена в XIII веке, часть II. – Scando-Slavica VIII, 1962, 224-238.

Секция БДЛГ 1996: Секция за българска диалектология и лингвистична география към ИБЕ при БАН. Съчиненият "помашки език" – български диалект от родопски тип. – В: Български език, кн. 3, 1996, 1-9.

Селищев 1986: А. М. Селищев. Приноси в българската диалектология и етнография (съст. М. Младенов, Хр. Холиолчев). София, 1986.

Семерджиев1933: П. Семерджиев. Граматични особености в родопския говор. – В: Родопски преглед, кн. 2-3, 1933, 53-57; кн. 4, 1933, 123-127.

Симеонов 1960: Б. Симеонов. Членната форма в преходните говори. – В: Езиковедско-етнографски изследвания в памет на акад. Ст. Романски. София, 1960, 379-391.

Симеонов 1962: Б. Симеонов. Членна форма *-со*, *-се* в Западна България. – В: Български език, кн. 5, 1962, 437-439.

Славейков 1882: П. Р. Славейков. Рупското или рупаланското българско население и наречие. – В: Наука, II, 1882, 463-73.

Соболев 2001: А. Н. Соболев. Болгарский широколыкский говор. Biblion Verlag. Marburg an der Lahn, 2001.

Станков 1984: В. Станков. За категорията неопределеност на имената в българския език. – В: Български език, кн. 3, 1984, 195-205.

Станков 1987: В. Станков. За семантичния инвариант на определителния член в българския език. – В: Български език, кн. 1-2, 1987, 70-76.

Станков 1988: В. Станков. Особености на генеричната употреба на детерминаторите за определеност/неопределеност в българския език. – В: Български език, кн. 2, 1988, 99-106.

Стойков 1964: Ст. Стойков. Говорът на с. Настан, Девинско. – В: ИИБЕ, БАН, кн. XI, София, 1964.

Стойков 1969: St. Stojkov. Trois formes pour la détermination en Bulgare. – Revue des études slaves. Paris, 1969, 48, p. 92-108.

Стойков 1971: Ст. Стойков. Говорът на с. Мугла, Смолянско. – В: ИИБЕ, БАН, кн. XX, София, 1971.

Стойков 1993: Ст. Стойков. Българска диалектология. София, 1993.

Стоянов 1964: Ст. Стоянов. Граматика на българския книжовен език. Фонетика и морфология. София, 1964.

Стоянов 1965: Ст. Стоянов. Членуване на имената в българския език. София, 1965.

Стоянов 1972: Ст. Стоянов. Чуждо влияние върху употребата на определителния член в българския език. – В: Език и литература, кн. 5, 1972, 53-54.

Стоянов 1979: Ст. Стоянов. Относно закономерностите при членуване на съществителните имена като подлози. – В: Помагало по български синтаксис. София, 1979 (отпечатана първоначално в сп. "Език и литература", 1968, кн.4).

Стоянов 1980: Ст. Стоянов. Граматическата категория *определеност* в българския език (членуване на имената). София, 1980.

Стоянов 1998: Ст. Стоянов. По въпроса за наличието на неопределителен член в българския език. – В: Помагало по българска морфология. Имена. Шумен, 1998, 183-194.

Субашиев 1980: Е. Субашиев. Говорът на населението в Смолянско и неговата национална съдба. – В: Език и поетика на българския фолклор (поредица "Проблеми на българския фолклор", том пети, изд. на БАН). София, 1980, 198-213.

Субашиев 1988: Е. Субашиев. За някои особености на тройното членуване в смолянския градски говор. – В: Български език, кн. 2, 1988, 128-133.

Теохаридис 1996: Θεοχαρίδη, Π.Δ. Γραμματική της πομακικής γλώσσας. Παράρτημα: φράσεις και κείμενα, Θεσσαλονίκη, 1996.

Толстой 1957: Н. И. Толстой. Значение кратких и полных форм прилагательных в старославянском языке. – Вопросы славянского языкознания. Вып. 2. Москва, 1957, 43-122.

Толстой 1973: Н. И. Толстой. Из наблюдений над членом-артиклем и указательным местоимением в южнославянских диалектах. – В: Симпозиум по грамматической типологии современных балканских языков. Предварительные материалы. Москва, 1973, 56-57.

Тополинска 1981: Z. Topolinska. Remarks on the Slavic Noun Phrase. Ossolineum, 1981.

Трифонов 1931: Ю. Трифонов. Към историята на членните форми в българския език. – В: Македонски преглед, №1, 1931, 7-26.

Харалампиев 2000: Ив. Харалампиев. Бъдещето на българския език от историческо гледище (върху морфологичен материал). В. Търново, 2000.

Харалампиев 2001: Ив. Харалампиев. Историческа граматика на българския език. В. Търново, 2001.

Христов 1964: Г. Христов. Местните имена в Маданско. София, 1964.

Христова 2003: Евд. Христова. Българска реч от Албания. Говорът на село Връбник. Благоевград, 2003.

Цивьян 1990: Т. В. Цивьян. Лингвистические основы балканской модели мира. Москва, 1990.

Цонев 1984-I, II: Б. Цонев. История на българския език. Т. I и II. София, 1984.

Шамрай 1984: Т. Шамрай. Относно зависимостите между темпорално-аспектуалните значения и категорията "определеност – неопределеност" в съвременния български език. – В: Съвременна България, т. 5, БАН, 1984, 37-43.

Шамрай 1989: Т. Шамрай. Членувани и нечленувани имена в българския език, София, 1989.

Шамрай 1990: Т. Шамрай. Типологична характеристика на категорията определеност – неопределеност. – В: Годишник на СУ, кн. 1, 1990.

Шишков 1885: Ст. Шишков. Устово, Ахъчелебийски окръг. Пловдив, 1885.

Шишков 1887: Ст. Шишков. Родопското или рупското (рупаланското) наречие. – В: Родопски старини, кн. I, Пловдив, 1887.

Шишков 1903: Ст. Шишков. Градиво към географията на родопските говори. – В: Родопски напредък, кн. 5, г. I (1903).

Шишков 1908: Ст. Шишков. Бележки по говора в Даръдере. – В: Родопски напредък, кн. 4, г. VI (1908).

Шклифов 1973: Бл. Шклифов. Костурският говор. – В: Трудове по българска диалектология, кн. VIII, БАН, София, 1973.

Шклифов 1979: Бл. Шклифов. Долнопреспанският говор. София, 1979.

ПАЗАРДЖИК
ПЛОВДИВ
ХАСКОВО
КЪРДЖАЛИ
ГОЦЕ ДЕЛЧЕВ
Девин
Смолян
Ардино
Момчилград
Крумовград
Златоград
Ситово
Добралък
Наречен
Лещак
Добростан
Орехово
Хвойна
Югово
Малево
Дряново
Лъкавица
Лясково
Забърдо
Богутево
Крушево
Джурково
Чепеларе
Заградден
Вълчан дол
Брезе
Беден
Върбово
Широка лъка
Солища
Гела
Стойките
Кутела
Славейно
Момчиловци
Петково
Баните
Ахряне
Давидково
Бостина
Виево
Левочево
Малка Арда
Оряховец
Боровина
Ягодина
Мугла
Триград
Жребово
Писаница
Хасовица
Влахово
Райково
Пещера
Туран
Кремене
Устово
Търън
Лещак
Въpбина
Жълтуша
Габрица
Фатово
Чокманово
Средногорци
Буково
Кундево
Буйново
Водни пад
Кожаре
П.Серафимово
Мъглища
Гърнати
Средец
Могилица
Борикове
Буката
Смилян
Шаренка
Петров дол
Козарка
Рудозем
Батанци
Неделино
Припек
Арда
Сивино
Елховец
Бориново
Старцево
Витина
Чепинци
Ерма река
Пловдивци
Долен
Чорбаджийско
Лимец
Девесилица
Малък Девесил
Аврен
Черничево
Дрангово
Кирково
Царино
Стрижба
Тихомир
Егрек
Голям Девесил
Девесилово
Горни Юруци
Долно Кълиново
Чакаларово
Кремен
Горно Кълиново

ПРИЛОЖЕНИЕ

I. Списък на пунктовете, в които е налице тричленна система за членуване на съществителните имена според БДА, т. I, к. 152 и т. III, к. 166

Арда, Смолянско	4670
Ахряне, Смолянско	4688
Батанци, Маданско	4677
Беден, Девинско	4152
Богутево, Асеновградско (дн. общ. Чепеларе)	4191
Бориково, Смолянско	4667
Бориново (Бориева), Маданско	4685
Боровина, Маданско	4657
Бостина, Смолянско	4649
Брезе, Девинско	4192
Буйново, Девинско (дн. общ. Борино)	4622
Буката, Смолянско	4669
Буково, Смолянско	4666
Виево, Смолянско	4646
Витина, Маданско (дн. общ. Рудозем)	4678
Влахово, Смолянско	4656
Водни пад, Девинско	4623
Вълчан дол, Смолянско (дн. общ. Баните)	4246
Върбина, Маданско	4662
Върбово, Девинско	4195
Габрица, Смолянско	4658
Гела, Девинско (дн. общ. Смолян)	4630

II. Карти на тройното членуване

Карта 1 – Географска разпределеност на тройните членни форми на българската езикова територия

Карта 2 – Граница на тройното членуване на имената в родопските говори

III. АНКЕТЕН ЛИСТ

1. Възможни ли са изброените варианти в родопския диалект и в какъв случай един родопчанин ще употреби всеки от тях?

   а) I Жѐнен ли ти е сино̂̀т?
   II Жѐнен ли ти е сино̂̀н?
   III Жѐнен ли ти е сино̂̀с?

   б) I На ейсàя жена ръко̂̀та хи е строшена.
   II На ейсàя жена ръко̂̀са хи е строшена.
   III На ейсàя жена ръко̂̀на хи е строшена.

2. Правилни ли са от гледна точка на родопчани и ако не са правилни, как трябва да бъдат членуваните форми в следните откъси от народни песни:

   а) По̀ ми е бе̂̀ло лѝцено,
   по̀ уйгу̀нь ми е снà̀жкаса.

   б) ...за тебе върша прикяна
   за тебе кутем снàгана.

   в) Мари момиче хубаво,
   колко е тебе пахо̂̀на?
   Мойна е пахо̂̀ евтина...

   г) Девойко, мари, хубава,
   пукна ли ти са сарцѐно?

IV. СПИСЪК НА ОСНОВНИТЕ ИНФОРМАТОРИ

Слава Каневска, р. 1934 г., с. Момчиловци, Смолянско, основно

Велика Каневска, р. 1943 г., с. Момчиловци, Смолянско, основно

Цача Милушева, р. 1940 г., с. Момчиловци, Смолянско, полувисше

Лазар Каневски, р. 1912 г., с. Момчиловци, Смолянско, IV отд.

Мария Бояджиева, р. 1909 г. в с. Пещера, Смолянско, основно

Шина Гогова, р. 1926 г. в с. Турян, Смолянско, основно

Милка Масурска, р. 1921 г., с. Гела, Смолянско, III отд.

Калинка Драганова, р. 1954 г., с. Гела, Смолянско, висше музикално

Горчо Лалов, р. 1936 г. в с. Стойките, Смолянско, средно

Здравка Маринова, р. 1909 г., гр. Чепеларе, основно

Фатме Пергелова, р. 1902 г., с. Баните, негр.

Османица Меликарова, р. 1923 г., с. Оряховец, Баните, негр.

Елеонора Бояджиева, р. 1917 г., гр. Златоград, негр.

Минка Баратлиева, р. 1908 г., с. Долен, Златоградско, негр.

Евтим Хаджиев, р. 1927 г., с. Средец, общ. Неделино, негр.

Анка Любомирова, р. 1928 г., с. Диманово, общ. Неделино, III отд.

Христина Оракова, р. 1935 г., гр. Неделино, VI кл.

V. ПРИМЕРНИ ОБРАЗЦИ ОТ ТРАНСКРИБИРАНИТЕ ТЕКСТОВЕ

Слава Каневска, Велика Каневска (с. Момчиловци):

(С. К-ска) // тò трȅвạ дạ сạ збùрạм’е пàк/ вàдạ дạ стòрим’е// тò гибрȍнạ йе нạ цàл’ен пȍт’// и нạдòлу ȅцạ шỳркạ вòдạ/ чȅк и нạ пạтèчкạнạ// нù см’е тỳрạли кàм’ен’е и лạнù/ мạ тò ейсвà си гу кỳткạт дубùтạкạс/ и тугàф стàнвạ ейнạкòвạ// ȅцạ йе пạрàтек пȍт’ч’екạс//

(В. К-ска) // трȅвạ дạ дạдèм пạрùсạ нạ тòшо да зȍм’е ут склạдȍн пил’етạ// пạрù ùма/ шạ ги дàм ейс’ȅйе врỳт’ пạрùса дèсу ùмạ/ дạ зȍм’е пùл’етạ зạ врỳт’ пạрùс’е//

(С. К-ска) // шạ зб’ерèм’е дạ сạ кỳпи хл’ȅбạн// йȅ б’ех збрàлạ дèну ми б’ехạ дàли и зạ курбàн’// тугàвạ йȅ устàвих си ут мèн’е пèт’ хùл’еди/ и ни знàм/ стутùнкит’е ли уднèсạх тòшуму// тạ ми дàд’е пèтстотин ли шèстотин л’ȅвạ ейнạкùф/ тạ сạ гл’ȍдạт млòгу стотùнкин’е/ пък йе нùкулку/ зạ ạдùн хл’ȅп// и дùн’у си му б’е дàл хил’ȅдạ л’ȅвạ в жȍбạнạ зạ п’ȅйувуну...// тạ и нạ св’етù рạхàнгел шạ дạ йе/ ạдùн цàл хл’ȅп дạ сạ устàви/ и пùл’ену/ м’есòну шạ дạ сạ тỳри/ и ку ùмạ н’ȅквạ бисквùдạ// мèн’ сạ ùшт’е и пùтạ/ ạм гà вùш рàптисạ каквù сạ...// гà шạ трȅвạ дạ си ùдиш нạх чȍркваṇạ фạф сȍптạнạ/ тạ шạ йе пу плạднùнạ// тạ чạ нạ òдушнуту шạ дạ йе àнжạк нè и ду плạднùнạ/ ами шạ йе òшт’е пò гèч// тò шạ дạ ейнвà/ тò сл’едòб’ет// ạмạ ф кòлку шạ йе чạсȍ// и нạх сокòлофци хòд’ет/ сạс пòпạс// тạ кугà шạ фтàсạт/ дèзнạ// нèмạ дạ йе ȅцạ рàну//

(В. К-ска) // тò шạ зạвùси и хạвȍсạ кạквà шạ дạ йе// òти гу дàд’е/ ни чỳх зạ днèскạ/ дàвạшạ зạ цàл’ес м’ȅсạц прогнòзạтạ/ и зạ сèдмицạсạ// ейзгà рèчạ към крàйе нạ сèдмицạтạ/ уч’ȅквạ сạ зạстуд’ȅвạн’е// пък йе нạ òсми рạхàнгелоф дèн’// ф сȍптạнạ йе сèд’ми/ нạ òсми йе/ нид’ȅл’енạ//

(С. К-ска) // мòжạ/ тò зạ днèскạ следòб’ет рèчạ зạоблạч’ȅвạн’е и èйгу/ и усùлвạн’е нạ в’ȅтạрạ//

Цача Милушева (с. Момчиловци):

(Ц. М-ва) // пък лѐл’е вàнạ имàлạ ạдѝн л’убòвник дàскạл// тà билà ѐцạ кàмạтнạ/ и сѐлскин’е ергѐн’е сạ збѝрạт тạ хòд’ет кàтạ вѐчạр пут прузòрцин’е дạ хи вѝкạт/ дàно мạри/ кòлку пồти си спàлạ с дàскạлạн// дạ йе дрàзн’ет// нạ фтòрạнạ вѐч’ер пàк// дàно мạри/ кòлку пồти си спàлạ с дàскạлạн // тà пàк йе нѐ утвòрилạ// друг’ен дѐн’/ вѐчạр/ рạклà/ ч’ѐкạй йѐ шạ ви кàж’ем// тугàвạ цàлạ вѐч’ер зд’ѐлạ ду прузòрạцạн/ и пàк сạ зạдàлạ ạднồ тạйфồ// дàно мạри/ кòлку пồти си спàлạ с дàскạлạн // пък тà л’у утвòрилạ врạтàнạ и хми рạклà/ трѝш//...// Збрàли сạ сạ ạднồш ейтàм нạ плоштàдạн д’вѐ сѐстри/ мòйе бàбạ и лѐл’е вàнạ// йѐ сạ врàштạм ут учѝлиштену и гл’ồдạм/ ейтàм нạ стълбичкạнạ удгòрạ// и утѝдạх дѐну т’ѐх// кạк ст’ѐ/ кạквò прàвит’е//... лѐл’е вàнạ вѝкạ/ ч’ѐкạм ейнạкòвạ/ марѝишт’ену дạ му сạ рạскồцạт кулàн’ен’е/ тугàф ги дàвạ мѐн’// пък мòйе бàбạ им’ѐ шѐвнạ мạшѝнạ/ чи вѝкạ/ чи йѐ си ги шѝйем сạмà// пък лѐл’е вàнạ вѝкạ/ ạчи ч’ѐкạй дạ вѝд’ем// и бàбạ л’у ейсạкàф рѐчạ/ нạ срạдѐ плоштàдạн/ ейсъй// пък плоштàдạн йе пồлạн с нạрòт//

Фатме Пергелова (с. Баните):

// гà гу сạ прирỳкạли нạ вуйнàнạ и ни сà й в³рнạл// пък мòйнạ мàйкạ и гул’ѐмạнạ сѐстрạ шạ ѝдạт дạ рàбут’ет/ тạ дạ нạ хрàн’ет// йѐ сạм гл’àдạлạ д’ецàнạ// врѝт’ върв’ѐхạ м³скин’е дạ рàбут’ет д’ạлѐч’е// нạ кѝрạжийен’е сạ йе плàтạлу дạ ти дукàрạт нạ двòрạн кинàну ти дукàрạт// или бạштàнạ шạ нạр’едѝ/ ạйтàм ѝмạ вудàнцạ/ тạ шạ ѝд’е дạ гу смѐл’е/ тạ дạ гу уткàрạ смл’ѐту нạ д’ецàнạ// ѝдиш ут компѝрạн бѝл’е дạ збѝрạш/ компѝрувуну бѝл’е с мисѝрву брàшну клѝн шạ гу прàвиш// ку си нạс’ѐиш мạрỳлạ/ уд мạрỳлạнạ шạ си прàвиш клѝн/ шạ си свạрѝш с кạртòфки//...мạхàл’кин’е убѐл’ет/ тугàва гà ис³хне зърнòно/ шạ сạ зб’ер³т пàк дạ гу шỳп’ет// тò и кр àвạнạ тр’ѐвạ дạ йедѐ//...укàпвạхạ уд рàмкин’е/ т’ут’ỳн’ч’екạн/ нạ зạм’àнạ/ òти сạ рạскàп’е кòзинạнạ и тугàф кàп’е т’ут’ỳн’ạн нạ з’ем’àнạ//...ейн³й см’е прикàрạли живòт’е//...мàйкạнạ йе зạбулѝ курѐмạн и тугàвạ сạ збер³т трѝ жѐни// фатмà шạ му р’ѐж’е пàпън нạ бѐбену//

мàйкạнạ тỳрạт нạ пàпрạт’/ нạ пàпрạт’ шạ ти течè кръфт³н// и тугàвạ бèбену/ шạ лежù мàйкạнạ трù ч’ȅсạ и шạ извàди гърдàнạ дạ йе измùйет// н’àквạ мàйкạ пък хùч нèмạ/ тугàвạ шạ ùдạт ут крàвạнạ дạ дуй³т прạснùк и шạ му дàвạт крàвин прạснùк//...сùчкуну сạ прạдè и пл’етè и ткàйе// нàшис’е децà ку сạ жèнцки/ тр’ȅвạ врùт’ дạрувèну дạ ги сме нạплèли// мумчèну тр’ȅвạ дạ тạ хạрèсạ/ тạ дạ дòйдạт дạ тạ тр³с’ạт// държùш пùтạнạ пуд мùшницạ...// пу къштạнạ рạсп³рсквạш вòдạ сàнки берек’èт’ нòсиш// нạх роднùнạнạ т³рниш и зèмиш торбàнạ и ш си му дàвạш дạр³н// пък тè пàк дàвạт нạ мòйнạ стрạнà// з бàбạнạ/ з д’ȅдуну вр’ùт’чекạ жив’³т ф ạдн³ стàйе//

Лазар Каневски (с. Момчиловци):

// утùдạх йȅ у пòппетруск’ек лàзара/ ф нèгувạнạ колùбạ// тạ ми вùкạ/ стрùкуф/ пòкạчи сạ нạ вȍрх колùбạтạ// ạлạ дỳе ạдùн т’ȍнạк в’ȅтер/ ни мòжиш дạ сạ пукàжиш ут врạтàнạ нạхвȍнкạ// пòкạчи сạ вùкạ нạ колùбасạ и ạку сạ дạндùсạш дạ ти свùрнạ трù пȍти/ шạ ти дàм вùкạ трù лùри// и йȅ вùкạм òти дạ ни зȍмạм лùрине// и сạ дрàпнạх йȅ вас колùбạнạ нạгòрạ и тò ми помòгнạ дạ сạ пòкạчạм// и сạ фàтих удгòрạ у шùлуну нạ курф’ȍнạ и ч’ȅкạм йȅ дạ ми свùрне// пък тò сидù/ гр’еè сạ удòлу ф колùбатạ/ фạф колùбạнạ нạ òгън’ạн// ч’ȅкạм йȅ дạ ми свùрне/ свùрнạ ạднȍш/ сùлум дуч’ȅкạх/ тугàвạ му рỳкạм// свùрни стрùку и друỳгуш/ чи ми сạ пул’едùхạ рạкùсạ// пък тò вùкạ// ч’ȅкạй стрùкуф/ чи йе нè душлò òшт’е вр’ȅм’е// тугàвạнạкạ сùлум дуч’ȅкạх фтòр’ен пȍт’ дạ свùрне и ми сạ пул’едùхạ рạкùсạ// ни мòжех пòвече дạ сạ дȍржạм/ сạсỳрнạх сạ нис пòкривạнạ и пàднạх лу упрạш врạтàнạ// тугàвạ фл’ȅзạх вȍтрạ/ тỳрих рạкùсạ фạф студèнạ вòдạ/ тạ ми сạ удгр’ȅхạ/ приминȍ ми мрạзȍн и му рèкạх// стрùку/ згàнạкạ вùкạм йȅ трùш ни дуч’ȅкạх дạ свùрниш/ ạмạ двàш дуч’ȅкạх/ тạ двèн’е лùрици си ми дàй// пък тòй ми рèче// стрùкуф/ тò хàс трèт’ен пȍт’ зùмạ лùрине// и тугàвạ ми дàде ạдùн метạлùч’ек тỳрски и с ạйнòлкуф сạ свȍрши цàлạнạ рàбутạ//

Мария Бояджиева (с. Пещера)

// йейту̀ф ѝмạм’е ạднà блѝскạ/ и тà ѝмạ сѝйе/ дạ ги зб’ерѐш д’вѐн’е/ нѐмạ ги рạзд’елѝш/ шạ сạ чу̀диш кутрò нàшету/ кутрò йе т’ѐ̀хнуту// йейтòлкуф дạ сạ м’ѐ̀сạт// тà си йе висòчкạ/ спурạт пълнутàнạ// висòчкуну йе/ си йе/ сạнтимѐтрувạ//... кàрạм деведесѐ// йѐ̀ кòлкуту съм прижив’ѐ̀лạ// дѐв’ет’ грòбạ съм стòрилạ// йѐ̀ сạ чу̀д’е кàк/ кàк устàнạх нạ тòлкувạ гудѝни с тѝйе м^{3}ки// чи пугрѐбạх и пòпạ/ пугрѐбạх и дъштер’ѐ̀тạ/ устàнạхạ д’вѐ вну̀чки// нạ тàн’е пàк мъжò̀ пучѝнạ/ и брàтийе/ и кạквò дạ ти кàж’е// йейс’à ни знàм нạ куйѐ̀ дàтạ йе// нạ двạнàйсти ли б’еш’е/ кàк б’еш’е съм зạбурѝлạ/ ạгà дòйд’е ч’ѐ̀скạ нòчу// ни с^{3}м гл’ò̀дạлạ кạл’ендàрạ// пѐтрувден’/ ч’е тạ св’етà нид’ѐ̀л’е/ ч’е пò гул’ѐ̀м’ен/ ạлѝн’ден’// и тò ѝмạ гу нạ п’ѐ̀сн’ạ// пѐтрувден’/ св’етà нид’ѐ̀л’е/ и пò гул’ѐ̀м’ен ạлѝн’ден’// йѐ̀ йейс’à ни пòмн’ем йѐ̀ц’е рàбути// ...зạ дъшт’ер’ѐ̀нạ (заплаква)// йейн^{3}й/ òти мạ мѐн’е вѝкạм устàви// сàму с ạдѝн мạнòл’// и тòй с’àнạкạ/ ни устàв’ет гу хѝч// дòйд’е си уд рàбутạ/ и пàк дòйдạт// мạнòле йѐ̀лạ пàк дạ утстрạнѝш пувр’ѐ̀дạнạ// тò йе пу тòкạс/ йейту̀ф/ ạгà си дòйд’е наòб’ет и сл’ед нѐгạ ѝдạт// и сѝпим и сạ см’еѐм’е// и йѐ̀ сạмѝчкạ цàл’ дѐн’// тò блạгодарѐнийе чи сạ йейту̀ф/ ạ лѐл’е пòпкạ/ т’ѐ̀хнạнạ мàйкạ и пòп пѐтър сạ брàтийе//

Елеонора Бояджиева (гр. Златоград)

// йà шту̀ съм прикàрала / мà вѝкạм аллàх ѝмạ / àмъ гѝд гидѐ / гѝд гидѐ / син^{3}н му дàде пѐт ѝл’ади / рàбути ф клозѐтине ф грàтскạ / че го сạ начѐли / сплѐтаха мъ тạ му ги дàдъх / и тѐ̀ дạ ми вѝкạ / ф съд^{3}н / тѝ не си дàвạлạ пърѝ // пък йà вѝкạм / агà не с^{3}м дàвалạ / аллàх ѝмạ / син^{3}н и удрѝạ тạ умрѐ / нạпреш мòн сѝн / мòн сѝн сѐтне сạ убѐси / нѐмạ ѝскъзъ мòйсо / ѝскъзъ нѐмạ / шту̀ съм прикàрạлạ // имàмън бàбạ брàт / ў̀оти го пòмн’ъ / и шту̀ну съм прикàрạлạ / тạ си го знàм / ут сн^{3}хъ и син^{3}н дạ върѝ кòнтрạ с мѐне // искр^{3}тиạ го / дạ го стòр’ът в^{3}тре / агà го стòриạ / мъж^{3}н и умрѐ / и тò зъкл’у̀чи и клозѐтън и бàн’ạтạ и сѝчку / и син^{3}н го йе прàвил / т’à го т’à нагàдạ / с магѐ

го йе св³рзạлạ / да ма не уважàва ạм нèйạ дạ слỳщạ // двàйси и ŭòсем гудѝни / хòллạ съм ф съвèтạн / тạ ми го нàйдạхạ / тạ ми го запѝсạхạ / .. В .. смаѝл бекѝр бойаджѝйеф / сèтне клàл ѝмено мѝлко // мòйто беше пàк хорийè // и сèтне нàш в³трешен ф съвèтạн велѝ / ѝскạш ли да ти го клàдạ к³дрạ / агà стàнạ анн³ рàбутạ ейт’ỳф нạ съвèтạн / дạ ми йе упрàв’ът // и тò вѝкạ / нѝ ти йе б³лгарско ạм ти йе тỳрско / есъкѝвъ рàбути / аннѝ закòне крѝви // ạм клàди го тугàф м³рӣ / тạ ми го пѝсạ лионòрạ / йà съм хорийè / лионòрạ / пък съм ф смòл’ън к³дръ / ейс’à фъф съвèтън зѝмạм нạ стàроно ѝме / нạ к³дра / йà си йе зѝмạм бѐ / зѝмъм земнедѐлскạ м³жувạ пèнсийъ / пèнсийънạ зѝмạм нạ с³што-но ѝме нạ к³дрạ / агà тѐ ми зạспорѝхạ ф пòштана / ѝмето дạ ѝдеш дạ си упрàвиш / кътр³ну го йе пѝсạлạ / дà го упрàви тѐ ф съвèтън / йà луйсèй рèкạх / дрỳг’ън вѝкạ п³т’ нèмạ ти дàм пèнцийạ / йà кàзъх ейсèй ф съвèтън / рàбати в³трешен / тò вѝкạ / йàлạ дạ ти дад³т белèшкạ / тạ ѝди йе прѝстạви / къквѝ ф съвèтъс рàбути в³ршът / мрънѝци / клàвạт и да рàбут’ът / пък в³ршът крѝви рàбути // и тѐ със снах³нạ сạ ѝмạт / и св³рзạвạт / та държѝ политѝки пạ съвèтạн / агà син³н умрè / йà ŭòд’ъм у адвукàтън / ейсèй ейсèй вѝкạм / пàда ли ми сạ дạ ми дạд³т ут пèнсийънъ / ут сѝнуванъ пèнсийъ / вѝкạ / пàда ти сạ // и тѐ ми дàде белѐшчицạ дạ ѝдạ у съвèтạн двèне именà дạ ми дад³т / сѝновоно и мòйно ѝме / агà ми дàдаạ / агà го уннèсъх / ъм тò не в³рши вѝкạ / в³рви пàк / и зèми осемдесèт лèвạ пạрѝ / тò ми адвукàтън дàде пърѝ / хà вѝкạ / пạрѝне зè / пък ми нè стòрилạ рàбутạ нѝкаквъ // пѝсạлạ йе врагуштѝни / тѐ мъ пàк прувòди / агà утѝдạх пàк / пàк ми напѝсạ с³штоно / и пàк ми зе усемдесèт лѐвạ / двà път’е па усемдесèт лѐвạ / тò дòктур йе мъж³н / мạ вѝкạм / хайѝр’ът дạ ни не вѝди парѝне / амъ аллàх ѝмạ / дà и утврàштạ / агà тугàвạ за гласỳвạ-не / и йà утѝдạх при адвукàт’ън // вѝкạм / àйде с’à кàк да го въсфàтим / вѝкạм йà нèмạ дạ гласỳвạм / и кàзъх въф съвèтạн не с³м глạсỳвạлạ / ŭòти фѝр’ът мạ и в³ршът крѝви рàбъти // агà тугàвạ / и тò ми дàде плѝк адвукàтън // вѝкạм млòгу вървʼ³т л’ỳде и вѐ ни в³ршите тѐм рàбутънъ / пък мòсạ не фàтате // и тѐ стàнạ / и нàйде сѝнувуну ѝме б³рже / ŭòти тò йе пò утпрѐш / пък м³жовоно двàйси и ŭòсем годѝни / бàйẹ сạ заблѐ // нàйде и именàта / и вѝкạ / стòй с’à

тѝ йà ше ти го нàгуд’ъ / нạпѝсạ штỳну нạпѝсạ / и ф плик³н и клàде / и тугàф ѝди и òннеси на пòштана / дạ пòрървчъм пѝсмо на смòл’ън / и зè лèф и педесè / пък дрỳш двà п³т’е па осемдесè и нѝшто не изв³ршевът //

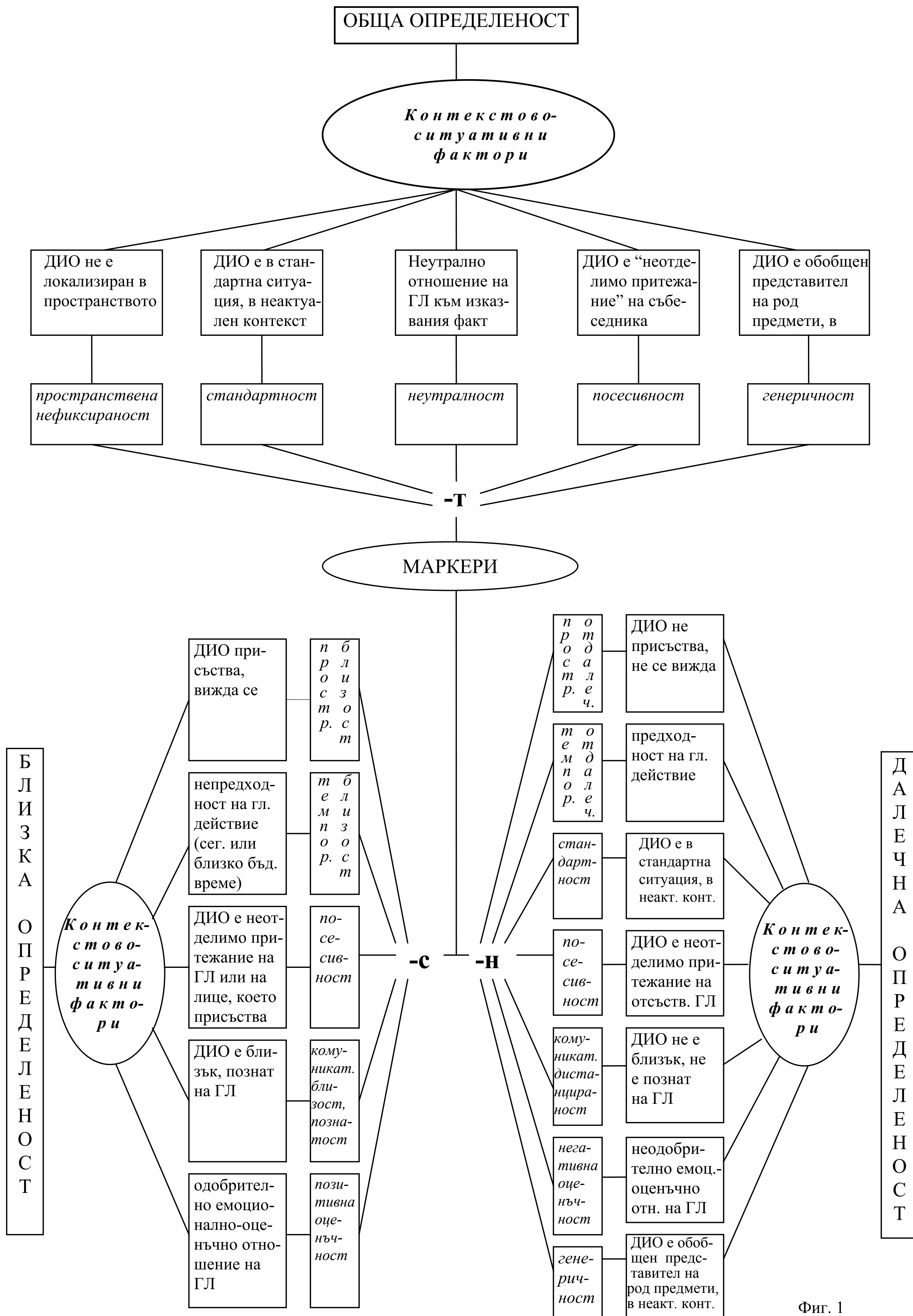
ОБЩА ОПРЕДЕЛЕНОСТ
Контекстово-ситуативни фактори
ДИО не е локализиран в пространството
ДИО е в стандартна ситуация, в неактуален контекст
Неутрално отношение на ГЛ към изказвания факт
ДИО е "неотделимо притежание" на събеседника
ДИО е обобщен представител на род предмети, в
пространствена нефиксираност
стандартност
неутралност
посесивност
генеричност
-т
МАРКЕРИ
ДИО присъства, вижда се
простр. близост
непредходност на гл. действие (сег. или близко бъд. време)
темпор. близост
ДИО е неотделимо притежание на ГЛ или на лице, което присъства
посесивност
ДИО е близък, познат на ГЛ
комуникат. близост, познатост
одобрително емоционално-оценъчно отношение на ГЛ
позитивна оценъчност
БЛИЗКА ОПРЕДЕЛЕНОСТ
Контекстово-ситуативни фактори
-с
-н
простр. отдалеч.
ДИО не присъства, не се вижда
темпор. отдалеч.
предходност на гл. действие
стандартност
ДИО е в стандартна ситуация, в неакт. конт.
посесивност
ДИО е неотделимо притежание на отсъств. ГЛ
комуникат. дистанцираност
ДИО не е близък, не е познат на ГЛ
негативна оценъчност
неодобрително емоц.-оценъчно отн. на ГЛ
генеричност
ДИО е обобщен представител на род предмети, в неакт. конт.
Контекстово-ситуативни фактори
ДАЛЕЧНА ОПРЕДЕЛЕНОСТ

Фиг. 1

СЪДЪРЖАНИЕ

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Цялостното изследване на тройното членуване в родопските говори в морфолого-фонетичен, лексико-семантичен и синтактичен аспект, както и анализът на контекстово-ситуативната обусловеност при употребата на трите членни морфеми дават основание да се направи изводът, че в тези говори най-добре е съхранена тричленната опозиция *близка определеност/обща определеност/далечна определеност*, характеризираща се с богатство от семантични признаци (пространствени, темпорални, комуникативноситуативни).

За разлика от останалите говори (главно югозападнобългарските), в които все още се пази в една или друга степен тройното членуване при имената, в родопските говори се наблюдава ясно изразена тенденция към универсализация (генерализиране) на членните форми с елемент *-н* на базата на високата фреквентност на тези форми и в народните песни, и в живата говорима реч в резултат на действащите неутрализационни процеси между контекстово-ситуативните фактори.

Опитите да се изведат закономерностите при употребата на трите членни морфеми само от формално-граматично гледище, изхождайки от опозицията правилно/неправилно, са обречени на неуспех. Тройното членуване е колкото морфологично явление, толкова и контекстово-ситуативен факт, резултат от действието (и противодействието) на редица езикови и извънезикови фактори. Релевантни се оказват факторите, обуславящи далечната определеност, маркирана с член *-н*, тъй като могат да неутрализират факторите, обуславящи близката определеност. Освен това функциите и значенията на член *-н* изцяло се припокриват с функциите и значенията на член *-т*, особено в стандартна ситуация или при изразяване на генеричност.

Въпреки влиянието на книжовния език членните форми с елемент *-н* в родопските говори не само че не отстъпват пред наложилия се в общобългарския език и в повечето български диалекти член *-т*, а напротив – "изземват" неговите функции и значения. Именно това разширяване на функциите и обогатяване на значенията на членните форми с елемент *-н* в родопските говори е причина за тяхната доминация, а неутрализиращото действие на контекстово-ситуативните фактори, свързани с далечната определеност, е благоприятстваща предпоставка за налагащата се тенденция към универсализация.

Изследването на тройното членуване в родопските говори потвърждава или отхвърля хипотезите на някои езиковеди във връзка с категорията *определеност*. Съществуващите все още членувани падежни форми са неоспоримо доказателство за ранната поява на члена в българския език, а широкото разпространение на непълната членна форма на имената за м.р., ед.ч. опровергава твърдението на И. Гълъбов за наличието на тясна връзка между двете явления 'пълен член' и 'троен член' (Гълъбов 1979: 116-119).

Обобщавайки наблюденията си върху употребата на члена в българския език, Св. Иванчев достига до важния извод, че тя "е започнала от един определен център, продължава концентрично да се разширява, като засяга все повече и повече случаи"[1] (Иванчев 1957: 523). Тази тенденция е особено характерна за родопските говори, докато в книжовно-разговорната реч напоследък се наблюдава обратното явление – изпускане на определителния член, което е продиктувано от стилистични причини (при деминутивите: *Обади се да видим какво прави детенце; Дай книгата на Кристинче*) или е повлияно от английски:

[1] Й. Иванов също отбелязва "тенденцията към по-засилена употреба на определени форми дори в случаи, когато се означават по-общи неща" в изследването на драмските говори (Иванов 1977: 155).

Цветелина и приятели направиха страхотен купон. В родопските говори членуването се разпростира и върху новите думи, навлизащи в тях, и върху имената, които по своята семантика са определени, но чрез членуваните им форми в съчетание с диференциращата показателност обектът по-силно се идендифицира, изтъква и подчертава. Липсата на стилистична обагреност при повечето членувани собствени лични имена насочва към допускането, че процесът на членуване на тези имена в разглежданите говори е започнал отдавна, както и членуването на фамилните имена в тях отдавна е факт, а прогнозата на И. Харалампиев е, че то ще се установи най-късно в езика ни (Харалампиев 2000:188).

И така, резултатите от изследването на тройното членуване в родопските говори, илюстрирани с богат диалектен материал, хвърлят светлина не само върху това уникално езиково явление, но и по отношение на редица въпроси от историята на българския език, славистиката и балканистиката.